

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2019/4

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

65 éve terjesztjük a tudást – Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
65 godina širimo znanje – Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
For 65 years spreading knowledge – University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

60 éves a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
60 godina Katedre za mađarski jezik i književnost
60th Anniversary of the Department of Hungarian Studies

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство просвете,
науке и технолошког развоја

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA
2019. L. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM XX. évf. 4. sz.

ÚJVIDÉK
2019/4

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Fő- és felelős szerkesztő: Toldi Éva tanszékvezető

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán

(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE L-4/XX-4

NOVI SAD
2019/4

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni i odgovorni urednik: Eva Toldi, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeş–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištvan Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) ili redakcije
(hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME L-4/XX-4

NOVI SAD
2019/4

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Ivana Živančević-Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Cserniczkó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

SZÁVAI Dorottya: Egy műfaji kánon történetéről: az elégiáról kortárs magyar összefüggésben	1–20
TURI Zita: Corvin Mátyás a kora modern angol szövegelemlekben	21–35
BARTHA Krisztina: Életkori sajátosságok a Moore-paradoxonos mondatok megértésében kétnyelvű gyermekeknél.	36–48
FEJES László–REBRUS Péter: Mennyire átlátszó az <i>i</i> ?	49–60
BAUKO János: Névszemiotikai tájkép – társadalom – identitás . . .	61–77
NÉMETH Miklós: Generációk közötti törésvonal a nyelvjárási nyelvhasználatban – esettanulmány	78–91
KATONA Edit: Minek nevezzetek? A metaforahasználat genderalapú vizsgálata szónoki beszédekben.	92–107
VÖRÖS István: Mi az ironikus tudomány? II.	108–124

CONTENTS

SZÁVAI, Dorottya: On the History of a Genre: About the Elegy in Contemporary Hungarian	1–20
TURI, Zita: The Era of Matthias Corvinus in Early Modern English Texts.	21–35
BARTHA, Krisztina: Age-Differences in Understanding Moore-Paradox Sentences by Bilingual Children	36–48
FEJES, László–REBRUS, Péter: How Transparent is the vowel <i>i</i> ? .	49–60
BAUKO, János: Name Semiotic Landscape – Society – Identity . . .	61–77
NÉMETH, Miklós: Generation Gap in Regional Dialect Use: a Case Study	78–91
KATONA, Edit: What shall I call you? Gender-based analysis of metaphor usage in oratory speeches	92–107
VÖRÖS, István: What is ironic science? II.	108–124

SADRŽAJ

Doroća SAVAI: O istoriji jednog žanrovskog kanona: o elegiji u savremenom mađarskom kontekstu.	1–20
Zita TURI: Matija Korvin u rano modernim engleskim spomenicima	21–35
Kristina BARTA: Uzrastne karakteristike u razumevanju „Mur-paradoksalnih rečenica” kod dvojezične dece	36–48
Laslo FEJEŠ–Peter REBRUŠ: Koliko je <i>i</i> transparentno?	49–60
Janoš BAUKO: Semiotika pejzažne onomastike – društvo – identitet	61–77
Mikloš NEMET: Generacijski jaz u upotrebi dijalekata	78–91
Edit KATONA: Kako da te zovem? Rodna analiza upotrebe metafore u besedništvu	92–107
Ištvan VEREŠ: Šta je ironična nauka? II.	108–124

SZÁVAI Dorottya

Pannon Egyetem
MFTK MANYI
Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék
Veszprém, Magyarország
szavaidorottya@gmail.com

EGY MŰFAJI KÁNON TÖRTÉNETÉRŐL: AZ ELÉGIÁRÓL KORTÁRS MAGYAR ÖSSZEFÜGGÉSBEN¹

On the History of a Genre:
About the Elegy in Contemporary Hungarian

O istoriji jednog žanrovskog kanona:
o elegiji u savremenom mađarskom kontekstu

A tanulmány abból indul ki, hogy a kortárs magyar költészetben az utóbbi időben feltűnően fölerősödött az elégia műfajának a jelenléte. Annyira, hogy az utóbbi pár év líratermésében számos olyan kötetet találunk, amely címében is hordozza a műfaji jelölőt. A dolgozat áttekintést nyújt arról, hogy a New Criticism és az amerikai dekonstrukció nevezetes elgondolásai óta (De Man, Culler) milyen irányt vettek az elégiára vonatkozó legújabb líra- és műfajelméleti kutatások. A kérdés a kortárs európai és amerikai „új-elégia” összefüggésében kerül vizsgálatra, melynek egyik uralkodó változata az ún. *self-elégia*. Utóbbi élesen láttatja a költőt mint korának és geokulturális identitásának lenyomatát. Az elégiaműfaj tanulmányozása a mai magyar költészet „posztmodernnek” mondott vonulatában, pontosabban vonulataiban egyúttal szükségessé teszi a posztmodern kánon kérdésének kritikai újragondolását e vonatkozásban is. Mindez elsősorban a *baudelaire-i*, másodsorban a *rilkei elégia* hatástörténeti összefüggésében kerül tárgyalásra, melyek a műfaj európai történetében a modernség két eltérő, ám megkerülhetetlen kánonját jelölik.

Kulcsszavak: elégia, antielégia, elégiko-ironikus, műfaji kánon, kortárs magyar költészet

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH – támogatásával *A kánonképződés folyamatai komparatív megközelítésben: közép-európai és kelet-közép-európai kánonok a modernség kontextusaiban* című, 125791 nyilvántartási számú NN_17 pályázat keretében készült.

„Maga a nyelv is elégia”

(Emmanuel Hocquard)

„Ezek a sötétzöld, zsinóros, fémgombos dzsekik
azontúl téged idéztek, a középeurópai őszök.

– A villamoson egy kövér nő viseli majd,
ezerkilencszáznyolcvanegy, Magyarország,
Föld.”

(Takács Zsuzsa)

A *The New Princeton Encyclopedia of Poetry* szócikke szerint az elégia

a szó modern értelmében ceremoniális tónusban megírt rövid vers, mely valakinek a halálát beszéli el, mely a bánat elbeszélésétől a vigasz felé tart. Tágabb irodalomtörténeti perspektívában leggyakrabban meditatív költemény a szerelmi vagy halállíra kereteiben. Az elégia eredetét és fejlődését övező viták a nyugat-európai költészetet illetően abból a fogalmi dilemmából adódnak, hogy mi módon lehet különbséget tenni az elégikus beszédmód (vagy motívum) és az elégiaforma között, miközben utóbbi egészben vagy részben egybeesik az elégikus beszédmóddal (Greene 1993, 322).

Az elégia hagyományosan három funkcióval bír: panasz, dicsőítés, vigasz. A panasznak hagyományosan az a szerepe, hogy kifejezze a bánatot és emléket állítson az elveszítettnek, a vigasznak pedig, hogy a lírai én vigaszt találjon a meditációban, morális, metafizikai vagy vallási értékekben (Green 1993, 324).

A *The Oxford handbook of the elegy* (Wiesman 2010, 2) bevezetőjében a kötetet jegyző Karen Weisman ugyancsak azzal a kérdéssel indít, hogy az elégia és az elégikus között hogyan kell és lehet különbséget tenni. Tanulmányom jelen formájában inkább csak jelezni tudom a fogalmi distinkció szükségességét és érzékeltetni annak a jelenkori magyar költői praxisban való néhány megvalósulását, mintsem érdemben kifejteni ezt a nagy volumenű elméleti problémát. E kérdésnek Jean-Michel Maulpoix 2018-as francia nyelvű monográfiájában ugyancsak teljes fejezetet szentel. Itt idézném a monográfus egy fontos észrevételét, mely szerint a kortárs szakirodalom egy része abba a tévedésbe esik, hogy úgy véli, az elégia mintegy felszámolódik, feloldódik az elégikusban. Noha a valóságban – mondja – az elégia jelenkorunkban újraéled, és számtalan metamorfózis formájában mutatkozik meg (Maulpoix 2018, 23).

Tudjuk, a XX. század kiemelten elégikus század volt („a distinctly elegiac age” – Peter Sacks).² „Az elégia az antik kezdetek óta olyan művek sorát jelenti, melyek szüntelenül idézik, imitálják, nemegyszer parodizálják egymást: teletűzdelve referenciákkal, az egyik elégia a másakra íródik rá, az egyik a másiktól nő ki, valamiféle testamentális láncolatot alkotva” – olvashatjuk Jean-Michel Maulpoix-nál³ (Maulpoix 2018, 23). Ami Maulpoix szerint talán egyetlen lírai műfajra sem jellemző ilyen fokig. „Az ’elégia’ mint címadó elem egy költészet-történeti hagyományhoz való kötődést jelöl, sokszor kritikai éllel vagy kifordító jelleggel. Így a kortárs költők effajta formai játékokhoz folyamodnak, sokszor a fordítói tevékenységükkel összefüggésben” (Maulpoix 2018, 23).

A kortárs magyar költészetben az utóbbi időben szembeötlően fölerősödött az elégia műfajának a jelenléte. Annyira, hogy az utóbbi pár év líratermésében számos olyan kötetet találunk, mely címében is hordozza a műfaji jelölőt. Ilyen például Krusovszky Dénes *Elégiazaj* (2015), Turczy István *Üresség. Elégia a másnapért, hajnaltól hajnalig, négy tételben* (2017) vagy Vörös István az *Elégia lakói* (2018) című könyve, vagy bizonyos megszorításokkal Jász Attila *El* (2016) című verseskönyve. A műfaji kánonoknak ez a fajta, alább kifejtett átrendeződése foglalkoztat, az alakulást komparatív, azaz történeti szemmel is igyekszem követni, mert ez tágabb kontextusban a mai magyar irodalom alakulástörténetére nézve is fontos tanulságokkal szolgálhat.

Tanulmányomban az alábbi kérdéseket szeretném érinteni:

1. A New Criticism és az amerikai dekonstrukció nevezetes elgondolásai óta (De Man, Culler) milyen irányt vettek az elégíára vonatkozó legújabb líra- és műfajelméleti kutatások?

2. Melyek okfejtésem műfaj- és líraelméleti keretei? „A kritika célja a műfajokkal nem annyira az, hogy osztályozzon, hanem inkább az, hogy megvilágítsa a [...] hagyományokat és rokonságokat, s ezáltal mutasson rá sok olyan irodalmi kapcsolatra, mely észrevétlenül maradna, ha nem jelezzük a kidomborításához szükséges kontextust” (Frye 1998, 188). Northrop Frye idézett kijelentése *A kritika anatómiájából* remekül megvilágítja a műfajra, kánonra és komparatiztikára vonatkozó értelmezői terek szoros összetartozását. Röviden tudom itt jelezni, hogy milyen elméleti kérdések alapozzák meg az elégia jelenkori műfaji kánonjáról szóló elgondolásaimat.

² Idézi Maulpoix 2018, 23

³ Lásd: Michel Deguy *Tombeau de Du Bellay*; Philippe Jacottet fordítja és kommentálja Rilket. Korábban Chénier vagy Chateaubriand Thomas Gray nevezetes *Élégie écrite dans un cimetière de campagne* című munkáját (Maulpoix 2018, 10–11).

Az első kérdés: az elméleti kánonok kérdése, az, amit közös kutatásunkban az irodalmi kánonképződés „*metakritikai*” aspektusának neveztünk. Másként, hogy a „kortárs magyar, közép-európai vagy európai elégiáról” beszélni voltaképpen *diszkurzív konstrukció*. Hiszen az olyan fogalmak, mint az európai, közép-európai vagy közép-kelet-európai irodalmak, csakúgy, mint a regionális irodalmak diszkurzív konstrukciók mind a szépirodalmi szövegekben, mind a róluk szóló reflexív gondolkodásban.

A második kérdés, újfent metakritikai vagy az elméleti kánont illető, hogy ti. mennyire releváns egyáltalán a műfajkritikai terminus, amikor is az 1960-as évek fordulójától, a műfaji kánonokról való gondolkodást döntően meghatározó posztstrukturalizmus, valamint francia dekonstrukció közegében felbukkanó meghatározó elméleti műfajra vonatkozó felfogásából indulunk ki. Blanchot, Todorov, Genette vagy Derrida nevezetes tanulmányai ugyanis jóval komplexebb, ha nem ambivalensebb képet mutatnak a műfaj fogalmát és a műfajiség problémáját illetően, mint ha leegyszerűsítőleg úgy fogalmazzunk, hogy az utóbbi ötven év elméleti kánonja a műfaj fogalmát teljességgel kritika alá vonta, elvetette vagy felszámolta volna.⁴

Nem is csak az az érdekes mindebben, hogy a műfajra vonatkozó elméleti kutatások mára éppúgy meghaladták a hivatkozott műfajkritikai irány kereteit, mint a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójának nevezetes amerikai kánonvitája a sajátjait. És éppenséggel nem is az, hogy a komparatiztika vagy világirodalom egykori fogalmi és diszkurzív tere milyen erős kritikai kérdőjelek közé került⁵, hanem hogy mindebből mi az, ami ma is érvényes kérdésirány mindhárom vonatkozásban.

⁴ Erről bővebben írtam alábbi tanulmányomban: Szávai 2017.

⁵ Todorov szerint „a műfaj a diszkurzív tulajdonságok történetileg hitelesített kodifikációja” (Todorov 1988, 288). A műfajok történeti létezése a műfajokra vonatkozó közlésfolyamat által meghatározott; ez mégsem jelenti azt, hogy a műfajok csak metadiszkurzív és nem diszkurzív fogalmak” (Todorov 1988, 286). Másrészt arról hogy a kánonkérdés az általánosan vizsgált kontextusban is elválaszthatatlan a történetiség/irodalomtörténet, illetve az értelmező közösségek kérdésétől, arról az alábbi Todorov-gondolat is rámutat: „A műfajok intézményként léteznek, hogy az olvasók számára mint »elvárási horizontok«, a szerzők számára mint az »írás modelljei« funkcionálnak. Ez valójában a műfajok történeti létezésének két aspektusa (vagy [...] annak a metadiszkurzív közlésfolyamatnak az aspektusai, amelyeknek a műfajok a tárgyai). Egyfelől a szerzők egy létező műfaji rendszer funkcionálásaként (ami nem azt jelenti, hogy ezzel összhangban) írnak, amit a szövegben és azon kívül is demonstrálhatnak, sőt valamiképpen a kettő között is: a könyv borítóján. [...] Másfelől az olvasók egy műfaji rendszer funkcionálásaként olvasnak, mindazonáltal nem szükségszerű, hogy tudatában legyenek ennek a rendszernek” (Todorov 1988, 287).

Koncepcióm további elméleti kerete Paul de Man, illetve Jonathan Culler elégiára vonatkozó elgondolásaiból indul ki, eszerint a – költői szövegbe az aposztrophé alakzata által beírt – *temporalitásprobléma* legeminensebb példája éppen az *elégia* műfaja:

az aposztrophikus lírában [...] temporális probléma vetődik fel: valami egykor jelenlévő veszve vagy eltűnőben van, a veszteség elbeszélhető, de az időbeli szekvencialitás visszafordíthatatlan, akárcsak maga az idő. [...] Ennek a struktúrának a legvilágosabb példája természetesen az elégia, amely a visszafordíthatatlan időbeli szétválasztást, az élettől a halál felé tartó mozgást a gyász és vigasz attitűdjei közötti dialektikus váltakozással, a jelenlétnak és távollétnek a megidézésével helyettesíti. [...] a vers visszaemlékezésekkel tagadja a temporalitást (Culler 2000, 383–384).

A kései de Man szerint „a líra jellegzetesen az aposztrophé és a prozopopeia [...] alakzatain alapul, amelyek a lírát a hanghoz társítják, és az én–te relációk tételezése és előtérbe helyezése által antropomorfizmusokat hoznak létre”⁶ (Culler 2004, 122–123). Ehhez a korábbiakban Tóth Krisztina líráját vettem alapul. A Tóth Krisztina-versekben megképződő *prosopopeia*-alakzatok nemcsak a költészet antropomorfizáló hajlamától, de elégikus beállítódásától is elválaszthatatlanok, s ennyiben is felidézik az elégia műfajának egyik eredeti, görög jelentését: *gyászdal, siratódal*.⁷

3. Az elégia műfaja, mely az európai költészettörténeti hagyománnyal egyidős, azzal élő és változó kanonikus lírai műfaj, a magyar költészetben a Tandori–Petri-féle fordulatól egészen a legutóbbi időkig eléggé visszaszorult, vagyis a hatvanas/hetvenes évek fordulójától az új lírai nyelv kanonizációs stratégiái nyomán a műfaji kánonban relatíve háttérhelyzetbe került. A kép azonban ennél jóval árnyaltabb, onnan kezdve, hogy ismeretes, a Petri-lírában rendkívül markáns az elégia, illetve az elégikus jelenléte. Innen tekintve a Petri-költészet paradigmatis „határhelyzete” az elégia vagy az elégikus beszéd rekanonizációs jelenségeként is értelmezhető. Dolgozatom kiérleltebb formájában szeretnék eljutni annak a kérdésnek a tisztázásáig, mely már most is

⁶ Idézi Culler 2004, 122–123.

⁷ A *Síró ponyva* kötet még kompozicionális elvben is az elégikus látásmódot példázza: a kötet ciklusai a *Macabretól* az *Őszi kélig* ívelnek, a villoni haláltánctól a kései Arany halállírájáig járva körbe „danse macabre”-ként a kulturális emlékezet mérföldköveit (vö. Szávai 2009, 156–157). Tóth Krisztina legutolsó verseskötetében, a *Világadapter*-ben ugyancsak meghatározó az elégikus hang, ahogy az elégia hagyományának de- és rekanonizáló eljárásai is.

megkerülhetetlennek tűnik, tudniillik hogy a magyar költészet mennyire foglal el sajátos státuszt ebben a tekintetben is: nevezzük ezt Kulcsár Szabó Ernő nyomán akár irodalomtörténeti *megkésettségnek*, akár egyszerűen valamiféle specifikus történeti *derivátumnak*. Gondolok itt arra, hogy azzal szemben, amit a mai elégiakutatások kortárs elégiaként, antielégiaként vagy self-elégiaként neveznek meg, és a XX. század közepétől látnak kanonikus műfajnak vagy formának, s melyet lényegében a múltra való emlékezés kanonikus módozatainak radikális átforgatójaként, mindenfajta hagyomány iránti szkepszis-ként azonosítanak, a mi költészetünk történetében kevésbé (vagy nem minden esetben) jelent egyértelmű vagy látványos szemléletváltást. Vagyis a múlttal, a tradícióval való szembefordulás nem feltétlenül egyértelmű, ha túltekintünk a poétikai korszakhatárokon. Mégpedig, ahogy erre Petri költészete a legtokéletesebb példa, éppen történelmi-politikai okokból kifolyólag nem az, sem a rendszerváltás előtt, sem azután. Ezért is képlékenyek e határok ebben a paradigmaváltó, döntő irodalomtörténeti fordulatot hozó lírai életműben is: a Petri-líra, mint ismeretes, ama határon áll, a késő modern végső határán, de azon teljesen át nem billenve, egyfajta „már nem-még nem” történeti pozícióban. Ahogy arra Szabó Gábor „*Vagyok, mit érdekelne*” című tanulmányában felhívja a figyelmet – melyben komoly figyelmet szentel a Petri-féle elégiának, illetve elégikusnak –, Petrinél

az „emlékező én” szövege a jelen lehangoló tapasztalatát sok esetben a múlthoz fűződő viszony tisztázásának kísérletein át értelmezi, a személyes identitást egy átláthatóan egybefüggő múlt megképezhetőségétől reméli [...]. Az „emlékezés ideológiája”, a múlt tisztázása: nem csak az identitás megszerezhetősége, hanem etikai szükségesség is [...]. Az emlékezés fenntartása: a Kádár-rendszer amnéziájával szemben személyes, morális és ideológiai feladata (Szabó 2013, 118).

Vagyis a Petri-líra ugyan több szinten is újrarajzolja a tradíciót, s benne a hagyományos elégiaformát, ez azonban mégis merőben különbözik attól a tendenciától, amit az utóbbi több mint fél évszázad amerikai és európai elégiamegújító költészeti kezdeményezéseiben egyértelműen *antikommemoratív* fordulatként emlegetnek. (Vö. R. Clifton Spargo lentebb hivatkozott tanulmányával.) Idekívánkoznak Heller Ágnes alighanem ugyancsak specifikusan közép-kelet-európai gondolatai: „Korszakváltás nem létezik, csak perspektíva-váltás” – írja a filozófus a modern és posztmodern diszkurzus(formák) kialakulását tárgyaló esszéjében (Heller 2013, 7) Legalábbis a magyar irodalomtörténetben – tehetjük hozzá.

Sajátos (geo-)kulturális és történelmi diszpozícióink hatása a művészeti, irodalmi, költészeti kánonjainkra – s ezen belül is az elégia műfaját lebontó-megújító rekanonizációs folyamatokra – e vonatkozásban is ékesen megmutatkozik. Ebből pedig az következik, hogy a sajátosan magyar, illetve közép-kelet-európai irodalom európai kontextusban való vizsgálata ugyan komparatistikai szemmel kvázi imperatívusz, de korántsem komplikáció-, sőt ellentmondásmentes.

[Petri] költészetének tanúsága szerint az örökletes hagyományozódás megszakadása, az emlékezet manipulatív irányítotttsága a jelen mint veszteséget, hiányállapotot hozza létre, amely legjobb esetben is csak a pillanatnyiség, a töredezettség vagy az abszurd időnkívüliség [...] tapasztalatában ölthet testet [...]. A versek megszólalását, a jelenlét retorikája által teremtett aktuális most-ban kijelölő költői eljárások – az aposztrofék halmozása, a dialogicitás formaelvvé emelése – a költemények tematikai szintjén sem közvetítik bármiféle közösségteremtő konszenzus lehetőségét a jelen értelmes megszilárdíthatóságát illetően (Szabó 2013, 120).

Ez a sajátosság erősen közelíti a Petri-elégiát a kortárs amerikai és európai „új-elégiához”. Ahogy az is igaz, hogy a Petri-recepció nagy hangsúlyt fektet a líra nagyfokú, valóban a posztmodern poétikát előkészítő (ön)reflexivitására, de éppennyire megkérdőjelezhetetlenként tekint annak alapvetően *etikai* irányultságára. Ez az etikai horizont pedig, mint korábbi elégia-tanulmányaimban is megállapítottam, s alább is utalok rá, mély nyomokat hagyott a mai magyar költészet bizonyos hagyományain is, különösen Kemény István életművén. „Petri lírájának az a következetesen végiggondolt esztétikai és egyszersmind etikai programja, mely szerint a jelen csupán a maga elbeszélhetőségében létezővé tett múlt feltételeként válhat valóságossá” (Szabó 2013, 124) – ami legpregnansabban a politikai költészetében érhető tetten. Ennek folytán viszont a Petri-féle elégia csak részben illeszkedik a kortárs elégia nemzetközi *mainstream*jébe, részben viszont határozottan eltér attól. Így sem a *self-elegy* kategóriájával, sem az *anti-elegy*ével nem írható le. A *kortárs self-elégia (self-elegy)* ugyanis a következőképpen határozható meg egy 2012-es angol nyelvű kézikönyv szerint: a self-elégia olyan implicit elégia, a tradicionális elégia „kistestvére”, mely az eredeti formával szemben nem bír az elveszített másokra vonatkozó gyász magasrendű etikai alapjaival. A self-elégia mélyen *nárcisztikus* poétikai forma, ahol a lírai én egyszerre van a gyászoló és a gyászolt személy szerepében, s mely ekként módosítja az etikai viszonyrendszer leglényegibb elemét: önmagunkat a másikkal való viszonyban elképzelni (Sorum 2012, 93).

Pontosabban a *self-elegy*nek is vannak olyan ismérvei, melyek nagyon is érvényre jutnak Petrinél: ilyen például az, amit Jahan Ramazani a „form’s central perplexity” fordulattal ír le Yeats kapcsán: a vers sokkal inkább önreflexivitásában nyilvánul meg, mely a lírai hang és az általa kimondott hiány feszültségéből fakad. A *self-elegy*nek ez a feszültség a központi magva.⁸ A *self-elégia* – akár implicit, akár explicit módon – mindig a költő és saját költeményei közti viszony kérdésén alapul. A hagyományos elégiaformától eltérően, mely mementóként szolgál, annak jeleként, hogy az elveszített személy nem merül feledésbe, a *self-elégia* mindig *proleptikus*, előremutató jellegű, s ekként bizonytalan önnön emlékmű státuszát illetően (Sorum 2012, 93).

Nézőpontomból kimondottan relevánsnak tűnik az itt leírt fogalmat és koncepciót a Petri-líra, valamint az általam vizsgált kortárs magyar szerzők kontextusában több szinten is végiggondolni, Petrinél különösen a Sári-versek, valamint az utolsó kötet, az *Amíg lehet* halállírása összefüggésében. Ugyancsak érdemesnek tűnhet ugyanez a kérdés Kemény István és Tóth Krisztina általam korábban elemzett ars poeticus verseit, prosopopeia-formációit, illetve apa-verseit illetően.⁹

4. A *self-elégia* élesen láttatja a költőt mint korának és geokulturális identitásának lenyomatát (Sorum 2012, 103). Az elégiaműfaj tanulmányozása a mai magyar költészet „posztmodernnek” mondott vonulatában, pontosabban vonulataiban egyúttal szükségessé teszi a posztmodern kánon kérdésének kritikai újragondolását e vonatkozásban, párbeszédben állva Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája* (Németh 2012) című könyvének számos elgondolásával.

A posztmodern Németh Zoltán szerint sem monolit képződmény. Továbbá – a jelentős kortárs posztmodernelméletek nyomán – olyan markerek jellemzik, mint a posztmodern három P-je (Pettman 2002, 261)¹⁰, melynek kapcsán a paródia, a pastiche és a paranoia fogalmi válnak hangsúlyossá, valamint a palimpszeszt, az intertextualitás, az identitásjátékok, a maszkok, a hagyománnyal folytatott dialógus vagy a posztmodern paródia dekonstruktív és szubverzív potenciálja. Szempontomból különösen figyelemre méltó, hogy a legújabb európai és amerikai kutatások a mai elégiát ugyanezen attribútumokkal ruházzák fel.¹¹

⁸Idézi Sorum 2012, 93.

⁹Lásd Szávai 2009, 133–211.

¹⁰Idézi Németh 2012, 11.

¹¹Vö. pl. Maulpoix 2018, *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* 2013; Zieger: 1997.

Másfelől felmerül a kérdés: melyek a mélyebb okai ennek a műfaji vagy modális változásnak (utóbbi, amint fentebb említettem, maga is alapvető elméleti kérdés, melyre a kortárs kritikai reflexió körültekintően kiter: ti. műfaj vagy modalitás, elégia vagy elégikus¹²), kánoni átstrukturálódásnak, a műfaji kánon-térkép finom, de határozott átrajzolódásának? Az egyik válasz, ami evidensen adódik, a *posztmodernen túli* állapot, vagy az imént idézett megközelítésben a *posztmodernizmus nem monolitikus* képződményként való tételezése.

Németh hármas posztmodern stratégia koncepcióját továbbgondolva a kérdés egy olyan perspektívában is megragadható, hogy az elégia műfajának újabb reneszánsza, illetve az elégiko-ironikus előretörése vajon melyik stratégiához sorolja a vizsgált korpusz egyes darabjait a neokonzervatív vagy a posztstrukturalista (Németh 2012, 13–14)¹³, a referenciális vagy a nem referenciális (Németh 2012, 14)¹⁴, illetve a három stratégia közül a korai posztmodern, az areferenciális posztmodern vagy az antropológiai posztmodern kategóriájába. Hiszen a vizsgált példák korántsem mutatnak e szempontból sem egységes képet.

Mármost feltűnően sok olyan attribútumot sorol fel Németh Zoltán az általa areferenciálisnak, valamint antropológiaiainak nevezett posztmodern kapcsán, melyeket a kortárs líraelméletek az „új elégia” átformálódó(tt) műfaji jellegzetességeinek tekintenek. Itt hivatkozom *A posztmodern magyar irodalom három stratégiája* néhány fontos részletére:

Az ún. második vagy areferenciális posztmodernben válik hangsúlyossá, sőt gyakran radikálissá az önmagát író, öntükröző szöveg poétikája, amely kizárja a valóság és a realizmus kategóriáit érdeklődési köréből. A költészetre a deretorizálás, depoetizálás, töredékesség, versszerűtlenség, az antimimetizmus és a rontott nyelv poétikája jellemző. Mind a lírában, mind a prózában rendkívül fontos jelentőségre tesz szert a tudatos intertextualitás, a palimpszesztszerűség, az önreflexivitás és a metafikció, illetve az újraírás mint szimuláció. A második posztmodern érdeklődésnek középpontjában a nyelv és a szöveg áll, jellegzetes vonása a pastiche, a parodisztikus szövegformálás, a nyelvi poénok és a legtágabb értelemben vett, radikális stíluseklektika. Míg a korai posztmodern szövegalkotás a realizmusra és az egzisztencializmusra adott válaszként értelmezhető,

¹²Erről lásd Maulpoix 2018, *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* 2013; *The Oxford handbook of the Elegy* 2010.

¹³A fogalom Hol Fostertől származik. Vö. Németh 2012, 13–14.

¹⁴A fogalom Hans Bertensztől származik. Vö. Németh 2012, 14.

addig az referenciális posztmodern a neoavantgarde kihívásaira válaszol a szöveg materiális szintjén. Azonban a jellegzetesen neoavantgarde elemeket – mint a lázadásra, a hagyományt eltörölő eredetiségre és újszerűségre törekvést – a múlt, a történelem és a hagyomány tudatos felhasználása, szövegbe építése (intertextualitás) váltja fel. A magyar irodalomtörténet-írásban hagyományosan kizárólag ez a nyelvcentrikus, nyelvjátékos „szövegirodalom” számít posztmodernnek, amelynek megjelenése a hetvenes évek prózafordulatával hozható kapcsolatba (Németh 2012, 25).

A harmadik vagy antropológiai posztmodern az irodalomelmélet „kulturális fordulatához” köthető egyrészt, másrészt a hatalom kérdésköre izgatja, a „másik”, illetve a másság természete, a marginális nézőpontok megjelenítése, felszínre hozása, a politikai természetű kérdésfelvetések, a mainstream-ellenes attitűd. Mindez a fikció és a referencialitás határán, mindkét elem felhasználásával történik, de rendkívül erős a szövegek konkrét, világba nyúló, tranzitív irányultsága. A harmadik posztmodern élesen hatalomellenes, gyakran nyíltan politikaiként viselkedik, a patriarchális, totalizáló, asszimilációs, homogenizáló és globalizáló tendenciák ellen emel szót a sokszínűség és az eltérő tradíciók megőrzése céljából (Németh 2012, 35–36).

Németh az általam az elégia kontextusában vizsgált szerzők közül Parti Nagyot az referenciális posztmodernhez sorolja, Keményt és Tóth Krisztinát a harmadik, antropológiai posztmodernhez. De ő is felhívja a figyelmet arra, hogy a második és harmadik posztmodern között „határfeszültségek” vannak, azok nem mindig különülnek el élesen. Saját olvasatomban is erre a következtetésre jutok, hiszen a jelenkori költészet elégikus mozgásai/elégia-dinamikái sokszor mutatnak áthajlásokat a leírt alparadigmák között, sőt nem is választhatók el egyértelműen egymástól, mint például Keménynél az referenciális posztmodernre jellemző deretorizálás, depoetizálás, a rontott nyelv poétikája, vagy Tóth Krisztinánál a tudatos intertextualitás, a palimpszesztszerűség, az önreflexivitás, illetve az újraírás mint szimuláció például az antropológiai posztmodern mainstream-ellenes attitűdjétől vagy a marginális nézőpontok megjelenítésétől.

5. Korábbi kutatásaim során a fentebb vázolt líratörténeti, ill. kanonizációs tendenciát az általam megalkotott *elégiko-ironikus* fogalmával írtam le.¹⁵ Konceptióm eredeti inspirátora Petri György és Parti Nagy Lajos költészete volt:

¹⁵Vö. Szávai 2017.

mindkettőben uralkodónak mutatkozik az általam vázolt poétikai jelenség. A Petri-versek, és nem csupán az utolsó kötet, az *Amíg lehet* darabjai, eminens példái az „elégiko-ironikusnak” (például a kiemelkedő jelentőségű *Hogy elérjek a napsütötte sávig*), mégpedig szoros összefüggésben alapvető *etikai* irányultságukkal.

Az elégiko-ironikus fogalma némiképp feloldja azt az ellentmondást, hogy a posztmodern ironia nem teszi hozzáférhetővé, mintegy „dekanonizálja” az elégikusait. Ezt a magam részéről úgy értelmeztem, mint az ironikus beszédpozíciót átható és átformáló elégikus lírai beszéd térnyerését. Minthogy a posztmodernnel az én modernségbeli integritása is végképp megtört, az elégia műfaji hagyományára épülő kortárs magyar lírában az elégikus beszédpozíció ab ovo hasadt: a beszélő szubjektum olyannyira reflexívvé válik, hogy egyfajta *hasadás* következik be a lírai én és az általa – épp a hagyományon át – megszólaltatott, illetve megszólított lírai műfaj, az elégia között, minek következtében az elégikus hagyomány integrálása elsődlegesen az ironikus beszédpozíción keresztül válik hozzáférhetővé, egyfajta *belső szólamként*. Az ekként „kétszólamúvá” váló kortárs magyar elégia műfaji identitása elsődlegesen intertextuális lesz tehát.¹⁶

Mármost mindez viszonylag pontosan megfeleltethető az elégiára vonatkozó legújabb nemzetközi kutatások alapvető és konszenzusos meglátásainak, melyek fényében a műfaj kortárs változatait a magas fokú önreflexivitás, az erősen *kritikai hagyományértelmezés* és a *metanyelvi* jelleg felerősödése határozza meg. Jean-Michel Maulpoix *Une histoire de l'élégie* című kézikönyvének bevezetőjéből idézve: „az elégia közkeletű, olykor sztereotíp definíciója (a panasz műfajához közeli költemény, mely az idő múlását idézi meg és az eltűnt szeretteket siratja) nem vet számot e lírai műfaj gazdagságával, variabilitásával és szofisztikáltságával, sem reflexív mélységével”. A francia monográfia szerzője szerint az elégia nem a könnyfakasztó lamentálás, hanem az éleslátó önreflexivitás műfaja.

Éppen ezért – mondja Maulpoix – az elégia a kritika által mostohán kezelt téma, mely kevéssé tárta föl ennek az ősi lírai műfajnak a jelentőségét és tétjét, s azt nemegyszer összemosta az „elégikus” fogalmával. Épp ezért van szükség a kritikai előítéletektől mentes újraértelmezésére ennek a nagyon is élő, újabb és újabb, néhol meglepő metamorfózisokban megmutatkozó lírai műfajnak (Maulpoix 2018, 9–10).

¹⁶Erről bővebben lásd korábbi tanulmányomat: Szávai 2015, 73–84.

Az elégiát tárgyaló angolszász szakirodalom szerint a műfaj jelenkori kánonja leginkább olyan fogalmakkal írható le mint az *antielégia* (*anti-elegy*) vagy a *self-elégia* (*self-elegy*).

Szemponctomból igen tanulságosak, koncepciómba szorosan illeszkednek az elégiáról szóló mai kutatások sorában azok a kezdeményezések, melyek a kortárs *antielégiáról* szólnak. A 2010-es *The Oxford handbook of the Elegy* egyik fejezete az antielégia fogalmát vezeti be, melyhez az általam használt elégiko-ironikus igen közel áll. A *The contemporary anti-elegy* című írásában Clifton Spargo a következőket írja:

Az antielégia kevésbé egy új költészeti formát vagy a tradícióval való szakítást jelent, mintsem az elégikus költészet egy olyfajta tendenciáját, amely úgy áll ellen a vigasznak, hogy a kortárs elégiaköltő szembefordul a múlt kulturális hagyományával és költői konvencióival. E tendencia a 20. század közepén vált jellemzővé, a 20. század végén és a 21. század elején teljesebben ki. Az antielégia megszületése egybeesik a 20. századi kultúra *antikommemoratív* fordulatával, a múzeum-kultúra és a realista mimézis megkérdőjelezésével (Spargo 2010, 427).

A jelenkori elégiakutatások tanúsága szerint e versforma vagy lírai műfaj imént vázolt jellegzetességei az engem foglalkoztató problémára rímelnak, nevezetesen, hogy az elégia műfaji kánonjának megújítási kísérletei hogyan szabnak határt a mai magyar versben az ironikus megszólalásnak, pontosabban hogyan rajzolják át azt, s mindez milyen összefüggésben áll e lírai korpuszoknak az európai tradícióba ágyazottságával. Tudniillik az én önreprezentációjában, mely az elégián belül létrejön, az ironikus én megszólítja az elégikusot, méghozzá sokszor éppen a költészettörténeti hagyománnyal folytatott dialógusában. Ami feltehetőleg szoros összefüggésben áll azzal, hogy mind az európai, mind a magyar költészetből vett reprezentatív és/vagy kanonikus példák többségükben olyan *ars poeticus*, *autopoétikus*, *önreferenciális*, illetve *apoztrofikus* költemények, melyek a líratörténeti hagyomány markáns újraértelmezéseiként állnak előttünk. Utóbbi pedig, mint láthattuk, az elégia kanonikus műfaji sajátossága.

Itt hivatkoznék egy korábbi megállapításomra.

Máshonnan közelítve a kérdést: miért éppen most, az utóbbi évtizedekben hódít újult erővel – legalábbis a mai magyar költészet bizonyos rétegeiben, bizonyos életműveiben – az az ősi lírai műfaj, melyet a meghatározó kortárs irodalmi kánon több évtizedre kiszorított, de legalábbis relatíve periferikus helyzetbe utalt? A válaszadás illúziója vagy kényszere helyett

alábbi kérdésirányokat kínálok, illetve e poétikai műfajelméleti-történeti kérdés *társadalmi* beágyazottságára utalnék, másként a műfaji kánon átrendeződésének tágabb, irodalmon túlmutató kontextusára.¹⁷ Vagyis érdemes odafigyelni arra, hogy a kortárs magyar líra általam kiszemelt korpusza az elégia műfaját alighanem *társadalomkritikai* okokból is tünteti ki ekkora figyelemmel, de legalábbis a magyar jelenkor társadalmi kihívásaira, krízisére való nagyfokú érzékenységet tanúsít. Másképp fogalmazva: végiggondolásra méltó problémának látom – mely egy másik tanulmány tárgya lehetne –, hogy a kortárs magyar elégia vajon nem illeszkedik-e szervesen bele abba a jóval tágabb poétikai trendbe, mely a mai magyar prózairodalomban a költészetnél is erősebben fókuszál a szociális kérdésekre, s melyet *szegénységirodalomként* szokás megnevezni. Azzal a kitéttel persze, hogy az elégia esetében a társadalmi konnotáció a költészet természetéből adódóan jóval kevésbé transzparens, vagyis több áttételen keresztül jelenik meg (Szávai 2017, 75–76).

E ponton fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy az elégiára vonatkozó legújabb (elméleti és történeti) kutatásokban, főképp angolszász közegben, nagy hangsúlyt kap a mai, globalizált nyugati civilizáció kontextusa mint meghatározó műfaj (újra)teremtő tényező. Így például Melissa F. Zieger *Beyond Consolation: Death, sexuality, and the changing shapes of Elegy* című monográfiájának bevezetőjében egészen odáig megy, hogy a műfaj reneszánszának szociális eredetét (többek közt) olyan jellegzetesen kortárs szimptomákban is kijelöli, mint az AIDS vagy a mellrák (Zieger 1997, 1). Zieger, ahogy az elégia kortárs angolszász kutatóinak többsége, abból indul ki, hogy az utóbbi húsz évben az elégia újjászületésének lehetünk tanúi a költészetben, csakúgy, mint a kritikai reflexióban, olyan fokig, mint egyetlen más lírai műfaj esetében sem. Az elégiához való kulturális visszafordulás – mondja Zieger –, nem pusztán intenzív kritikai újragondolást jelent, hanem komoly politikai implikációi is vannak (Zieger 1997, 1). Az elégia kritikai újratárgyalása a kulturális és irodalmi tér középpontjába helyezi a kortárs elégiát. E kézikönyv, csakúgy, mint angol és francia nyelvű társai, arról győz meg, hogy a mai európai, de legalábbis angolszász és francia költészetben az elégia, illetve az elégikus előretörése a mai magyar irodalomhoz hasonlóan meghatározó, és több tekintetben hasonló poétikai mozgásokhoz kapcsolható.

¹⁷ „A műfajok az intézményesülés eszközeivel kommunikálnak azzal a társadalommal, amelyikben kivirágzanak. [...] annak a társadalomnak a jellemző vonásait nyilvánítják ki, amelyhez tartoznak” (Todorov 1988, 288).

6. Milyen módon és formában kötődik a kortárs magyar elégia európai mintáihoz? Viszonylag egyértelmű, hogy a *baudelaire-i*, illetve a *rilkei elégia* hatástörténeti összefüggésével kell mindenekelőtt számot vetni, melyek a műfaj európai történetében a modernség két eltérő, ám megkerülhetetlen kánonját jelölik. A kortárs magyar elégiában ez a kettős hatástörténeti előzmény markánsan kimutatható. A magyar líratörténeti modernséget illető előzményekből kiemelendő a Szabó Lőrinc-líra: az életmű baudelaire-i aspektusaival korábban foglalkoztam¹⁸, melyek a spleen-versek és azok fordításai kapcsán szintén összefüggésben állnak az elégia műfaji áthagyományozódásával és rekanonizálásával.

Az elégia ugyanis nem pusztán a gyász kitüntetett műfaja, hanem a *poétikai genealógiák* kijelöléséé is, hiszen olyan lírai forma, amely mélyen implikált az irodalomtörténet alakításában. Az alábbiakban szóba hozott kortárs magyar közéleti elégia kontextusában különös figyelmet érdemel egy fontos költészet-történeti előzmény, tudniillik hogy már Milton elégiáiban megjelent az egyházi és politikai korrupció leleplezésének gesztusa (Greene 1993, 324).

7. A kortárs magyar lírára vonatkozó vizsgálódásaim ugyancsak arra a belátásra vezettek, hogy

az elégia, az újraolvasás és a tradíció sajátos viszonyrendszert alkot. Ahogy Emmanuel Hocquard kortárs francia költő vallja: vagyis „a nyelv maga is elégia” („la langue même est élégie”): a távolság és a hagyomány próbája, egy olyan nyomvonal, amit óvatosan kell kezelni [...]. A *melankolikus* szöveghagyományban az elégia nem egy pusztá elem: alapjaiban kritikus; az elégikus a kutatás, keresés, a hivatkozás, az újrafordítás, a kommentálás tárgya. Metanyelvi dimenziója az elégiát a kritikai és meditatív költészet par excellence tárgyává teszi (Maulpoix 2018, 11–12).

Álljon itt tehát néhány példa a kortárs magyar költészetből, dolgozatom jelen változatában inkább elgondolásaim illusztrációjaképp, mintsem kifejtett interpretáció keretében. Igen izgalmas az elégia műfaji megújulását tekintve a legutóbbi líratermés néhány fontos korpusza, ciklusa, illetve darabja, ami egyértelműen mutatja az európai kánoni minta követését: Kemény István versei – első pillantásra talán meglepő módon – a baudelaire-i mintát, Vörös István az *Elégia lakói* című kötetének nyitó ciklusa, a *Rilke-fraktál* a rilkei hagyományt bontja le, építi újra, vagyis rekanonizálja. A kötet legelső versének címe egyértelműsíti az erős kötődést és a kánonban való újraszituálás jelentőségét: *Minusz egyedik duinói elégia*. A továbbiakban többek közt ezen a ponton tervezem

¹⁸Vö. Szávai 2019, 307–331.

kibontani a hagyománytörténést, tudniillik hogy hogyan rendeződik át és válik teljes kötetsszerző elvvé a Vörös-féle újraírásban az elégia, a rilkei elégia s ezen belül is a *Duinói elégiák* kánoni helye.

Minthogy a kötet érdemi interpretációjára jelen keretek közt nincs mód, most csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy az *Elégia lakói*ban Vörös István a rilkei hagyomány középpontba állításával beteljesíti a kortárs elégia számos olyan ismervét, melyről fentebb már szó esett: a *self-elegy* attribútumaitól az *anti-elegy* attribútumaiig. Másrészt az elégikusnak nevezett költői hagyomány azon sajátosságát is megismétli, mely az öntükrözés, az önreflexivitás által sokszorosán kiforgatott, ám sokszoros mélységű hagyomány-újraértelmezést hajtja végre. Mindennek külön jelentőséget ad, hogy Rilke *Duinói elégiái*ban az elégia maga lesz a költészet, mely a modern emberi léthelyzet végességének tudását/tudatosítását jelenti.¹⁹

Hogy az elégia a végesség műfaja, az nyilvánvalóan minden elégiáról szóló gondolatmenet kiindulópontjának kell lennie, evidencia. Mindannak ellenére, amit az újabb elégiakoncepciók a műfaji kánonok alapvető átrendezéséről állítanak, ez volna voltaképpen az elégiaforma változatlan, változtathatatlan, mozdíthatatlan magva, csakis e körül tud elrendeződni mindenfajta pastiche, palimpszeszt, paródia és önreflexió. A kortárs magyar lírából vett példáim is kivétel nélkül ezt igazolják.

Megelőző kutatásaim során legfőbb példám Kemény István költészete volt, az egyik mai magyar lírai életmű, mely többek közt épp a műfaji és olvasási kánonok mentén hozta többszörösen zavarba a kritikát. Gondolok itt a magam szempontrendszerében elsődlegesen az elégiko-ironikusra.²⁰

Kemény baudelaire-i kötődését kevésbé reflektálta eddig a kritikai recepció. Kemény István költészete – legalábbis *A királynál* című kötetig – ebből a perspektívából tekintve a *spleen és ideál* költészetének látszik. Igaz, ez az örökség

¹⁹Erről lásd: Maulpoix 2018, 12.

²⁰ „Paradigmatikusnak mondható, hogy Kemény *Haláldal* című versében a kései Kosztolányi-líra egyik olyan csúcspontját idézi meg, amely döntően elégikus. A *Haláldal* és az *Esti Kornél éneke* közti architextuális kötődés a dal műfaján túl az elégia műfajára is vonatkozik. Az elégia mint műfaji identitás vizsgálata egyszerre mutatkozhat tehát az összehasonlító módszer tárgyaként és a »minden összehasonlításon túli« jelenségeként. Tudniillik egy korszakparadigma, a posztmodern (?) komparatív, asszimilatív jellege áll szemben az egyedi műalkotás, az egy és megismételhetetlen – itt elégia formáját öltő – vers szingularitásával. Másként fogalmazva a paradigmán (kortárs magyar irodalom/posztmodern) belül dominánsként tetelezett műfaji azonosság/összemérhetőség képze, az összehasonlítás »kísérteties« kényszere kerül szembe az elégikus, illetve az ironiko-elégikus beszédhelyzet egyediként, »egyszeriként« való értelmezhetőségének lehetőségével” (Szávai 2015, 82).

talán valóban nem annyira szembeötlő első látásra. Tudomásom szerint egyedül Bodor Béla *Élőbeszéd*ről írott kritikájában érinti röviden, ám lényeglátóan a kérdést éppen Adyra, Rilkére és Baudelaire-re hivatkozva.²¹ Bodor a *Fel és alá az érdligeti állomáson* ciklusra hivatkozik, én magam korábban az azonos című verset elégiaként elemeztem, még pontosabban az elégiko-ironikus egyik mesterpéldájaként.²²

Kemény István markáns poétikai, nyelvi, sőt etikai távolságtartása a mindenkori kanonikus trendektől²³, ami sajátosan paradox viszonyban áll azzal a ténnyel, hogy irodalmi munkássága és tevékenysége a mai magyar költészetben nemcsak centrális, de meghatározóan kánonalakító is²⁴, mélyen rokon olyan nagy magyar és európai modernek kánonalapító kívülállásával, mint Ady, Kafka vagy éppen Baudelaire. S joggal nevezhetjük ezt az eljárást *dekanonizációs* törekvésnek is, mely Németh Zoltán *harmadik posztmodernjével* hozható összefüggésbe.

Kemény verseinek Adyhoz fűződő viszonya pedig döntően elégikus, vagy még inkább elégiko-ironikus. Ettől nem független Kemény költészetének egy másik poétikai jellegzetessége, amit én „az egy archeológiájának” neveztem, ugyancsak szoros összefüggésben a *kánonkérdés archeológiai* vonatkozásával (ti. a *kulturális kánon* fogalma, mely a kontinuitást, a hagyomány folytonosságát hangsúlyozza, valamint az elfeledett hagyomány újrafelfedezését²⁵), csakúgy, mint az elégia kánoni rangjának „rehabilitálásával”.

Emellett legutóbbi kötetében, a *Nilusban* – amelyet Aegon-díjra jelöltek, vagyis kánoni rangja ebben a regiszterben is érvényre jut – megítélésem szerint ugyancsak erősen érvényesül az elégikus, illetve az elégiko-ironikus hang, s vele az elégiaműfaj kanonikus pozíciójának érvényesítése.

És amiről itt csak említést tehetek: Ady és Kemény, Közép-Kelet-Európa és a Komp-ország. Erről is kellene szólnom: hatástörténet, kánon, Nyugat–

²¹ „És akkor vissza a rövidebb, magukban, vagy a *Fel és alá az érdligeti állomáson* ciklusban található egyes darabokhoz. [...] Ha a hosszabb darabokat az 1930-as évek prózájához hasonlítotam, ezek a versek még korábbi dolgokat, Adyt, Rilkét, helyenként Baudelaire-t juttatják eszembe. Mintha Kemény annál a pontnál keresne feleleveníthető poétikai szisztémákat, ahol a szimbolizmus kezdett elválni a romantikától, a szimbólum a metaforától és az allegóriától” (Bodor 2006).

²² Vö. Szávai 2017.

²³ Ez a fajta távolságtartás bontakozik ki a *Lúdbőr* című esszékötetben is (2018. Budapest: Magvető).

²⁴ A *Turista és zarándok* című tanulmánykötet egyenesen iskolaalapítóról beszél. (Vö. Balajthy–Borsik 2016).

²⁵ Vö. Boka 2013.

Kelet, centrum–periféria, és így tovább. Itt és most csupán annyit jegyeznek meg, hogy a *Lúdbőr 50+1* irodalmi pillérében, vagyis saját olvasói kánonjának katalógusában Kemény egy fejezetet szentel Szücs Jenő nevezetes könyvének: „Vázlat Európa három történeti régiójáról”.

További kérdésirány lehetne, de sokkal inkább egy másik tanulmány tárgya, hogy e klasszikus, kanonikus és kánonképző költői műfaj, az elégia kortárs magyar változatainak vannak-e sajátosan közép-európai vonatkozásai, netán poétikai jegyei. E tekintetben leginkább Kemény István és Vörös István vonatkozó versei látszanak releváns korpusznak, Vörös szlavista/bohemista mivolta okán is. De a két szerzőnek van egy közös, Prágához kötődő könyve is, a *Kafka-paradigma*, ami e szempontból szintén figyelmet érdemel. (Fülszövegében ráadásul ott a „posztmodern” jelző.)

A legfrissebb kortárs líratermés is rendkívül gazdag és inspiratív szempontból, most csupán két rövid példát hozok. A sor persze szinte a végtelenségig volna folytatható Térey Jánostól (főként a 2017-ben szintén Aegon-díjra jelölt *Őszi hadjárat*) Géczy János kötetén át Háy Jánosig (különösen legutolsó verseskötete, *Az öregtó felé*).

Az egyik példám Krusovszky Dénes *Az elégiázaj* című 2015-ös kötete, mely már címében is hordozza a műfaji kánon problematikusságát. Az elégia ugyanis mint „zaj” határozódik meg benne, azaz mint derivátum, eltérés a normától, így a műfaji kánontól is.

Mohácsi Balázs írja a *Műút*ban megjelent kritikájában: „A *Csengery utca, ott érjen el* az új Krusovszky-kötet talán legszebb (legjobb, *legbb* stb.) verse, amely első olvasásra is napjaink közérzetéből kiinduló fohász – generációs fohász” – teszi hozzá. Mohácsi az elégikus beszédet Krusovszky „költői anyanyelvének” nevezi.

Másodszor talán érdemes a kötet verseinek elégikumáról szólni. Az elégia (de nem elsősorban műfajról, mint inkább beszédmódról van szó), az elégikus beszéd egyáltalán nem idegen Krusovszkytól, kis túlzással mondhatnánk költői anyanyelvének is, de természetesen az óvatos átpolitizálódással e nyelv is módosult részben: az idő- és értékszembesítésnek a személyes életen, a személyes történelmen keresztül immár közösségi tétjei vannak. Az idő kérdése – nem meglepő módon – kardinális problémává válik. Egyik fontos vetülete az önazonosság megkérdőjeleződése, felszámolódása az idő múlásával, amely azonban a többes szám első személyű megszólalás miatt csakúgy olvasható generációs beszédként, mint a *Csengery utca...*: „Régi tekintetünk hártáit, / mint egy hámozókés, kíméletlen /

rétegekben húzta le rólunk az idő” (*A vadállat nyár*, EZ, 13); „Minden, amit valaha mondtunk, / hirtelen kiegszítésre szorul, / bármi, amibe fogtunk, / most felmentését keresi” (*Kenotáfium*, EZ, 76) (Mohácsi 2015).

2019 egyik legkanonikusabb, ha nem a legkanonikusabb verses könyve Takács Zsuzsa *A vak remény* című kötete. Az összegyűjtött versek élén a legújabb, kötetben most először közölt Vak Remény-versekkel, a kötet lezárásaként pedig a régi és új India-költeményekkel. Az idei év Aegon-díjas könyvét mind a kritika, mind a befogadói közösség messzemenőig kanonizálta. *Ha van lelkiünk ugyan* című verse pedig a 2017-es év legolvasottabb online versközleménye volt. A verseskötet nagy arányban tartalmaz elégiákat, illetve elégiko-ironikus darabokat. „Takács Zsuzsa verseiben a modern melankólia líráját alkotja meg. Ennek a modernségben újra megerősödött hagyománynak azonban kétszeresen is új jelentést ad” (Pór 2018). Márpedig az elégiko-ironikus jelensége éppen a kánon és komparatiztika probléma kereszteződésében helyezhető el: kánon-problémák és komparatiztikai kérdések egész sorát veti fel az értelmezőben.

Az *Indiána* című kötetében pedig (2010–2018), mely a gyűjteményes *A vak remény* végén kapott helyet, uralkodó a *fohász* műfaja.²⁶ Az a kérdés is foglalkoztat a teljes, általam vizsgált költői anyagot illetően, hogy az elégia műfajilag a panasz, a jeremiáda genetikus leszármazottjaként mennyiben és milyen minőségben áll rokonságban a fohász műfaji kánonjával.

Végkövetkeztetés vagy összegzés helyett: az *orpheuszi* lírai narratíva, az orfikus hagyomány az elégiahagyomány egyik meghatározó vonulata, hiszen Orpheusz a gyászoló költő modelljének mesterpéldája, magának a költői nyelvnek mint olyannak a megtestesítője.²⁷ Az elégia kortárs irodalmi térhódításának orpheuszi gesztusához álljon itt végül egy megfontolandó szempont: „Milyen nehéz is megérteni azt a viszonyt, ami az elégiaműfaj működésmódját a saját életünkben megélt veszteségtapasztalatokhoz fűzi. Ám ebben a viszonyban az élet elemi megnyilatkozását fedezhetjük fel” (Wiesman 2010, 2).

Irodalom

Balajthy Ágnes–Borsik Miklós szerk. 2016. *Turista és zarándok*. Budapest: JAK–Prae.
Bodor Béla. 2006. „...Betonperon, a gazban cigarettás...” Kemény István *Élőbeszéd* című kötetéről. *Litera*, <http://www.litera.hu/hirek/%E2%80%9E%E2%80%A6betonperon-a-gazbancigarettas%E2%80%A6%E2%80%9D> (2017. szept. 25.)

²⁶Erről lásd: Forgách 2019.

²⁷Erről lásd: Zieger 1997, 2.

- Boka László. 2013. *Egyszólamú kánon? Tanulmányok és kritikák*. Budapest: Gondolat.
- Culler, Jonathan. 2000. Aposztrophé. *Helikon* 46 (3): 370–389.
- Culler, Jonathan. 2004. *Líraolvasás*. Ford. Füzi Izabella. In *Retorikai füzetek I. Figurák*, szerk. Füzi Izabella–Odorics Ferenc. Budapest–Szeged: Gondolat–Pompeji.
- Forgách András. 2019. Takács Zsuzsa: A Vak Remény. *Revizor* <https://revizoronline.com/hu/cikk/7476/takacs-zsuzsa-a-vak-remeny/> (2019. máj. 28.)
- Frye, Northrop. 1998. *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon.
- Greene, Roland szerk. 1993. *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton: Princeton University Press.
- Heller Ágnes. 2013. Mi a posztmodern – húsz év után. *Alföld* 54 (3): 3–13.
- Maulpoix, Jean-Michel. 2018. *Une histoire de l'élegie: poétique, historique, anthologie*. Paris: Pocket.
- Mohácsi Balázs. 2015. Az emlékezés hideg bugyraiban. Krusovszky Dénes: Elégiazaj. *Műút* <https://www.muut.hu/archivum/14631> (2019. máj. 28.)
- Németh Zoltán. 2012. *A posztmodern magyar irodalom hármás stratégiája*. Budapest: Kalligram.
- Pettman, D. 2002. Thomas Pynchon. In *Postmodernism: The Key Figures*, szerk. Hans Bertens–Joseph Natoli. Malden–Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Sorum, E. C. 2012. The Self-Elegy. In *A Companion to Poetic Genre* by Erik Martiny. 93–103. Chichester, Hoboken, N. J.: Wiley–Blackwell.
- Spargo, R. C. 2010. The contemporary anti-elegy. In Wiesman, Karen. *The Oxford handbook of the Elegy*. 413–423. Oxford: Oxford University Press.
- Szabó Gábor. 2013. „Vagyok, mit érdekelne”: *Széljegyzetek Petrihez*. Miskolc: Műút Könyvek.
- Szávai Dorottya. 2009. Az emlékező „Te”. In Uő. *A „Te” alakzatai*. Budapest: Kijárat.
- Szávai Dorottya. 2015. Az elégia visszavág. A kortárs magyar elégiáról. Vázlat. *Filológiai Közöny* 61 (1): 73–84.
- Szávai Dorottya. 2017. „...el is vagyok veszítve, / meg is vagyok találva”: Az elégia viszatéréséről és az elégiko-ironikusról a kortárs magyar költészetben. *Híd* (9): 72–93.
- Szávai Dorottya. 2019. Sátánna koronáztam magamat. Szabó Lőrinc és Baudelaire. In *Örök véget és örök kezdetet: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Zoltán, L. Varga Péter, Palkó Gábor. 307–331. Budapest: PIM–Prae Kiadó.
- Todorov, Tzvetan. 1988. A műfajok eredete. In *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*, szerk. Kanyó Zoltán, Síklai István. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Wiesman, Karen szerk. 2010. *The Oxford handbook of the elegy*. Oxford: Oxford University Press.
- Zieger, Melissa F. 1997. *Beyond Consolation: Death, sexuality, and the changing shapes of Elegy*. Ithaca and London: Cornell University Press.

ON THE HISTORY OF A GENRE: ABOUT THE ELEGY IN CONTEMPORARY HUNGARIAN

The study starts from the fact that the presence of the genre of elegy has recently strikingly increased in contemporary Hungarian poetry. So much so, that in the lyric output of the last few years we find many volumes that carry the genre marker even in their title. This paper gives an overview of the directions that recent researches on lyricism and genre theory have taken since the noteworthy ideas of New Criticism and the American deconstruction theory (De Man, Culler). The issue is considered in the context of contemporary European and American “new-elegy” of which one of the most dominant version is the so called self-elegy. The latter shows the poet sharply as an imprint of his age and geocultural identity. The study of the genre of elegy in the trend or more precisely trends of what is considered “postmodern” in contemporary Hungarian poetry also calls for a critical rethink of the question of the postmodern canon in this respect. All of this is discussed firstly in the context of Baudelaire’s, and secondly Rilke’s historical impact, which represent two differing but inevitable canons of modernity in the European history of the elegy genre.

Keywords: elegy, anti-elegy, elegiacal-ironic, genre canon, contemporary Hungarian poetry

O ISTORIJI JEDNOG ŽANROVSKOG KANONA: O ELEGIJI U SAVREMENOM MAĐARSKOM KONTEKSTU

U studiji se polazi od konstatacije, da je u savremenoj mađarskoj poeziji u poslednje vreme primetnije prisustvo elegije kao žanra. To je izraženo u tolikoj meri da se u književnoj produkciji proteklih nekoliko godina ovaj žanr često nalazi i u samim naslovima knjiga. U radu je ispitano kakav su smer poprimila lirska i žanrovska istraživanja usmerena na elegiju od pojavljivanja novog kriticisma (*New Criticism*) i američkog dekonstrukcionizma (De Man, Kuler). Pitanje se razmatra u odnosu na savremeno evropsko i američko viđenje „nove elegije”, čiju jednu značajnu varijantu predstavlja tzv. self-elegija. Ova potonja jasno prikazuje pesnika kao nekoga koji predstavlja odraz svog vremena i geokulturnog identiteta. Izučavanje žanra elegije u postmodernoj struji savremene mađarske poezije zahteva ponovno kritičko sagledavanje postmodernog kanona u odnosu na elegiju. Sve to se prvenstveno ogleda u uticaju *bodlerovske*, a zatim i *rilkeovske elegije*, koji u evropskoj istoriji ovog žanra predstavljaju dva različita ali i nezaobilazna kanona modernizma.

Ključne reči: elegija, anti-elegija, elegijska-ironičnost, žanrovski kánon, savremena mađarska poezija

ETO: 94(439)715”
94(410.1)654”
801.8

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2019.4.21-35

TURI Zita

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke
Budapest, Magyarország
turi.zita@kre.hu

CORVIN MÁTYÁS A KORA MODERN ANGOL SZÖVEGEMLEKKBEN¹

The Era of Matthias Corvinus in Early Modern
English Texts

Matija Korvin u rano modernim engleskim
spomenicima

A tanulmány célja, hogy feltérképezze a Corvin Mátyással kapcsolatos utalásokat a kora modern Angliában. Elsősorban az érdekel, hogy milyen szövegelemlekben történik utalás a magyar királyra, és mi volt az oka a Corvinok és a Magyar Királyság iránti érdeklődésnek a szigetországban. A Mátyásra történő utalások többrétűek: egyrészt bizonyos kora modern angol szövegelemlek említést tesznek az „igazságos Mátyás” toposzra, másrészt az utalások szorosan összefüggenek a török hódoltságról szóló angliai forrásokkal, melyek az Ottomán Birodalommal kapcsolatos korabeli félelmeket tükrözik, és hangsúlyozzák a kereszténység és az iszlám közti ellentéteket. A tanulmányban tárgyalt korabeli allúziókon keresztül a gazdag kulturális háttérre kapunk rálátást, és választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy mi lehetett az oka a Corvinok és a Magyar Királyság iránti érdeklődésnek a kora modern Angliában. Ehhez elsősorban a rendelkezésre álló korabeli irodalmi szövegkorpuszt fogom vizsgálni, beleértve a korszakban kiadott emblémás könyveket is.

Kulcsszavak: Corvin Mátyás, kora modern Anglia, török hódoltság, Hunyadiak

¹ A tanulmány egy nagyobb kutatási projekt kisebb szelete, melyhez a kutatást a Tempus Köz-alapítvány 2018/2019-es tanévre meghirdetett Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja jóvoltából végeztem el.

Barnaby Rich *The adventures of Brusanus Prince of Hungaria* (1592) című műve az Erzsébet-korabeli próza egyik fontos kötete, ugyanakkor meglehetősen szerény tudományos érdeklődés övezi, és elsősorban a Shakespeare-kutatók körében ismert, hiszen Rich műve sok tekintetben hasonlít a *Szeget szeggel* (1603/04) bizonyos részleteihez.² A *Brusanus* több korabeli műfaji sajátosságot mutat, és egyaránt lehet románcként, ún. fejedelemtükörként, illetve prózai szöveggként olvasni. Főszereplője, Brusanus, a tékozló fiú archetípusaként is értelmezhető: egy léha életet élő herceg, aki miután apja, a király sem tudja meggyőzni arról, hogy jó útra térjen, elindul világot látni. Utazása során találkozik többek közt Corynusszal, a Corvin Mátyásról szóló legendákból ismert álruhás királlyal. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze és összefoglalja az említett utalás hátterét a XVI. és kora XVII. századi nyomtatott angol forrásokban. A korabeli allúziók bemutatásával a gazdag kulturális háttérre kapunk rálátást, és elsősorban az érdekel, hogy milyen szövegelemekben jelennek meg a Mátyással kapcsolatos utalások, és mi volt az oka a Corvinok és a Magyar Királyság iránti érdeklődésnek. Ehhez elsősorban a mai napig rendelkezésre álló korabeli irodalmi szövegtörzset fogom vizsgálni, beleértve a korszakban kiadott emblémás könyveket is.³

Rich műve a magyarok számára jól ismert „igazságos Mátyás” toposzt használja a *Brusanusban*. A mű elején Hungária királya, Myletto maga elé kéri a fiát, Brusanut, és megpróbálja meggyőzni arról, hogy változtasson léha életvitelén. Myletto leírása alapján fia buja, kicsapongó és felelőtlen volt, nem félt az Istent, és nem tisztelte szüleit.⁴ A mű egy gyakori témát, az utódlásért aggó-

² Geoffrey Bullough *Narrative and Dramatic Sources of Shakespeare* (1953) című nagy hatású művében részletezi Shakespeare forrásait; Charles Prouty 'George Whetstone and the Sources of *Measure for Measure*' című tanulmánya hasonlóképpen térképezi fel azokat a korabeli szövegelemeket, melyek hathattak Shakespeare-re. Ugyan jelen tanulmány nem elsősorban Shakespeare műveire fókuszál, mégis fontos megemlíteni a műveit, hiszen azok nagymértékben tükrözik a korabeli irodalmi és kulturális trendeket, illetve azt a tudásanyagot, mellyel az Erzsébet/Jakab-korabeli drámaírók rendelkeztek.

³ Korábbi reneszánsz angol–magyar vonatkozások kapcsán lásd Szerb Antal: *Magyarország a régi angol irodalomban* (posztumusz, 2007), Róna Éva: *Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban* (1936), Gömöri György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században* (1989).

⁴ Vö.: „In the quality of his minde, hee was so spotted with voluptuousnesse so nusled in wantonnes, so giuen ouer to licentiousnesse, so linked to wilfulnesse, and so caried away with all kind of wickednesse, that neither the feare of god, the displeasure of his parents, the sundry admonitions of his carefull and louing friendes, nor the regard of his owne honor could make him desiste, or driue him from this detestable kind of life: the day he consumed in such ryot, ►

dó király és a tékozló fiú konfliktusát ábrázolja.⁵ Rich művének ezen részlete nagyban emlékeztet az angol *Mirror for Magistrates*re (1555), mely a korabeli fejedelemtükör műfajának egyik legnépszerűbb példája volt, s mely (Szent István intelmeihez hasonlóan) morális és hatalomgyakorlási instrukciókkal látta el az uralkodókat. Myletto a következőket tanácsolja a fiának:

Az alattvalók elveken keresztül történő tanítása hosszadalmas és bonyolult folyamat, ám a példát hamar megértik, és így ez sokkal célravezetőbb, hiszen az erények példát nyújtanak nekik. A hercegek élete is ilyen példa, ami által [az alattvalók] saját tapasztalatból válnak bölccsé, és így nincs szükségük erőszakra, tiltásra vagy fenyegetésre ahhoz, hogy betartassák a szabályokat.⁶

Myletto szintén hangsúlyozza a király szerepének nyilvános voltát, mely egy színpadi előadáshoz hasonlatos, ami gyakori toposz volt a kora modern korban, amikor a király nyilvános megjelenései már-már performatív jelentőséggel bírtak.⁷ Brusanus nem tudott megfelelni az uralkodó szerepének és apja elvárásainak, így el kellett hagynia a birodalmat, és tékozló fiúként meg kellett találnia a saját útját. A tékozló fiú és az utazó katona gyakori toposz volt a reneszánszban, és angliai népszerűségük nagyban köszönhető Shakespeare alakjainak, például Prince Halnek (Nádasdy Ádám fordításában „Riki”⁸) a

▶ *excesse, dronkenesse, dicing, gaming, swearing & swashing, as whole millions of gold, were insufficient to maintaine the expences of so wit|les prodigality: the night he spent in masking, muming, dauncing, banqueting and hooring: do you thinke then there wanted ruffians, roysters, flaterers, brokers, bawdes, and such other like to follow him?”* (2). Minden hivatkozás az Early English Books Online (EEBO) adatbázisban fellelhető elektronikus változatra történik.

⁵ Vö.: „Thou seest (*Brusanus*) my white heaires are blossomes for the graue, and thy fresh coulour, fruit for time and fortune, so that it behoueth me to think how to dy, & for thee to care how to liue: my crowne I must leaue by death, and thou enioy my kingdome by succes-sion” (3).

⁶ Saját fordítás. Vö.: „For to instructe his people by precepts, is a longe and difficult way, but to teach them by example, is very shorte, and of greater efficacy, for where they shall see vertue after a liuelie sorte imprinted in a visible paterne, and that the princes life is suche an example, they become wise of their one accord, then is force, constraint or threatning, néedlesse to bring them to their dutie” (3).

⁷ Vö.: „bee must liue as it were vppon an open *Theatre* where he is séene on euery side, so that his life will be a discipline and instruction of good or ill liuing vnto others, therefore let him seeke to excell those whome he ruleth and to surmount them as farre in vertue, as hee surpasseth them in riches and honour” (3).

⁸ William Shakespeare, *IV. Henrik I–II.*, fordította Nádasdy Ádám, készült a budapesti Örkény Színház megbízására, 2016.

IV. Henrikben. Akárcsak Prince Hal, Brusanus is elhagyja a királyi udvart, és utazásai során találkozik az álruhás karakterrel, aki egy „nemes herceg” volt, s „kereskedőnek álcázva titokban elhagyta az udvarát és az országát járta [...], és magát Corynnusnak nevezte [...].”⁹

Az álruhás király toposza gyakran megjelenik az európai irodalomban és néphagyományban. Magyarországon ez elsősorban a Mátyás-kultuszhoz köthető, amit főként Bonfini *Krónikája* és Galeotto Marzio *Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről* (1485) című gyűjteménye formált. Ahogy Császár Mihály Marzio művéhez írt előszavában olvashatjuk, Galeotto gyűjteménye humanistaként, vitéz katonaként, reneszánsz tudósként és erkölcsi zsinórmértékként ábrázolja a királyt, ugyanakkor megmutatja Mátyás emberi arcát is:

látjuk benne a jó barátot, aki ezernyi gondja, dolga mellett is el tud tölteni egy-egy jó órát víg baráti körben, tréfás csevegéssel, komoly fejtegetés közben vagy énekszó mellett, – látjuk benne a vitéz bajnokot, ki a színtelen győzhetetlen bajnokot, Holubárt, egy-kettőre kiveti a nyeregéből, – az egyenes lelkű ellenséget, – halljuk jó kedvtől szikrázó elmés megjegyzéseit, tréfás mondásait, bölcs állításait (Császár n. p.).

A több mint ötszáz éves „igazságos Mátyás” kultuszát nagyban alakították a krónikák (Bonfini, Thuróczy, Heltai és Galeotto Marzio leírásai), illetve az udvari költészet és a folklór, azt azonban nem tudni, hogy ezeket a forrásokat ismerték-e Angliában. Kríza Ildikó hangsúlyozza, hogy a Mátyás-hagyomány megtalálható a Kárpát-medence összes népcsoportjánál, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a hagyomány sematikus elemekre épül (Kríza 2007, 9, 11). Kríza úgy érvel, hogy a király alakja a folklórban szimbolikus jelentőséggel bír, akárcsak a németeknél III. Frigyes, az angoloknál Földnélküli János, vagy a románoknál Drakula (Kríza 2007, 10). Mivel egy nemzetközileg ismert toposzról van szó, talán nem véletlen, hogy Angliában is ismerősen csengett az álruhás igazságosztó uralkodó története.

A motívum egyetemes, és az adott kultúrák pusztán adaptálják a toposzt: megjelenik a görög eposzokban (pl. Odüsszeusz álruhás hazatérésében), illetve a biblikus hagyományban ez a toposz az álruhás Isten motívumaként jelenik

⁹ Saját fordítás. Vö.: „This noble prince vpon a priuate conceipt to him selfe, disguised in the habite of a marchant, had secretly left his courte, and traueilling through many partes of his owne dominions (being not other-wise taken then for a marchant) called him selfe by the name of *Corynus*, the which name (because I perceiue hee was other wise loath to bee knowne) I will therefore vse for the time” (12).

meg (pl. 1 Kir 22:30). Peter Burke *Popular Culture in Early Modern Europe* című könyvében kitér I. Miksa német-római császár alakjára, aki igazságos uralkodóként rendszeresen meghallgatta alattvalói kérelmeit és sérelmeit (Burke 1978, 204). Burke ugyancsak megemlíti az inkognitóban utazó király toposzát és külön Mátyást, és összefüggésbe hozza a toposzt Krisztus második eljövete-lével, illetve azzal, ahogy a halálból feltámadó „bujkáló és álruhás uralkodó” megszabadítja a híveit az ellenségeiktől. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a toposzt az angol kulturális emlékezetben elsőként az Artúr király alakja körül kialakult folklór említi azon epizód kapcsán, melyben Artúr és katonái elalsza-nak egy hegy gyomrában és arra várnak, hogy a harang felébressze őket (Burke 1978, 206). Burke hozzáteszi, hogy az alattvalók közt álruhában megjelenő király alakját több angol ballada is megénekelte (Burke 1978, 205), és például a *The History of the King and the Cobbler* című XVII. századi verseskötet említést tesz VIII. Henrikről, aki, a forrás szerint, éjszakánként álruhában járta London utcáit és ellenőrizte, hogy a katonák megfelelően végzik-e a munkájukat:

VIII. Henrik király szokása volt, hogy késő este álruhában sétált a város-ban, hogy megfigyelje, a tizedesek és az őrség miként végezték köte-lességüket, nemcsak a városkapu őrzésében, hanem a belső városrész megfigyelésében is, hogy megakadályozzák a zavargásokat és kiváltó okait, amelyek éjszakánként túl gyakran fordulnak elő nagy népességű városokban; és ezt gyakran megtette anélkül, hogy bárki rájött volna arra, hogy valójában kicsoda, majd korán reggel hazatért Whitehallba (3).¹⁰

Az „igazságos Mátyás” toposz tehát nem volt precedens nélküli a XVI. századi Angliában. A VIII. Henrikről és Artúr királyról szóló történetek mellett, ahogy Elizabeth Walsh hangsúlyozza, a toposz gyakran előfordul a középkori angol forrásokban. Ennek talán az egyik legismertebb példája a XIV. századi románc, a *Sir Gawain és a Zöld Lovag* (Walsh 1975, 21), melyben Bertilak várúr álarc mögé bújva tette próbára Gawaint és a lovagi erényeket. Később Shakespeare *Téli regéjében* (1623) Bohémia királya, Polixenes szintén álruhát ölt, mikor inkognitóban szeretne részt venni a birkanyíró áldomáson. Az angol kulturális közeg tehát jól ismerte az álruhás király toposzát, és nagy valószí-

¹⁰Saját fordítás. Vö.: „It was the custom of King Henry the Eight, to walk late in the night into the city disguised, to observe and take notice how the constables and watch performed their duty, not only in guarding the city gates, but also in diligently watching the inner parts of the city, that so they might, in a great measure prevent those disturbances and causalities which too often happen in great and populous cities in the night; and this he did oftentimes, without the least discovery who he was, returning home to Whitehall early in the morning” (3).

nűséggel ennek köszönhető, hogy a XVI. századi angol szerzők használták Corvinus alakját.

A Mátyás-kultusz elterjedéséhez nagymértékben hozzájárult Thuróczy János *Chronica Hungarorum*, mely számos kiadást megélt, és eljutott Angliába is. A *Chronicát* először Brnóban adták ki 1488-ban, és hetvenhét példánya jelent meg. Ezek a példányok nagyon népszerűek voltak, amit az is bizonyít, hogy jelenleg tizennyolc országban található meg a kötetek (Farkas 2018, 11). A cambridge-i egyetemi könyvtár példánya Jerome Horsey tulajdona volt, és a XVII. század elején, Horsey 1626. évi halála előtt érkezhetett az országba. Ezt a kötetet 1488-ban adták ki Augsburgban, és a könyv nagy utat járt be, míg eljutott Angliába. A *Chronica Hungarorum* ezen példánya a XVII. század elején érkezett a szigetországba, ám lehetséges, hogy korábban is ismert volt, hiszen a korabeli angol szerzők rendszeresen látogatták az európai egyetemeket, és bekapcsolódtak a kontinens intellektuális vérkeringésébe.

Gömöri György szerint a Mátyás-hagyomány Nürnbergi Camerarius Fülöp *Opera horarum subcisivarum* (1606) című krónikáján keresztül jutott el Angliába. Gömöri megjegyzi, hogy a mű említést tesz az „igazságos Mátyás” és a *vox populi* kultuszáról (Gömöri 1994, 112). Camerarius művét 1606 körül John Molle fordította angolra, és 1621-ben adták ki először *The living librarie, or; Meditations and observations historical, natural, moral, political, and poetical* címmel. Amellett, hogy a *The living librarie* tudós királyként írja le Mátyást, és méltatja a könyvtárát, a király igazság iránti elkötelezettségét is hangsúlyozza, valamint említést tesz az „igazságos Mátyás” kultuszáról:

mikor vadászott, ellovagolt a kíséretétől, és elment a parasztok házába vagy egy faluba, és ott töltötte az éjszakát, és közvetlen beszélgetés közben megkérdezte az alattvalóit, hogy mit gondolnak róla és az udvaráról. Így mind a saját, mind az udvaroncai tökéletlenségei, illetve az országgal kapcsolatos dolgok ismertté váltak számára a beszélgetések során.¹¹

Az idézetből kiderül, hogy a Mátyás-képet elsősorban a király igazság iránti elkötelezettsége és bölcsessége alakította a XVII. század eleji Angliában, ami viszont már jóval Molle fordítása előtt jelen volt az angol közgondolkodás-

¹¹Saját fordítás. Vö.: „He would when hee was a hunting, ride away from his traine, and goe to some paisants house, or to some village, where he would passe the night, in questioning (by way of familiar talke) with the poore and fillie people, of the king, and what was thought and said of him, and of his gouernment: by which meanes the imperfections both of himselfe and of his Courtiers, as well in their priuat conuersation, as in the managing of the state, were discouered and made knowne vnto him” (Camerarius, *The living librarie*, 355, Early Modern Books Online adatbázis).

ban. George Whetstone 1578-as *Promos and Cassandra* című drámája egyik főszereplője Corvinus, Iulia királya, aki hasonló tulajdonságokkal rendelkezik. Emellett, amennyiben elfogadjuk, hogy a *Brusanus Corynnusa* Corvinus alakjához köthető, Rich szövege jóval Molle fordítása előtt szintén azt igazolja, hogy Mátyás híre már a XVI. században elérte Angliát.

Whetstone *Promos and Cassandr*ája kapcsán a filológusok általában egyetértenek abban, hogy ez volt Shakespeare *Szeget szeggel*-jének egyik fő forrása, és mivel Shakespeare ismerte és használta Whetstone darabját, vélhetően tisztában volt az abban szereplő toposzokkal és a szereplők történelmi hátterével. Charles T. Prouty szerint az egyik ilyen háttér-információ a *Szeget szeggel* helyszíne, Iulio, ami szintén a *Promos and Cassandra* helyszíne. Whetstone drámája említi Iulio várát („*Iulios* stately walles”, 1.2.2) és annak királyi udvarát („at his Royall Court, in *Iulio*”, 2.2.66), „In the Cyttie of *Iulia* (sometimes under the dominion of *Corvinus* King of *Hungarie*, and *Boemia*”, 5). Lehetséges, hogy a név Gyula városára utal, és a Iula betűzés az angol helyesírásnak tulajdonítható. Whetstone talán egy 1566-os hírlevélből hallhatott a városról, mely a török hadjáratról emlékezett meg (*Newes from Vienna*) (Prouty 1964, 138):

Hírek Bécsből 1566. augusztus 5-én. Gyula erős városáról és váráról Magyarországon, XI. mérföldre a Dunán túl, melyet kegyetlenül megtámadott a hatalmas török hadsereg, de most Isten hatalmas segítségével felszabadult, és a hatalmas török sereg csodálatos módon legyőzött.¹²

Gyula városa nem a történelmi Magyarország határán helyezkedett el, így sokkal valószínűbb, hogy Iulia a ma Románia területén fekvő Alba Iulia, vagyis Gyulafehérvár latinus változata lehetett. Mindazonáltal a város fekvése a hírlevél alapján nem egyértelmű, hiszen se Gyula, se Gyulafehérvár nem tizenegy mérföldnyire, hanem jóval messzebb fekszik a Dunától. Az is lehetséges, hogy a szerző, hiányos hely- és nyelvismerete miatt, egy másik folyóról vélte azt, hogy az a Duna. Mindenesetre azt biztonsággal állíthatjuk, hogy Whetstone tudott a magyar királyról és rajta keresztül Shakespeare is hallhatott Mátyásról. Ugyanakkor Róna Éva cáfolja azokat az állításokat, melyek szerint Whetstone magyar forrást is használt a *Promos and Cassandra* megírásakor.¹³

¹² Saját fordítás. Vö.: „Newes from Vienna the .5. day of August. 1566. of the strong Towne and Castell of Iula in Hungary, xl. myles beyond the riuer Danubius, which was cruelly assaulted by the great Turke, but nowe by Gods mighty working relieved, & the sayd Turke marueylouslye discomfited and ouerthrowen” (Early English Books Online adatbázis).

¹³ Elsősorban Bodrogi Gyula *Magyar Shakespeare-tár*ában megjelent *Shakespeare mirólunk* című cikkére reagál.

Róna úgy érvel, hogy Whetstone egyéb műveinek tanulmányozása során világossá válik, hogy a dráma magyar neveinek forrása Matteo Bandello egyik novellája, a *The Arbour of Virtue* volt, mely a *The Palace of Pleasure* című kötetben jelent meg, és nagyon népszerű volt az Erzsébet/Jakab-korabeli drámaírók körében. Bandello novellájában szerepel Corvinus (Róna 1936, 22), és Róna következetes érveléssel bizonyítja, hogy a *Promos and Cassandrán* előforduló neveket Whetstone Bandello novellájából kölcsönözte, és innen merített Corvinus alakjának megformálásakor is (Róna 1936, 26). Whetstone igazságos és bölcs uralkodóként mutatja be Corvinust:

Először is, ha bárki, tiszt vagy mások ártottak az igaz alattvalónak, vesztegetéssel, kivételezéssel vagy annak hiányával, uzsorával, zsarolással, bebörtönzéssel, vagy egyéb jogtalan eljárással. Őfelségének az a kívánsága, hogy az ilyen módon sérelmet szenvedő alattvalót Sir Ulricho, a királyi tanács magas rangú tagja kárpótolja: akit (miután megismerte a sérelmet vagy sérelmeket) arra utasít, hogy hozza azokat a bizonyítékokkal együtt Őfelsége, a király tudomására: aki azonnal utasításba adja, hogy engedjék szabadon a károsultat, és büntessék meg az elkövetőt (2.3.10–19).¹⁴

Whetstone drámájának második részében Corvinus nem ölt álruhát, mikor visszatér, azonban a színlelés eszközét alkalmazza azért, hogy kiderítse az igazságot, ami nagyon emlékeztet az álruhás Mátyás igazságkeresésének kultuszához.

Az álruhás király toposza, ahogy említettem, nem magyar sajátosság, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy miért éppen Hungária területére helyezte Rich Brusanus történetét. A XVI. század előtt kevés angol forrás utal a Magyar Királyságra, és elsősorban néhány népszerű középanyol románcban említik meg a magyarokat. Az egyik ilyen románc a töredékesen fennmaradt *Capysstranus* (cca. 1456–1515), aminek a főhőse az olasz vándorprédikátor, Kapisztrán János. A románc középpontjában a Török Birodalom ellen vívott harc és az 1454-es keresztes hadjárat, illetve a nándorfehérvári diadal áll. A középanyol románcok a Magyar Királyságot egy távoli és már-már egzotikus helyszíneként ábrázolják, és ezek a művek arról tanúskodnak, hogy a korabeli angol kulturális közeg szereplői meglehetősen keveset tudtak a magyarokról. Ez némileg megválto-

¹⁴ Saját fordítás. Vö.: „First, if any person, Officer, or other: hath wronged any of his true subjects, by the corruption of brybes, affecting or not fauoring, of the person: through Vsurie, extortion, wrong imprisonment: or with any other vniust practise: His Maiestie wyllles the partie so grieued, to repayre to Syr *Vlrico*, one of his highnesse priuie Counsell: who (finding his, or their iniuries) is comaunded, to certifie them, and their proofe, vnto the Kings maiestie: where incontinentlie, he wyll order the controuersie, to the release of the partie grieued, and the punishment of the offenders.”

zott a XVI. században, mikor a Magyar Királyság nagy része török fennhatóság alá került, és az Ottomán Birodalom egész Európa számára fenyegetővé vált. Ennek következtében megnőtt az érdeklődés a magyarok és különösen a Hunyadiak iránt, akik a törökökkel szembeni ellenállás hőseiként és az európai kereszténység védelmezőiként jelennek meg a XVI. századi forrásokban.

Számos angol kora modern irodalmi és történelmi mű tesz utalást a Hunyadiakra, és nem lehet pontosan tudni, hogy minek volt köszönhető Corvin ismertsége; Rich műve valószínűleg erősítette a már meglevő képet. Nádasdy Ádám 2014-ben megjelent *Szeget szeggel* fordításában Lucio és az egyik nemes beszélgetésében a következő utalás történik a magyar királyra:

LUCIO: Ha a Herceg meg a többi uralkodó nem tud megegyezni Magyarországgal, akkor az összes uralkodó együtt fogja megtámadni a magyar királyt.

ELSŐ FICSÚR: Adja az ég, hogy béke legyen, és ne harapjon belénk ez az Agyarkirály! (1.2.15–16.)¹⁵

A részlet nem túl bőbeszédű, és nem árul el sok adatot, de az kiderül belőle, hogy a magyar király nagy valószínűséggel Corvin Mátyás, akinek alakját – egyrészt a Fekete Sereg és a török ellen vívott sikeres hadjáratok, másrészt apja, Hunyadi János hírneve jóvoltából – sikeres hadvezérként rögzített az angol kulturális emlékezet.

Ahogy már hangsúlyoztam, pontosan nem lehet tudni, hogy Mátyás híre hogyan jutott el Angliába. Néhány kutató felhívja a figyelmet arra, hogy Shakespeare drámája sok hasonlóságot mutat Barnaby Rich *Brusanusával*, míg mások úgy gondolták, hogy ennek az az oka, hogy Rich művében ugyanazt a forrást – William Painter *The Palace of Pleasure* (1566) című művét – használta, mint Shakespeare. A források ilyenfajta szétválasztása azért nem célravezető, mert Rich ismerte Painter népszerű művét, és például John Webster is innen merített ötletet *Az Amalfi hercegnő* (1612/13) című darabjához. Gömöri György összefoglaló tanulmányában bemutatja a Hunyadiakról alkotott képet a XVI. századi Angliában, és utalást tesz Corvin Mátyásra és az udvarára. Gömöri azt is hangsúlyozza, hogy Mátyás angliai megítélését elsősorban Zsámboky János *Emblematája* (Antwerpen, 1564), illetve a Zsámboky gondozásában Bázelen kiadott Antonio Bonfini *Krónikája* (1492, Zsámboky kiadása 1568) alakította

¹⁵LUCIO If the duke with the other dukes come not to/composition with the King of Hungary, why then all/the dukes fall upon the king.

FIRST GENTLEMAN Heaven grant us its peace, but not the King of Hungary's! (1.2.1–5)

(Gömöri 1994, 115).¹⁶ Zsámboky emblémáskönyvét jól ismerték Angliában, de kutatásom során nem találtam arra vonatkozó utalást, hogy az angolok ismerték volna Bonfini *Krónikáját*.

Az *Emblemata* Mátyás-képe más, mint a korábban leírt „álruhás király” toposz, és elsősorban a magyar király hadászati sikereit hangsúlyozza. Zsámboky műve a XVI. század második felének egyik legismertebb emblémagyűjteménye volt, és nagy hatással volt Geoffrey Whitney *A Choice of Emblems* (1586) című kötetére. Tüskés Gábor részletesen tárgyalja Zsámboky Whitney-re gyakorolt hatását és hangsúlyozza, hogy Whitney művének legnagyobb értéke, hogy összegezte a műfaj XVI. századi sajátosságait, és így közvetítette az angol közönség felé. Whitney emblémáinak közel egyötöde Zsámboky emblémáinak adaptációja, melynek legnyilvánvalóbb jele, hogy Whitney ugyanazokat a képeket használta, mint Zsámboky.

Zsámboky CXXVIII. emblémája (*Virtus unita valet*) Corvin Mátyást követendő példaként mutatja be. A magyar szöveg Geréb László fordításában a következőképp hangzik:

*Hullámok hányják a hazát sok vész közepette:
hozzatok egységben néki segélyt, nagyurak!
Gyűlölség titeket ne vezessen most, sem önérdek:
rút bélyeg – titeket már ne gyalázzon e bűn.
Nagy Hunyadit s Mátyást emlékeitekbe idézem,
még a nevüktől is megremegett a török.
Széthúzás titeket s egyenetlenség ne zavarjon:
egybe segítségül hajtson a honszeretet!¹⁷*

Whitney gyűjteményének egy fejezete (*Virtus unita valet*, Az egység erő) átveszi Zsámboky fenti emblémájának képét és tematikáját, viszont Mátyást

¹⁶ Zsámboky két emblémában említi Mátyást (*Virtus unita valet* és *Mathiae Corvini Symbolum, Symbolo Ioannis Regis auctum*), és elsősorban hadászati sikereit hangsúlyozza; nem tesz utalást Mátyás uralkodásának társadalmi vonatkozásaira.

¹⁷<http://mek.oszkhu/10400/10495/10495.htm>
„Fluctibus in mediis patriae tot cladibus actae
Concordi proceres subveniatis ope.
Nec vos exosae mentes, propriaeque salutis
Oblitae exagitent, & nota turpis alat.
Huniadis memores, ac Regis quaeso Mathiae
Estote, ad quorum nomina Thurca tremit.
Diversum ne vos studium disiungat iniquè,
Colligat in patriae vos amor unus opem.”
<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/emblem.php?id=FSAb051>

nem említi név szerint, pusztán a hatalom természetére és az uralkodó felelősségére utal. Ugyanakkor egy másik emblémában (*Vel post mortem formidosi*, A halál után is rémisztő) utalást tesz Mátyásra, pontosabban a Hunyadiakra; ez a fejezet szerepel Andrea Alciato emblémás könyvében is (*Emblemata*, első kiadás, 1531), és a cseh-husza mozgalmat dolgozza fel. Whitney átveszi Alciato metszetét és mottóját is (*Vel post mortem formidosi*), azonban a vers tartalmát megváltoztatja:

Tehát HEKTOR látványa nagy félelemmel töltötte el a görögöket, mikor meglátták holtan a lova hátán: a HUNYADIAK, a törökök réme, bár a sírban feküdt, mégis menekültek a neve hallatán: És a síró gyermekeket is a nevével hallgattatták el, mint a FRANCIA gyermekeket TALBOT neve hallatán.¹⁸

Whitney azért változtathatta meg a vers tartalmát, mert a Hunyadiak nevének említése – a török térnyerés miatt – aktuálisabb lehetett a XVI. század második felében. Azáltal, hogy Whitney együtt említi a Hunyadiakat Hektorral, mitologizálja a személyüket, és kozmikus szintre emeli a törökök ellen vívott harcukat. A szöveg John Talbot XV. századi angol katonai vezetőt is említi, aki az egyik leghírhedtebb hadvezér volt a százéves háborúban, így a korabeli angol közönség a szövegkörnyezet alapján hősként tekinthetett a Hunyadiakra. Szerb Antal *Magyarország a régi angol irodalomban* című, kéziratban fennmaradt és a *Jelenkor* folyóirat által 2007-ben közölt tanulmányában szintén hangsúlyozza, hogy a magyarok angliai megítélését a török hódoltság tükrében lehet értelmezni. Szerb felsorol néhány korabeli forrást, és úgy fogalmaz, hogy ezen források „mindegyike egyetért abban, hogy ha egy magyar harcban legyilkol egy törököt, tollat tűz a kalapjára, így aztán a magyarok annyi tollat viselnek, ahány törököt lemészároltak” (Szerb 2007, 576).

A Mátyással kapcsolatos kora modern angliai utalások többrétűek és kedvező színben tüntetik fel a magyar királyt. Corvin Mátyás nemzetközi ismertségéhez nagyban hozzájárult apja, Hunyadi János európai hírneve. Hunyadi az 1456-os nándorfehérvári csatában kivívott győzelmével elnyerte az angolok megbecsülését, a XVI. századi források pedig rendszeresen a kereszténység védelmezőjeként utalnak rá. A XVI. századi angol források elismerően fogalmazzanak Hunyadi kapcsán, és általában a kereszténység és az iszlám közti

¹⁸Saját fordítás. Vö.: „So, HECTORS sighte greate feare in Greekes did worke, When hee was showed on horsebacke, beeing dead: HVNIADES, the terrour of the Túrke, Though layed in graue, yet at his name they fled: And cryinge babes, they ceased with the same, The like in FRANCE, sometime did TALBOTS name” (194, Early English Books Online adatbázis).

összecsapás kontextusában említik a nevét. A korszak egyik legnagyobb hatású történelmi műve, John Foxe *Actes and Monumentes (Book of Martyrs, 1563)* című nagyszabású alkotása is említi Hunyadi: „a leghíresebb az összes török ellen harcoló hadvezér közt [...]. Isten segítségével bástyájaként védelmezte egész Európát a kegyetlen töröktől és Krisztus és a keresztények ellenségeitől.”¹⁹ Foxe egy XVI. századi retorikai kliséet alkalmaz, amikor mitologizálja Hunyadi alakját, és arra utal, hogy az Oszmán Birodalom elleni hadjárata nem csupán politikai és hadászati, hanem erkölcsi és kulturális jelentőséggel bírt, hiszen Hunyadi az egész keresztény világot védte az iszlám hódítással szemben. Ez a gondolatmenet ismerősen csengett a XVI. századi Angliában, ahol a középkori kereszties hadjáratok – ahogy ezt Foxe művének egyes fejezetei alátámasztják – még élénken jelen voltak a kulturális emlékezetben.

Foxe-hoz hasonlóan a korszak másik jelentős történetírója, Richard Knolles is megemlíti a Hunyadiakat a *The generall historie of the Turkes (1603)* című művében, mely az első olyan átfogó beszámoló volt Angliában, amely kifejezetten az Oszmán Birodalom történetét dolgozta fel. Knolles részletesen tárgyalja a török hadsereg előretörését a balkáni térségben, és Hunyadi Jánost hősként mutatja be:

*A kegyetlen Amurath vérrel s
keserves sírással árasztotta el Európát:
Seregei teljes harci díszben fegyverbe keltek.
Ám Hunyadi (ki nála erősebb és hatalmasabb volt)
Meghártrálásra készítette a nagy vezért.*²⁰

Hunyadi János leírása Knolles művében szintén nagyban hozzájárulhatott a Corvin Mátyás és a Magyar Királyság iránti érdeklődéshez a XVI. századi Angliában.

A korabeli utalások egyik oka az lehet, hogy az álruhás király toposza egész Európában elterjedt, Angliában is jól ismerték, így az álruhás Mátyás alakja a kora modern Angliában már széles körben ismert elemként jelent meg. Másrészt Hunyadi János a török ellen vívott hadjárata miatt európai hírnévre tett szert,

¹⁹Saját fordítás. Vö.: „Of all Captaines yf euer went against the Turkes, [the] most famous & singular [...] he set vp of God to be as a wal or bulwarke of al Europe against the cruell Turkes and enemies of Christ, and of his Christians” (736, Early English Books Online adatbázis).

²⁰Saját fordítás. Vö.: „Fierce Amurath doth EUROPE fill with blood and wofull cries: And wholly given to martial deeds, doth whole in arms arise. But yet Huniades (than he, of greater strength and might) Enforced him right fearfully to turn his back in flight.” (Richard Knolles, *The generall historie of the Turkes, 1603, 254*, Early English Books Online adatbázis).

és a XV–XVI. századi Angliában úgy tekintettek rá, mint a keresztény Európa védelmezőjére. Mátyás örökölte és tovább öregbítette Hunyadi hírnevét, hiszen több mint harminckét évnyi uralkodása során meghódította Délkelet-Európa nagy részét: a királysága az Adriától a Fekete-tengerig terjedt, és így Európa egyik legbefolyásosabb uralkodója volt. 1459-ben Csehország királyává is megválasztották.²¹ A Corvin Mátyásra történő utalások a reneszánsz Angliában, úgy tűnik, elsősorban a török hadsereg előretörésének és az ehhez kapcsolódó európai visszhangnak volt köszönhető. A török hódoltságról szóló irodalmi alkotások meghatározták a kora modern kort, és hangsúlyozták a kereszténység és az iszlám szembenállását. Az Ottomán Birodalom az angol irodalomban a kulturális elkülönöződés megtestesítője volt, és az utalások többsége az ehhez kapcsolódó félelmeket és előítéleteket tükrözi. A különböző korszakokból származó és különböző irodalmi műfajokban való megjelenése arra utal, hogy széles körben ismerték a magyar királyt nemcsak életében, hanem halála után több mint száz évvel is.

Irodalom

- Alciato Andrea. 1584. *Emblemata*. <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/emblem.php?id=FALc170> (2019. aug. 2.)
- Bullough, Geoffrey. 1958. *Narrative and Dramatic Sources of Shakespeare II*. 418–530. London–New York: Routledge and Kegan Paul: Columbia University Press.
- Burke, Peter. 1978. *Popular Culture is Early Modern Europe*. New York: New York UP.
- Camerarius, Philipp. 1625. *The liuing librerie*. London: Printed by Adam Islip. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. aug. 25.)
- Comical history of the king and the cobbler; containing the entertaining and merry tricks and droll frolics played by the cobbler*, Glasgow, <https://archive.org/details/fisherchapbook97/page/n1> (2019. okt. 12.)
- Császár Mihály. Bevezetés. *Galeotto Marzio könyve Mátyás király találó, bölcs és tréfiás mondásairól és cselekedeteiről*. Ford. Császár Mihály. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm#1> (2019. aug. 25.)

²¹Prouty szerint Mátyás valószínűleg Csehország (Bohemia) uralkodójaként is híres lett Angliában, így nem csoda, ha Robert Greene *Pandosto, King of Bohemia* című darabjában (1588) és Shakespeare *Téli regéjében* (1623) Csehországnak tengerpartja van; könnyen lehet, hogy mikor Bohemia királyát említik, Mátyásra gondolnak (Prouty 1964, 138). Ezt támasztja alá Whetstone *Promos and Cassandrája* is, melyben Corvinus úgy jelenik meg, mint „Corvinus, Bohémia és Hungária hatalmas és nagyszerű királya az összes szerető alattvalójának Iulio várában küldi üdvözlését” („Coruinus, the hye, and mightie King, of Hungarie, and Boemia: Vnto all his louing Subiects of Iulio, sendeth greeting”) és „Hungarie” és „Boemia” királyaként jelenik meg (2.3.8–9).

- Farkas Gábor Farkas. 2018. On the Provenience of the Copies of Thuroczy Editio princeps of the *Chronica Hungarorum*. *Studia Bibliographica Posoniensia*. 11–25. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave. https://www.ulib.sk/files/sk/publikacie-ukb/studia-bibliographica-posoniensia/sbp_2018_web.pdf (2019. aug. 25.)
- Foxe, John.. 1563. *Actes and Monumentes*, London: Printed by John Day. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. máj. 1.)
- Gömöri György. 1994. The image of János Hunyadi and Matthias Corvinus in 16th–17th century England. In *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, szerk. Klaniczay Tibor és Jankovics József. 109–119. Budapest: Balassi Kiadó.
- Knolles, Richard *The generall historie of the Turkes*. London: Printed by Adam Islip, 1603. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. okt. 12.)
- Kríza Ildikó. 2007. *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, szerk. Szemerkenyi Ágnes. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Newes from Vienna*. 1566. Imprinted at London: By John Awdeley. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. aug. 25.)
- Prouty, Charles T. 1964. George Whetstone and the Sources of Measure for Measure. *Shakespeare Quarterly* 15 (2 Spring). 131–145.
- Rich, Barnaby. 1592. *The aduentures of Brusanus Prince of Hungaria*, London: [By T. Orwin] for Thomas Adames. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. máj. 2.)
- Róna Éva. 1936. Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. *Angol Filológiai Tanulmányok/Hungarian Studies in English* (1): 6–49.
- Sambucus, Johannes, *Emblemata*, 1597. http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm947_alr (2019. aug. 25.)
- Shakespeare, William. 2014. *Szeget szeggel, avagy Kettős mérce*. Ford. Nádasy Ádám. https://epa.oszk.hu/00300/00384/00125/pdf/EPA00384_lato_2014_04_2837.pdf (2019. aug. 25.)
- Shakespeare, William. 2010. *Measure for Measure*, szerk. Jonathan Bate és Eric Rasmussen. The Royal Shakespeare Company. Macmillan.
- Szerb Antal. 2007. Magyarország a régi angol irodalomban. *Jelenkor* 575–581. <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2007-5.pdf> (2019. aug. 25.)
- Thuróczy János. *Chronica Hungarorum*. <https://exhibitions.lib.cam.ac.uk/incunabula/artifacts/chronica-hungarorum/> (2019. aug. 25.)
- Walsh, Elizabeth. 1975. The King in Disguise. *Folklore* 86 (1): 3–24.
- Whetstone, George. 1578. *Promos and Cassandra*. London: By John Charlewood. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. aug. 25.)
- Whitney, Geoffrey. *A Choice of Emblems*, 194. <http://eebo.chadwyck.com> (2019. aug. 25.)

THE ERA OF MATTHIAS CORVINUS IN EARLY MODERN ENGLISH TEXTS

I aim to map references to Matthias Corvinus in early modern England. I am primarily interested in literary and historical records that mention the King of Hungary and the reasons why early modern authors drew on the figure of Corvinus and the Kingdom of Hungary. I will examine those records related to the Turkish expansion in the 16th -century which reflect contemporary fears caused by the Ottoman Empire and highlight the contrasts between Christianity and Islam.

Keywords: Matthias Corvinus, early modern England, Ottoman occupation, the Hunyadi family

MATIJA KORVIN U RANO MODERNIM ENGLESKIM SPOMENICIMA

Cilj ove studije je da predstavi pominjanje Matije Korvina u rano modernom dobu u Engleskoj. Namera autora je da sagleda u kakvim se vrstama spomenika pominje kralj Mađarske i šta je izazvalo interesovanje za Korvina i Kraljevinu Mađarske u ovoj ostrvskoj zemlji. Književni korpus iz tog doba (što podrazumeva i emblematične knjige) analiziraće se u svetlu nadiranja turske vojske u 16. veku. Pominjanja Matije Korvina u tesnoj su vezi sa engleskim izvorima o turskom podaništvu koji oslikavaju strah od otomanske imperije i naglašavaju sukob hrišćanstva i islama.

Gljučne reči: Matija Korvin, rano moderna Engleska, tursko podaništvo, Hunjadijevi

A kézirat leadásának ideje: 2019. máj. 10.

Közlésre elfogadva: 2019. szept. 5.

ETO: 81'246.2-053.2
81'232
159.922.7
DOI: 10.19090/hk.2019.4.36-48

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BARTHA Krisztina

Partiumi Keresztény Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
Nagyvárad, Románia
krisztinabbartha83@gmail.com

ÉLETKORI SAJÁTOSSÁGOK
A MOORE-PARADOXONOS MONDATOK
MEGÉRTÉSÉBEN KÉTNYELVŰ GYERMEKEKNÉL

Age-Differences in Understanding Moore-Paradox Sentences
by Bilingual Children

Uzrastne karakteristike u razumevanju
„Mur-paradoksalnih rečenica” kod dvojezične dece

A kétnyelvű gyermekek számos kognitív és végrehajtó funkció működtetésében mutatnak előnyt az egynyelvűekhez képest. Kutatásomban a tudatelmélet fejlődéséhez kapcsolódó képességet vizsgálom kétnyelvű gyermekeknél: a Moore-paradoxonos mondatok megértésének sajátosságait. Ezeket az eredményeket összevetem a szintaktikai tudatosság kompetenciájának fejlődésével. Kutatásom célja, hogy megismerjem a kétnyelvű gyermekek ezen képességeinek jellemzőit, kialakulásuk időpontját, megfigyeljem, hogy mutatnak-e összefüggést egymással. Kérdéseim: Mikor alakul ki a logikai ellentmondást tartalmazó mondatok megértése kétnyelvű gyermekeknél? Hatással van-e a kétnyelvűség típusa a megértés fejlődésére? Összefügg-e a szintaktikai tudatosság képessége és a Moore-paradoxonos mondatok megértése? Kísérletemben nyolcvan szimultán és szukcesszív kétnyelvű 5–8 éves gyermek vett részt. Eredményeim igazolják, hogy a szimultán kétnyelvű gyermekek gyorsabban fejlődnek a szukcesszív kétnyelvűeknél.

Kulcsszavak: szimultán és szukcesszív kétnyelvűség, Moore-paradoxon, szintaktikai tudatosság

Bevezetés

A tudatelmélet vizsgálata a megismeréstudományokban, a fejlődéslelektani, pszicholingvisztikai és kísérleti filozófiai kutatásokban is régóta központi téma. A naiv tudatelmélet kifejezésnek több szinonimája is van: népi pszichológia, mentalizáció, mindennapi pszichológia, elmeteória stb. (Kiss 2015). A tudatelméleti jelenségek tehát a hétköznapi pszichológiát foglalják magukban, ami arra a képességünkre utal, hogy magunkat és másokat mentális állapotok összegeként látjuk, azaz felismerjük a vágyakat, érzelmeket, szándékokat és egyéb belső állapotokat, amelyek viselkedésekben nyilvánulnak meg (Wellman–Cross–Watson 2001). Ezeknek a tényezőknek a felismerése és tudatos kezelésük elengedhetetlen a társas kapcsolatokban, de ugyanilyen jelentőséggel bír annak a képességnek a kialakulása, ami által az egyén képes felismerni, hogy a társas közegben a többieknek is vannak mentális állapotaik, vágyaik és céljaik, amelyek az ő viselkedéseiknek alapjában állnak. A tudatelmétről ma már sokan úgy vélekednek, hogy velünk született és univerzális képesség, ami nélkül a társadalomban képtelenek lennénk működni, nem tanult, hanem elsajátított képesség, hasonlóan a beszédhez vagy a járáshoz (Premack–Woodruff 1978; Wellman–Estes 1986). Az egyén akkor rendelkezik a tudatelmélet képességével, ha olyan mentális állapotokra vonatkozó fogalmakkal rendelkezik, mint a *lát, hisz, tud, akar, emlékszik, vél*, és ha az egyén arra is használja ezeket a fogalmakat, hogy mások viselkedését előrejelezze és magyarázza (Heyes 1998).

A vélekedések és ezek közül is a hamis vélekedések megértése a fejlődéspszichológia szempontjából azért fontos vizsgálódási terület, mert ezek többféle kognitív képességet is feltételeznek. A gyermeknek meg kell értenie, hogy a mentális állapotok leképezhetik a valóságot, de ettől függetlenek is lehetnek és mindenképpen belső, mentális jelenségek. Az egyik legismertebb tudatelméleti kísérlet a hamisvélekedés-teszt, aminek a helyes megoldására körülbelül négyéves kortól képesek a gyermekek. Ez látszólag megkérdőjelezi a veleszületettség elméletét, ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a hamis vélekedéses kísérletek helyes megoldásához előbb ki kell alakulnia a megosztott figyelmi mechanizmusnak (Baron-Cohen–Swettenham 1996), a gátló folyamatoknak (Carlson–Moses 2001) is jól kell működniük, és a nyelvi és metanyelvi képességek fejlettségére (Farrar–Diaz 2017) is szükség van.

A hamisvélekedés-teszt első kísérleti jellegű vizsgálata Wimmer és Perner nevéhez fűződik (Kiss 2015). A hamisvélekedés-tesztek struktúrája szerint a gyermekeknek meg kell jósolniuk a kísérletben szereplő személy viselkedését az illető hamis vélekedése alapján, miközben saját helyes vélekedésüket figyel-

men kívül kell hagyniuk. A klasszikus Wimmer és Perner (1983) kísérletben a kísérleti személy egy rövid történetet lát, amiben a főhős egy darab csokoládét tesz egy szekrénybe, majd távollétében az édesanyja ezt áthelyezi. A gyermekeknek azt a kérdést kell megválaszolniuk, hogy amikor a főhős visszatér, az első vagy a második helyen fogja-e keresni a csokoládét. A hároméveseknek a hamisvélekedés-tesztet nem sikerül helyesen megoldaniuk, de 4–6 éves társaiknak már igen, azaz ezek a gyermekek már képesek hamis vélekedést tulajdonítani a főhősnek (Wimmer–Perner 1983).

A tudatelméleti fejlődésben tehát kiemelt szerepe van a *vélekedések* megjelenésének és fejlődésének, a vélekedések tulajdonításának, majd a hamis vélekedések megértésének. A vélekedések voltaképpen olyan propozicionális attitűdök, amelyek két részből állnak, egy attitűdből és egy propozícióból. Például abban a mondatban, hogy *Azt hiszem, hogy esik az eső*, az első rész (*azt hiszem*) jelenti az attitűdöt, a második rész (*esik az eső*) a propozíciót. A vélekedés hasonló a többi mentális állapotunkhoz, ugyanakkor egy mentális reprezentáció is (Kiss 2017).

A Moore-paradoxonos mondatok gondolatban és beszédben egyaránt előforduló jelenségére Moore hívta fel a figyelmünket. Ezt a paradoxont leggyakrabban a következő példával szokták szemléltetni: *Esik az eső, de nem hiszem, hogy esik az eső*, ennek formulája pedig: *p, és nem hiszem azt, hogy p* vagy *p, és úgy vélem, hogy nem p*, illetve a tudásra vonatkozóan: *úgy vélem, hogy p, és nem tudom, hogy p*. Ezeket a mondatokat azért tarthatjuk paradoxonoknak, mert nem mondhatók ki egyszerre anélkül, hogy ne hangoznának abszurdnak (Kiss 2017; Fileva–Brakel 2018). Ennek az oka az, hogy amikor az egyén egy propozíciót fogalmaz meg, abban implicit módon is benne van az adott propozícióról alkotott attitűdje, azaz ha egymás után mondja ki az *esik az eső* propozíciót, és a *nem hiszem, hogy esik az eső* propozicionális attitűdöt, akkor ellentmond önmagának (Rosenthal 1995; Green–Williams 2007). Ugyanezzel a logikával érvel Searle (2009, 41) is, aki szerint, amikor egy propozícióval állítunk valamit, az állítás maga egy elköteleződés is a propozíció igazsága mellett. A propozíciót tartalmazó illokúciós aktus kimondása által egy intencionális pszichológiai állapotot is kifejezünk. Ez a mentális állapot az őszinteségi feltétele a beszédaktusnak (Searle 1983, 9). A Moore-féle mondatok tehát szokatlanul hangzának, mivel különösnek, abszurdnak tűnik, ha valaki a beszédaktus során állít valamit, de közvetlenül ezt követően tagadja a hozzá kapcsolódó pszichológiai állapotot. Jelen tanulmányban nem térek ki a Moore-paradoxonos mondatok filozófiai megközelítéseire, a paradoxon és az abszurditás elméleteire, a céloom csupán az, hogy megvizsgáljam a Moore-paradoxonos mondatok felismerését

gyermekkorban az életkor és a kétnyelvűség függvényében, valamint hogy a kapott eredményeket összehasonlítsam a szintaktikai tudatosság fejlettségével.

A nyelvi tudatosság a nyelvhasználó azon képessége, hogy hozzáférjen a nyelvhez, ráirányítsa figyelmét, elemeire bontsa, és reflektáljon rá (Adamikné 2006). A nyelvi tudatosság mint kompetencia minden nyelvi szinten jelen van, így beszélünk fonológiai, morfológiai, lexikai-szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tudatosságról is (Török–Hódi 2015). A szintaktikai tudatosság a grammatikai struktúrákhoz való tudatos hozzáférést, az ezekről való gondolkodást jelenti. A szintaktikai struktúrákhoz való hozzáférés komplex folyamatának vizsgálatát jellemzően a grammatikailag hibás alakok felismerésével végzik (Cromdal 1999; Davidson–Raschke–Pervez 2010; Galambos–Goldin-Meadow 1990; Galambos–Hakuta 1988). A vizsgálatok előnyt feltételeznek a kétnyelvű gyermekek esetében abból kiindulva, hogy a nyelvi fejlődés során ők azok, akik jellemzőbben ráirányítják a figyelmüket a nyelvi szerkezetekre amiatt, hogy a hatékony kommunikáció érdekében meg tudják állapítani, hogy egy bizonyos grammatikai szerkezet melyik nyelvhez tartozik, és hogyan hangzik helyesen (Davidson–Raschke–Pervez 2010). A pszicholingvisztikai kutatások kiemelik a kétnyelvűség egyéb előnyeit is a kognitív fejlődésben, ilyenek például a gátló mechanizmusok használata, rugalmasabb gondolkodás (Bialystok–Viswanathan 2009), figyelmi készségek (Bialystok–Feng 2009), és megállapítják, hogy a kétnyelvűek, főként gyermekkorban, jobban teljesítenek a nyelvi és a meta-nyelvi tudatossági kísérletekben (Bialystok 1991, 2006, 2011; Francis 2002).

Célok, kutatási kérdések és hipotézis

Kutatásom célja, hogy megismerjem a kétnyelvű gyermekek tudatelméleti képességeinek fejlődését, ezen belül a jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy mikor kezdődik a Moore-paradoxonos mondatok felismerése és megértése. Feltételezésem szerint a Moore-paradoxonos mondatokban lévő ellentét felismerését nyelvi képességek is befolyásolják. Ezek közül kiemelt jelentőséget tulajdonítok a szintaktikai tudatosság fejlettségének, így célom az is, hogy összevegyem a szintaktikai tudatosságot vizsgáló teszten nyújtott eredményeket a Moore-paradoxonos kísérlet eredményeivel. Ugyanakkor a kétnyelvű gyermek nyelvi környezetének hatásait, kétnyelvűségük típusának jelentőségét is vizsgálom a tudatelmélet és a nyelvi tudatosság fentebb említett egységeire vonatkozóan. Kutatási kérdéseim a következők: Mikor alakul ki a logikai ellentmondást tartalmazó mondatok megértése kétnyelvű gyermekek-nél? Kimutatható-e kapcsolat a szintaktikai tudatosság fejlettsége és a Moore-

paradoxonos mondatok megértése között? Hatással van-e a kétnyelvűség típusa a megértés fejlődésére?

Hipotéziseim szerint: i) a szimultán nyelvelsajátítással rendelkező, vegyes családban élő kétnyelvű gyermekeknél hamarabb alakulnak ki a tudatelmélet jelenségei (jelen esetben a Moore-paradoxonos mondatok felismerése), mint a szukcesszív nyelvelsajátításban részesülő, egynyelvű családban élő gyermekeknél; ii) szoros összefüggés van a Moore-paradoxonos mondatok felismerése és a szintaktikai tudatosság fejlettsége között mindkét kétnyelvűségi csoportban.

Adatközlők és kísérleti módszerek

Kutatásomban nyolcvan magyar–román kétnyelvű gyermeket vizsgáltam. A gyermekek 5 és 8 éves kor közöttiek voltak, minden életkori csoportba 20 gyermek került, átlagéletkoruk 6 és fél év volt (medián 6,5 év). A nemek szerinti eloszlást tekintve 43 fiú és 37 lány vett részt a vizsgálatban. A gyermekek mindannyian városi óvodába vagy iskolába járnak, átlagos szociális háttérből származnak, ép hallásúak és ép intelligenciájúak.

A kétnyelvűségi csoportokba sorolást a szülői kérdőív alapján végeztem el, és ez alapján állapítottam meg a gyermekek nyelvismeretét is. A csoportba sorolás alatt két szempontot is figyelembe vettem. A szimultán kétnyelvűségi csoportba csak vegyes családból származó gyermekek kerültek, akik születésüktől kezdve mindkét nyelvet elsajátították. A másik szempont az ő esetükben, hogy mindkét nyelvet jól ismerjék, és a nyelvi kompetenciáik alapján kiegyensúlyozott kétnyelvűeknek legyenek tekinthetők. A szukcesszív kétnyelvűek szintén korai életkorban kezdték megismerni mindkét nyelvet, de az ő esetükben szempont volt, hogy egynyelvű magyar családból származzanak, és a domináns nyelvük a magyar legyen. A románok ezek a gyermekek az óvodában – életkoruktól függően 2–5 éve – tanulják, valamint a tágabb nyelvi környezetből is ismerhetik azt, hiszen a város, ahol a vizsgálatot végeztem, dominánsan románlakta település (a román anyanyelvűek aránya kb. 75%-os).

A gyermekek nyelvi képességeit a szülők által kitöltött kérdőív segítségével határoztam meg (0–10 közötti pontozás). Ez azt tükrözi, hogy a szimultán kétnyelvű gyermekek magyar és román nyelvtudása valóban közel áll egymáshoz, a szülők átlagosan 9,2 pontot (medián 9, szórás 0,79) adtak a gyermekeik magyar nyelvtudására, és 8,8 pontot (medián 9, szórás 0,96) a románra (lásd 1. táblázat). A szukcesszív kétnyelvűséggel rendelkező csoportban a magyar nyelvtudásra a szülők 9,5 (medián 10, szórás 0,67) pontot adtak, míg a román nyelvtudást átlagosan 3,7-re (medián 4, szórás 1,2) értékelték. A szukcesszív és

a szimultán kétnyelvű csoportok között a magyar nyelvismeretben nincsenek statisztikailag kimutatható eltérések, a román tudás tekintetében a két csoport közötti eltérés szignifikáns: $t(78) = 20,584$, $p < 0,000$.

Kétnyelvűségi csoportok	Magyarnyelv-tudás	Románnyelv-tudás
Szimultán kétnyelvűek	Átlag: 9,2 Medián: 9,0 Szórás: 0,79	Átlag: 8,8 Medián: 9,0 Szórás: 0,96
Szukcesszív kétnyelvűek	Átlag: 9,5 Medián: 10,0 Szórás: 0,67	Átlag: 3,7 Medián: 4,0 Szórás: 1,2

Forrás: Saját táblázat

1. táblázat. *A magyar és a román nyelvtudás a kétnyelvűségi csoportokban*

A kísérletben Kiss Szabolcs (2017) anyagát használtam fel, melyben 25 Moore-paradoxonos mondat felismerését teszteltem. Ezekben a mondatokban az első és a második tagmondat ellentmondást tartalmazott, azaz a második részben olyan mentális állapotot fejez ki a beszélő, ami nem egyeztethető össze a mondat első részével: *Esik a hó, de nem vélem úgy, hogy esik a hó. Fogócskázunk, de nem akarok Veled játszani!* A Moore-paradoxonos mondatokat szintaktikailag hasonló kontrollmondatokkal együtt használtuk fel. A gyermekeknek két beszélő közül kellett kiválasztaniuk azt a személyt, aki valami furcsát mond. Az egyik beszélő Moore-paradoxonos mondatot mondott, a másik pedig egy hozzá illesztett nem paradoxonos mondatot. Az *Esik a hó, de nem vélem úgy, hogy esik a hó* mondat párja: *Esik a hó, de nem marad meg ebben az időben.* A gyermekek a mondatokat hangfelvételtől hallgatták meg, a kísérletvezető instrukciója a következőképpen hangzott: *Figyelj csak, valami érdekeset fogunk játszani! Mindjárt Katit és Petit fogod hallani beszélni, de az egyikük mindig valami furcsát, szokatlant mond. Hol az egyik, hol a másik fog furcsát mondani, és a Te feladatod az lesz, hogy válaszd ki, hogy kettejük közül éppen ki mondott valami szokatlant. Mindig nevezd meg, hogy ki mondott az imént valami furcsát!* Az instrukciót követően két gyakorló mondatpárt hallgatott meg minden gyermek, ezt követte a tényleges tesztelés.

A szintaktikai tudatosság mérésére saját kísérleti anyagot alakítottam ki. Ennek lényege, hogy a kísérletvezető grammatikailag hibás és helyes mondatokat olvas fel a gyermekeknek a következő utasítás kíséretében: *Most ismét valami érdekeset fogunk játszani. Mondani fogok neked valamit, te pedig el kell*

dönts, hogy amit mondtam, az jó, értelmes volt, vagy furcsa, értelmetlen volt. Minden mondat meghallgatása után elhangzik a következő felszólítás: *Mondd meg, hogy jó, értelmes, vagy furcsa, értelmetlen volt, amit mondtam!* A teszt összesen 26 egyszerű mondatot tartalmaz, 13 grammatikailag helytelen és 13 helyes mondatot. A mondatok páronként ugyanazt a grammatikai problémát vetik fel, például *A ceruzák az asztalon van* és *A tányér az asztalon van*. A mondatpárok ez esetben nem egymás után, hanem keverve hangzanak el. A gyermekek feladata volt az is, hogy a hibás mondatokat kijavítsák, és hibátlanul mondják el azt. A javítási stratégiákra, eredményekre jelen tanulmányban nem térek ki.

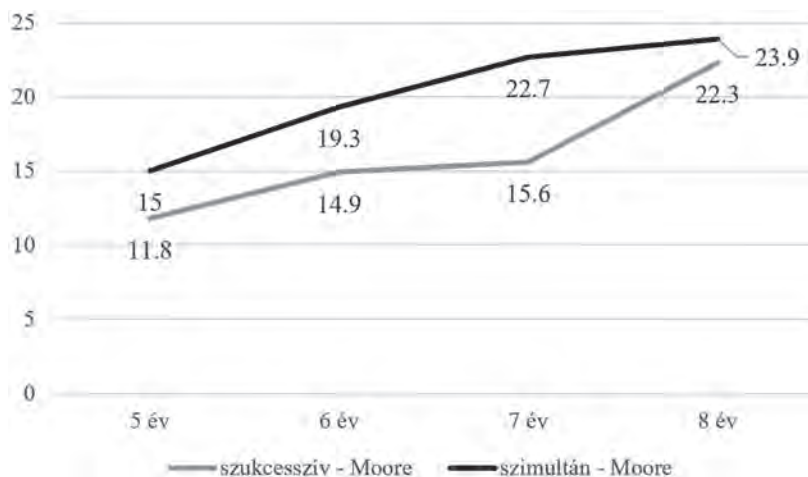
Az adatok feldolgozását az SPSS 22.0 statisztikai programmal végeztem el, ahol százalékszámítást, Pearson-féle korrelációs számítást, ANOVA-tesztet és Tukey-féle post hoc tesztet, valamint független mintás t-próbát alkalmaztam.

Eredmények

A 25 mondatpár felismerésében az átlagos teljesítmény 18,1 (medián 17, szórás 4,9) mondat felismerése volt. Az életkorok szerint lényeges növekedést mutatnak a számadatok. A teljes csoportban az 5 évesek átlagban 13,4 mondatot ismertek fel, a 6 évesek 17,1-et, a 7 évesek 19,1-et, míg a 8 évesek 23,1-et. Az egytényezős ANOVA-próba alapján kimutatható a különbség: $F(3,79) = 26,360$; $p = 0,000$. A Tukey-féle post hoc teszt az 5 és 6, az 5 és 7, valamint az 5 és 8 évesek csoportja között is erős, szignifikáns különbséget mutatott ($p < 0,001$), a 6 és a 8 évesek csoportja és a 7 és 8 évesek csoportja között is ($p < 0,001$) szintén erős szignifikáns különbség volt. Az életkori csoportokban a 80% feletti (20 vagy annál több helyesen felismert mondat) teljesítmény a következőképpen alakult: az 5 évesek mindössze 5%-a (1 gyermek), a 6 évesek 15%-a (3 gyermek), a 7 évesek 50%-a (10 gyermek) és a 8 évesek 85%-a (18 gyermek) ismerte fel a paradoxont.

A kétnyelvűségi csoportok eredményei alapján látható, hogy az életkori tendencia természetesen hasonló a teljes csoport adataihoz (lásd 1. ábra), de látható, hogy mindegyik életkori csoportban a szimultán kétnyelvű gyermekeknél magasabb, így 5 éves korban a szimultán kétnyelvűek 15 mondatot ismertek fel, a szukcesszív kétnyelvűek pedig 11,8-at, a 6 évesek 19,3-at a szimultán csoportban és 14,9-et a szukcesszívben. A 7 évesek átlaga a szimultán kétnyelvűeknél 22,7 jól felismert mondat, míg a szukcesszív gyermekeknél 15,6 mondat. Végül a 8 évesek közül a szimultán kétnyelvűséggel rendelkezők majdnem mindannyian az összes mondatot felismerték, így az átlaguk 23,9 mondat, a szukcesszív esetében pedig 22,3 mondat. A független mintás

t-próba alapján a két csoport teljesítménye között statisztikailag is kimutatható, erős szignifikáns különbség van: $t(78) = 4,029$, $p < 0,001$.

Forrás: Saját ábra

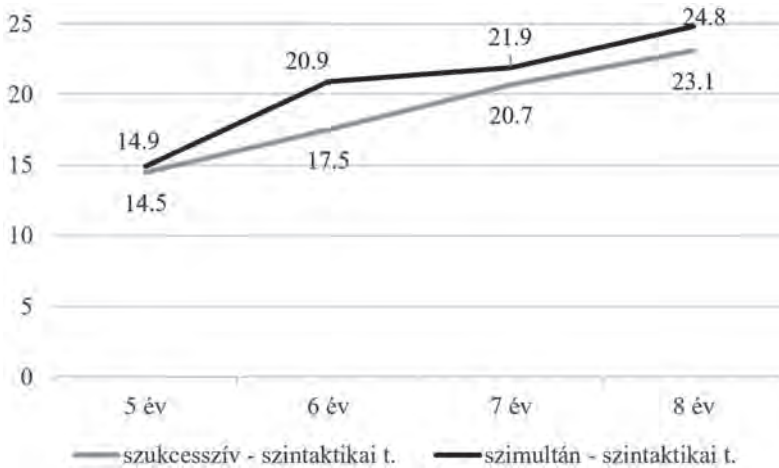
1. ábra. A Moore-paradoxonos mondatok felismerése a kétnyelvűségi csoportokban életkori bontás szerint

80% fölötti teljesítménnyel a sukceszív nyelvsajátítással rendelkező csoportban az 5 és a 6 éveseknél nem találkozunk. A 7 évesek esetében a csoport 10%-a (1 gyermek), míg a 8 évesek 80%-a (8 gyermek) tudta 20-nál több esetben helyesen kiválasztani az abszurd mondatot. A szimultán kétnyelvű gyermekek eredményei jobbak: az 5 évesek csoportjában 10% (1 gyermek), a 6 éveseknél 30% (3 gyermek), a 7 évesek esetében 90% (9 gyermek), míg a 8 éveseknél minden gyermek, azaz 100%-uk ismerte fel a mondatok 80%-át.

A szintaktikai tudatosság esetén 26 mondatról, azaz 13 mondatpárról kellett megállapítaniuk, hogy értelmes vagy értelmetlen, azaz grammatikailag hibás mondat hangzott-e el. A csoport átlaga ebben a feladatban 19,7 mondat (medián 20,5; szórás 4,6). Az életkori csoportok átlagai szerint az 5 évesek 14,7 mondatot ismertek fel, a 6 évesek 19,2 mondatot, a 7 évesek 21,3-at és a 8 évesek 23,9-et. Az egytényezős ANOVA-próba alapján kimutatható a különbség: $F(3,79) = 28,869$; $p = 0,000$. A Tukey-féle post hoc teszt az 5 és 6, az 5 és 7, valamint az 5 és 8 évesek csoportja között is erős, szignifikáns különbséget mutatott ($p < 0,001$), emellett a 6 és a 8 évesek csoportja között ($p < 0,001$) szintén erős szignifikáns különbség volt. Az életkori csoportokban a 80% feletti (21 vagy annál több helyesen felismert mondat) teljesítmény az 5 éves korosztálynál egyáltalán nem volt jellemző, a 6 évesek viszont nagy fejlődést mutatnak, hiszen

itt a gyermekek 50%-a (10 gyermek) teljesített a megadott teljesítményszint fölött, a 7 évesek 60%-a (12 gyermek) érte el ezt az eredményt, a 8 éveseknél pedig 90% (18 gyermek).

A szintaktikai tudatosság feladatban a kétnyelvű csoportok közül szintén a szimultán gyermekek teljesítménye volt jobb (lásd 2. ábra). Ebben az esetben a szukcesszív kétnyelvűséggel jellemezhető 5 évesek átlagban a mondatok 14,5%-át ismerték fel, míg a szimultánok 14,9%-át. A 6 éveseknél a szukcesszív csoport átlageredménye 17,5%, míg a szimultánoké 20,9%. A 7 évesek esetében 20,7%-ot teljesítettek a szukcesszív kétnyelvűek és 21,9%-ot a szimultán kétnyelvűek, míg a 8 éveseknél az egynyelvű családból származó gyermekek eredménye 23,1%-os lett, míg a vegyes családból származóké 24,8%-os. A független mintás t-próba alapján a két csoport teljesítménye között statisztikailag nincs kimutatható különbség, csupán a százalékos adatok alapján látható a tendenciaszerű jobb teljesítmény a szimultán kétnyelvűségi csoportban.

Forrás: Saját ábra

2. ábra. *A grammatikailag értelmes és értelmetlen mondatok felismerése a kétnyelvűségi csoportokban életkori bontás szerint*

A szintaktikai tudatosságot mérő tesztben is ellenőriztem a 80% fölötti teljesítményt a kétnyelvűségi csoportokban, ez 21 jól felismert mondatnak felel meg. Ezek alapján a szukcesszív csoportban az 5 évesek között nem volt ilyen magas teljesítmény, a 6 éveseknél a csoport 40%-a (4 gyermek) mutatta ezt az eredményt, a 7 évesek esetében az arány 60%-os (6 gyermek) volt és a 8 éveseknél 80%-os (8 gyermek). A szimultán kétnyelvű gyermekek esetében a 5 évesek szintén nem tudtak 80% fölötti helyes válaszarányt produkálni, azonban

a 6 éveseknél az arányok hirtelen magasra emelkedtek, így a csoport 60%-a (6 gyermek) 26 mondatból legalább 21-et helyesen azonosított, a 7 éveseknél a százalékos arány szintén 60%-os (6 gyermek), míg a 8 évesek (10 gyermek) mindannyian elérték a kívánt teljesítményhatárt.

A Moore-paradoxonos mondatok megértése és a szintaktikai tudatosságot mérő mondatok megértése között nemcsak a fejlődési ív hasonlóságát láthatjuk a százalékos számadatok alapján, hanem a Pearson-féle korrelációs számításból statisztikailag is kimutatható a két jelenség közötti összefüggés: $r = 0,627$, $p < 0,001$.

Következtetés

Az eredmények alapján megfogalmazható, hogy mind a Moore-paradoxonos mondatok felismerése, mind a szintaktikai tudatosságban a hibás és a helyes mondatok elkülönítése 7–8 éves kor körül alakul ki. A feltételezésem beigazolódott, hiszen a kétnyelvűségi csoportok közül a vegyes családban élő és szimultán kétnyelvűséggel jellemezhető gyermekek teljesítettek jobban, ezt az átlagok is megerősítik, és a 80% fölötti teljesítményben is ez a csoport mutatott jobb eredményeket. A Moore-paradoxonos mondatok felismerésére vonatkozó életkori átlagok összevethetőek magyarországi egynyelvű gyermekek eredményeivel. Ez alapján elmondható, hogy a kétnyelvű gyermekek fejlődése hasonló az egynyelvűekéhez (vö. Kiss 2017), hiszen 5 évesen az egynyelvű gyermekek átlagosan 12, a kétnyelvűek 13,4 mondatot ismertek fel, a 8 évesek csoportja az egynyelvűeknél átlagosan 23 mondatot ismert fel, a kétnyelvűeknél ez az átlag 23,1.

A két csoport fejlődési dinamikáját megfigyelve az látható, hogy mindkét feladattípusban a szimultán csoportba tartozó gyermekek 5 és 6 éves kor között mutatnak ugrásszerű fejlődést, míg a szukcesszív kétnyelvűséggel jellemezhető csoportban a Moore-paradoxonok helyes felismerése 7 és 8 éves kor között válik stabillá, míg a szintaktikai tudatosság, kicsivel korábban, 6 és 7 éves kor között mutat jelentősebb fejlődést.

A tudatelméleti jelenségeket kétnyelvűek körében viszonylag kevés kutatás vizsgálja, magyar–román összefüggésben a Moore-paradoxonos mondatokkal kapcsolatos ilyen jellegű felmérés tudomásom szerint korábban nem készült. Ezek és tágabb értelemben a tudatelmélet fejlődésének vizsgálatai kétnyelvű közegben tovább bővíthetik az ismereteinket a kétnyelvűek sajátos kognitív működéseiről, általuk megdőlhetnek a mai napig is létező kétnyelvűséggel kapcsolatos tévhitek, és az eredmények segíthetnek hatékonyan fejleszteni a vegyes környezetben élő gyermekeket, kihasználva azokat az előnyöket, amelyek az ő életükben a két vagy több nyelv ismerete által adóttak.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna. 2006. *Az olvasás múltja és jelene*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Baron-Cohen, Simon–Swettenham, John. 1996. The relationship between SAM and ToMM: two hypotheses. In *Theories about Theories of Mind*, eds. Carruthers, Peter–Smith, Peter K. 330–343. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bialystok, Ellen. 1991. Metalinguistic dimensions of bilingual language proficiency. In *Language processing in bilingual children*, ed. Bialystok, Ellen. 113–140. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bialystok, Ellen. 2006. Language and Literacy Development. In *The Handbook of Bilingualism*, eds. Bathia, Tej K.–Ritchie, William C. 577–603. Oxford: Blackwell Publishing.
- Bialystok, Ellen. 2011. Coordination of executive functions in monolingual and bilingual children. *Journal of Experimental Child Psychology* 110. 461–468.
- Bialystok, Ellen–Viswanathan, Mahesh. 2009. Components of executive control with advantages of bilingual children in two cultures. *Cognition* 112. 494–500.
- Bialystok, Ellen–Feng, Xiaojia. 2009. Language proficiency and executive control in proactive interference: Evidence for monolingual and bilingual children and adults. *Brain and Language* 109. 93–100.
- Carlson, Stephanie M.–Moses, Louis J. 2001. Individual Differences in Inhibitory Control and Children’s Theory of Mind. *Child Development* 72 (4): 1032–1053.
- Cromdal, Jakob. 1999. Childhood bilingualism and metalinguistic skills: Analysis and control in young Swedish–English bilinguals. *Applied Psycholinguistics* 20. 1–20.
- Davidson, D.–Raschke, V. R.–Pervez, J. 2010. Syntactic awareness in young monolingual and bilingual (Urdu–English) children. *Cognitive Development* 25. 166–182.
- Farrar, J. M.–Diaz, V. 2017. The missing explanation of the false-belief advantage in bilingual children: A longitudinal study. *Developmental Science* 1–14.
- Fileva, I.–Brakel, L. A. W. 2018. Just another article on Moore’s paradox, but we don’t believe that. *Synthese* 1–15.
- Francis, Norbert. 2002. Literacy, second language learning, and the development of metalinguistic awareness: A study of bilingual children’s perception of focus on form. *Linguistics and Education* 13 (3): 373–404.
- Galambos, Sylvia Joseph–Goldin-Meadow, Susan. 1990. The effects of learning two languages on level on metalinguistic awareness. *Cognition* 34. 1–56.
- Galambos, Sylvia Joseph–Hakuta, Kenji. 1988. Subject-specific and task-specific characteristic of metalinguistic awareness in bilingual children. *Applied Psycholinguistics* 9. 141–162.
- Green, Mitchell–Williams, John N. 2007. Introduction. In Green, Mitchell–Williams, John N. eds. *Moore’s Paradox. New Essays on Belief, Rationality, and the First Person*. 3–36. Oxford: Clarendon Press.

- Heyes, Cecilia M. 1998. Theory of mind in nonprimates. *The Behavioral and Brain Sciences* (21): 101–114.
- Kiss Szabolcs. 2015. *A logika egyedfejlődése és szociológiája: Szemelvények a megismeréstudományok köréből*. Budapest: Könyvpont–L'Harmattan.
- Kiss Szabolcs. 2017. Moore-paradoxonos mondatok felismerése gyermekkorban. In *Bontakozó jelentés: Tanulmányok a 60 éves Péley Bernadette köszöntésére*, szerk. Bóna Adrienn–Lénárd Katalin–Pohárnok Melinda. 111–119. Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- Kovács, Á. M.–Téglás, E.–Endress, A. D. 2010. The Social Sense: Susceptibility to Others' Beliefs in Human Infants and Adults. *Science* 330 (6012): 1830–1834.
- Premack, D.–Woodruff, G. 1978. Does the chimpanzee have a theory of mind? *The Behavioral and Brain Sciences* 4. 515–526.
- Rosenthal, D. M. 1995. Moore's paradox and consciousness. *Philosophical Perspectives* 9, *AI, Connectionism and Philosophical Psychology* 313–333.
- Searle, John R. 1983. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 2009. *Beszédaktusok: Nyelvfiziológiai tanulmány*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó.
- Török Tímea–Hódi Ágnes. 2015. A morfológiai tudatosság fejlődése, mérési lehetőségei és az olvasás-szövegértéssel való kapcsolata. *Anyanyelv-pedagógia* 1. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=551>. (2019. máj. 7.)
- Wellman, Henry M.–Cross, David–Watson, Julianne. 2001. Meta-Analysis of Theory-of-Mind Development: The Truth about False Belief. *Child Development* 72 (3): 655–684.
- Wellman, Henry. M.–Estes, David. 1986. Early understanding of mental entities: A reexamination of childhood realism. *Child Development* 57 (4): 910–923.
- Wimmer, H.–Perner, J. 1983. Beliefs about beliefs: Representation and constraining functions of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13. 103–124.

AGE-DIFFERENCES IN UNDERSTANDING MOORE-PARADOX SENTENCES BY BILINGUAL CHILDREN

Bilingual children show better developed cognitive and executive functions than their monolingual peers. In my research I investigate the characteristics of understanding Moore-paradox sentences in bilingual children. In these sentences statements contain logically inconsistent propositions. My research aims to understand the development of this ability in bilingual children. My questions are: When do bilingual children develop the understanding of sentences containing logical inconsistency? Does

the type of bilingualism affect the development of understanding? My experiment involved 80 simultaneous and successive bilingual children aged 5-8 years, whose task was to identify sentences containing the Moore-paradox. My results confirm that simultaneous bilingual children develop this ability faster than successive bilinguals. While the majority of the simultaneous group understands them at 5-6 years of age, the successive groups' understanding develops at the age of 7-8 years. *Keywords:* bilingualism, Moore's paradox, logical inconsistency, successive and simultaneous bilingualism

UZRASTNE KARAKTERISTIKE U RAZUMEVANJU „MUR-PARADOKSALNIH REČENICA” KOD DVOJEZIČNE DECE

Dvojezična deca pokazuju brojne prednosti u odnosu na jednojezičnu u pogledu kognitivnih i izvršnih funkcija. U radu se istražuju sposobnosti koje se povezuju sa razvojem teorije svesnosti kod dvojezične dece: tačnije, sa specifičnostima razumevanja „Mur-paradoksalnih rečenica”. Rezultati se upoređuju sa razvojem svesnosti u kompetenciji sintaksičkih konstrukcija. Cilj istraživanja jeste da se stekne uvid u karakteristike pomenutih sposobnosti kod dvojezične dece, te da se ustanovi vreme kada se te kompetencije javljaju, kao i da li su karakteristike i vreme pojavljivanja povezani. Pitanja na koje se u radu traže odgovori su: Kada se kod dvojezične dece javlja kompetencija razumevanja rečenica koje sadrže logičku protivurečnost? Da li tip dvojezičnosti utiče na kognitivni razvoj? Da li se može povući paralela između svesne sintaksičke kompetencije i između razumevanja „Mur-paradoksalnih rečenica”? U eksperimentu je učestvovalo 80 simultano i sukcesivno dvojezične dece uzrasta između 5 i 8 godina. Rezultati istraživanja potvrđuju da se simultano dvojezična deca brže razvijaju u odnosu na sukcesivno dvojezičnu.

Ključne reči: simultana i sukcesivna dvojezičnost, Mur-paradoks, sintaksička svesnost

FEJES László

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
fejes@nytud.hu

REBRUS Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
rebrus@nytud.hu

MENNYIRE ÁTLÁTSZÓ AZ *i*?

How Transparent is the vowel *i*?

Koliko je *i* transparentno?

A magyar magánhangzó-harmónia korábbi leírásai szerint az *i* mind a töben, mind a toldalékolásban átlátszóan viselkedik. Cikkünkben egy olyan vizsgálatot mutatunk be, mely azt a hipotézisünket kívánja alátámasztani, hogy bizonyos esetekben a tőbeli *i* nem kötelezően, hanem fakultatívan átlátszó, illetve hogy az ilyen ingadozó tövek után álló toldalékbeli *i* tovább növelheti a palatális toldalékolás esélyét.

Kulcsszavak: magyar nyelv, magánhangzó-harmónia, semlegesség, átlátszóság

Cikkünkben a magyar magánhangzó-harmónia egy izgalmas problémájának, a semlegesnek mondott magánhangzók viselkedésének egy szeletét vizsgáljuk.¹ Bemutatjuk a magyar magánhangzó-harmóniát, a semlegesség és az átlátszóság fogalmát, ismertetjük a magyar magánhangzó-harmóniával kapcsolatos, széles körben elfogadott nézeteket. Majd megfogalmazzuk azokat a hipotéziseinket, melyek ezeknek a nézeteknek ellentmondanak. Ezután ismertetjük azokat a módszereket, melyekkel hipotéziseinket ellenőrizni (igazolni vagy cáfolni) szeretnénk. Végezetül ismertetjük a kutatás eredményeit.

¹ A kutatást az NKFI 119863 A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata című projekt tette lehetővé.

Harmónia, semlegesség és átlátszóság

A harmónia a legáltalánosabb definíciók szerint az a jelenség, amikor egy bizonyos tartományon belül a fonémák valamely jegyének meg kell egyezniük (Archangeli–Pulleyblank 2007, 353; Rose–Walker 2011, 240). A magyarban a harmónia a magánhangzókat érinti, és tartománya a szó (Nádasdy–Siptár 1994, 95, legutóbb Rebrus–Törkenczy 2019). A magyarban kétféle magánhangzó-harmóniát különböztetünk meg, előlségit (palatovelárist) és kerekiségit (labiális). Mivel dolgozatunk az utóbbit nem érinti, az alábbiakban harmónia alatt az előlségi harmóniát értjük.

A magyar harmónia szabályai szerint a magyar magánhangzók két harmóniaosztályt alkotnak: a hátul képzettekét (*u, ú, o, ó, a, á*) és az elől képzettekét (*ü, ű, ö, ő*). A szavakban csak az egyik harmóniaosztály tagjai állhatnak (bár kivételekre mind a tövön belül, mind a toldalékolásban bukkanhatunk: *amőba, öt-kor*). Amint a felsorolás mutatja, ez a megszorítás az elől képzettek közül csak a kerekítettekre érvényesül szigorúan. A kerekítetlen elől képzett magánhangzókat (*i, í, é, e*) **semlegesnek** szokás tekinteni, mivel ezek mindkét harmóniaosztály tagjaival kombinálódhatnak. Bár semlegességük különböző mértékben érvényesül, az *e*-t nem is mindenki tekinti semlegesnek. Mi a továbbiakban csak a legsemlegesebbnek tekintett *i*-vel foglalkozunk.

Az *i* (*i*) semlegessége a következőkben nyilvánul meg:

- viszonylag gyakran, régebbi szavakban is kombinálódik hátul képzettekkel: *bika, izom, kuvik* stb.;
- általában nem váltakozik (*győr-i, fót-i; Győr-ig, Fót-ig; hegy-nyi, ház-nyi*), kivéve (szabálytalanul) *kér-i, kap-ja; kér-i-tek, kap-já-tok*;
- sok esetben antiharmonikus, azaz előfordul velárisan toldalékolt, de elülső magánhangzót tartalmazó töben; az *i*-t tartalmazó igetövek esetében (a *csíp* kivételével) mindig: *víz-en, híd-on; csíp-i, nyit-ja* stb.;
- az *abszint* (*abszint-tal ~ abszint-tel*) kivételével² egyetlen *i* mindig **átlátszó** (függetlenül attól, hogy az *i* az abszolút fő része vagy toldalékbeli), azaz ha előtte hátul képzett magánhangzó áll, akkor a toldalékolás olyan lesz, mintha hátul képzett magánhangzó állna a szó végén (*Ali-val, *Ali-vel; fót-i-val, *fót-i-vel*).

Az utóbbi megszorítást az alábbi képlettel jelölhetjük: $Bi+B, *Bi+F$, ahol: B hátul képzett magánhangzó, F elől képzett magánhangzó, a $+$ pedig a morfé-

² L. Kontra–Ringen 1987. Többször kitér rá Forró 2013.

mahatár. Természetesen itt azokról a toldalékokról van szó, amelyek ingadoznak: az *Ali-é* lehetséges alak (mert az *-é* nem váltakozik), de az **Ali-vé* nem (mert a toldalék a harmónia szerint *-vá/-vé* formában váltakozik). Bi típusúnak tekinthetünk minden tövet, melynek utolsó előtti magánhangzója hátul képzett, az utolsó pedig *i*, függetlenül attól, hogy hány szótagos, illetve hogy az utolsó előtti magánhangzó előtt milyen más magánhangzók állnak.

Azt, hogy az *i* átlátszósága nem 100%-os, az mutatja, hogy az olyan tövek-nél, melyekben a hátul képzett magánhangzót két *i* követi (Bii), ingadozást találunk, a harmonizáló toldalékok mindkét allomorfja használható: *alibi-ról* (Bii+B), *alibi-ről* (Bii+F). Ez a fakultatív átlátszatlanág azonban nem érvényesül, ha a második *i* toldalékban áll: *forint-nyi-ra* (Bi+i+B), **forint-nyi-re* (*Bi+i+F). Ennek oka az úgynevezett harmonikus töstabilitás (lásd Rebrus–Törkenczy 2019).

Hipotézisek

Bár az *i* viselkedését tekintve a fent leírtakban nagyjából konszenzus van, megfigyeléseink szerint úgy tűnik, mintha egyes Bi szavakban az *i* lehetne (fakultatívan) átlátszatlan is: *Krasznoufimszokban* ~ *Krasznoufimszokban*.³ Ugyanakkor nem egyértelmű, mennyire elterjedt ez a jelenség, és mi szabályozhatja.

Emellett feltételeztük, hogy ha a Bi tő csak B toldalékot kaphat, akkor a Bi+i is. Ugyanakkor ha a Bi kaphat F toldalékot is, akkor a Bi+i nem csupán kaphat F toldalékot, hanem nagyobb arányban fog kapni, mint az adott Bi tő.

$$\frac{\text{freq}(Bi+F)}{\text{freq}(Bi+B)} < \frac{\text{freq}(Bi+i+F)}{\text{freq}(Bi+i+B)}$$

Azaz:

$$\frac{\text{freq}(Csernobilben)}{\text{freq}(Csernobilban)} < \frac{\text{freq}(csernobiliben)}{\text{freq}(csernobiliban)}$$

³ Ez a megfigyelés nem teljesen új. Ringen és Kontra (Ringen–Kontra 1989) észrevétele szerint egyes szavakban a beszélők egy része szerint az F toldalékolás is elképzelhető. Ilyen szerintük a *rituális*, *negatív*, *kvalitatív*, *föderatív*, *vegetatív*, *imperatív*, *kurzív*, *pantomim*, *negatív*, *produk-tív*, *Pilsudszi [sic!]*, *destruktív*, *deduktív* és a *bibliofil*, melyeket a megkérdezettek 2–26%-a elől képzett toldalékkal látott el.

Kutatási módszer

A Bi tövek toldalékolásának vizsgálatát nehezíti, hogy az ilyen tövek a magyar közszavak körében kevesen vannak. Ráadásul olyan szavakra van szükségünk, melyek produktívan elláthatók csupán *i*-t (más magánhangzót nem) tartalmazó, tovább toldalékolható toldalékkal. Ez meglehetősen korlátozza a választható vizsgálati anyagot.

Vizsgálati anyagnak több mint 100 idegen helynevet választottunk.⁴ A teszt során nem tartottuk szem előtt, hogy ezek kizárólag helynévként szerepeljenek, más jelentésükben is figyelembe vettük őket (pl. személynévként: *Darwin*, *Austin*). Ezeket 8 harmonizáló toldalékkal (*-nAk*, *-bAn*, *-bA*, *-bÓl*, *-nÁl*, *-tÓl*, *-rA*, *-rÓl*) ellátva vizsgáltuk, illetve ugyanezen nevek *-i* képzővel és ugyanezen ragokkal ellátott alakjait is.

A vizsgálatból eleve kizártuk az *i*-re (és ezzel együtt a magánhangzóra) végződő töveket, hiszen ebben az esetben – legalábbis a sztenderdben – nem adunk a tőhöz még egy *i*-t: *Lahti – lahti*. A toldalékok közül kizártuk a kötőhangzósakat (pl. tárgyeset *-t*), mert nincsen minden esetben kötőhangzó (pl. *Darwin – Darwin*). Szintén kizártuk az *-On* esetragot, mivel az *-i* képzős alaknál itt nem jelent volna meg a harmonikus magánhangzó (*Darwinon*, *?Darwinen – darwinin*).

A vizsgálatot erősen hátráltatja, hogy a Bi tövek a helynevek között is ritkák, és a létezők közül is sokan ritkán fordulnak elő. Ráadásul várhatóan számunkra nem a gyakoriak (*Párizs*, *Madrid*) az érdekesek, hanem a ritkák. Ilyen szóalakokból pedig értékelhető mennyiségű adatot a legnagyobb korpuszból is reménytelennek tűnik találni. Éppen ezért úgy döntöttünk, hogy a vizsgálatához a Google keresőjét fogjuk használni, és a tesztelt alakokra (idézőjelben) „kézzel” keresünk rá. (A lehetséges 3200 keresést azonban nem mindig végeztük el, mert az *-i* képzős alakok a képző nélkülieknél jóval ritkábbak, így gyakran még akkor sem találtunk elég értékelhető anyagot, amikor a helynév viszonylag sokszor előfordult. Éppen ezért, ha láttuk, hogy a helynév nagyon ritkán fordul elő, az *-i* képzős alakokra már nem is kerestünk rá.)

A Google-keresésnek számos buktatója van. Az egyik ilyen, hogy a keresett alak nem csupán magyar nyelvű oldalakon fordulhat elő. Ha már az első találati oldalon felbukkantak ilyenek, akkor az adott tő-toldalék kombinációnál a `site:hu` kiegészítést használva kerestünk rá az alakokra, és csak ezeket vettük figyelembe. Természetesen ezzel számos releváns találatot is kizártunk,

⁴ A nevek többségét a Simon Eszter által rendelkezésünkre bocsátott helységnévlístából (Nemeskey–Simon) válogattuk, illetve ezt egészítettük ki. Simon Eszternek ezúton is köszönjük a segítségét.

de feltételezhetjük, hogy a releváns találatok aránya jelentősen nem változott. A Google által megadott találati számokat befolyásolhatja, hogy gyakran ugyanaz a szöveg többször is szerepel az interneten. Hasonló problémát okozhat, hogy számos régi könyv vagy sajtótermék karakterfelismeréssel szkennelve van fent a világhálón, és a karakterfelismerés nem teljesen megbízható (gyakori a számunkra releváns különbségekben való tévesztés: *a–e, á–é, ó–ő* stb., de az is előfordul, hogy a karakterfelismerő egy *i*-t lát ott, ahol nincs). Ráadásul vannak olyan automatikus fordítású szövegek, ahol a megszokottól eltérő toldalékolás nyilván a fordítóprogram számlájára írható.⁵ Abban az esetben, ha kevés találat volt, az ilyen eseteket észrevettük és kizártuk. Azokban az esetekben azonban, amikor sok találat volt, és köztük hitelesek is, a számokat torzíthatják az ilyen találatok. Például ha a sok hiteles adat között voltak gépi fordításból származó, de helyes adatok, akkor azokat nem tudtuk kizárni.

Sajnos a Google találati arányai időnként megbízhatatlanok, és ennek oka sem mindig világos. A *csernobilinél* formára például szokatlanul sok, 3300 találatot jelzett, ám egy hét múlva már „csak” 2050-et. Ebben az esetben a további oldalakon mutatott kisebb értéket vettük figyelembe, ebben az esetben 28-at.

Bár a Google által adott számok nem tekinthetők teljesen megbízhatóknak, kellő óvatossággal használhatóak. Különösen egyértelmű, ha jelentős számban találunk hiteles, a kevésbé várt (esetünkben F toldalékolású) alakokat.

Vannak olyan esetek is, amikor az adatok a Google működésétől függetlenül megtévesztőek. Több esetben tapasztaltuk, hogy a helynevek végén egy inetimologikus *i* jelenik meg, pl. „úgy emlékszem Csernobiliben nem egyszerű kémiai tűz miatt lett katasztrófa”. Ebben az esetben egyértelmű, hogy a nyelvhasználó a tövet Bii-ként toldalékolja, ennek köszönhető az F toldalék. Ez az eset talán magyarázható lenne azzal, hogy az oroszban (ill. más szláv nyelvekben is) nem ritka, hogy a helynév plurale tantum, és ilyenkor a többes számra jellemző *-i* végződést találjuk rajta – a nyelvhasználó pedig az ilyenek analógiájára tulajdonítja Csernobilnak a *Csernobili* nevet. Ugyanakkor találunk olyat is, hogy „Pápai Joci képviseli hazánkat az Eurovíziós Dalfesztiválon Tel-Aviviban” (ráadásul a Mazsihisz oldalán – igaz, ezt később javították), de a *Dubliniban* alakot is gépi fordítású szövegben.⁶ Az ilyen eseteket is igyekeztünk kizárni, de amikor sok eset volt, köztük ilyenek is megbújhattak.

⁵ Pl. „Juzsno-Szahalinszkben a Szahalini terület megölte az orosz gárda alkalmazottját. Ez történt 14 szeptember este.”

⁶ „Vonattal utaztam, hogy az éjszakát Dubliniban töltssem, mielőtt egy reggeli járatot indítanék Chicagóba, hogy beszéljek a HealthVoices konferencián, amikor rájöttem, hogy az útlevetem nem volt tele az akatatóskámba.”

A kutatás során azt vizsgáltuk, hogy az összes toldalékolt alak közül a Bi(+i)+F hány százalékot mutat. Az 1% alatti részesedést nem tekintettük bizonyító erejűnek (ezek származhatnak sajtóhibából, félregépelésből, tévesen azonosított karakterkódolásból stb.). A valódi hibahatár valószínűleg ennél alacsonyabb. Ha egy tő toldalékolt alakjaira 100-nál kevesebb találat van, akkor az arányok nagyon óvatosan kezelendők, de a magas arány azért itt is mutat valamit: ha 7 találatból 3 F, 4 B, akkor ez legalábbis arra utalhat, hogy az ingadozás megvan. (Kevésbé valószínű, hogy pusztán hiba állna e találati arány mögött.)

Eredmények

Először a Bi+F toldalékolás arányát vizsgáltuk meg. A százalékértékek itt azt jelzik, hogy az adott tő összes vizsgált toldalékolt alakja közül hány esetben jelent meg elől képzett magánhangzót tartalmazó allomorf. 12 esetben találtuk úgy, hogy az F toldalékolású alakok aránya meghaladja a 10%-ot, ám ezen belül is igen jelentős volt a szórás.

Tő	Bi+F%	Összes
Zugspitz	96,6	147
Tiszavid	93,47	199
Daugavpils	76,42	755
Alvinc	57,68	1803
Minuszinszk	46,21	277
Dingolfing	40,72	1945
Belatinc	27,98	336
Cseljabinszk	17,21	7426
Krasznoufimszk	15,38	13
Artvin	10,72	401
Dublin ⁷	10,28	191 659

⁷ A Dublin esetében az adatok egy része bizonytalanok tűnik, de a nagy számokra való tekintettel az arányokat nem tudtuk pontosítani. Biztosnak csak az tűnik, hogy ennél a tőnél is megvan a nem túl erős, de határozott hajlam az F-es toldalékolásra.

A felsorolásban két magyar helynév is szerepel, érdemes ezekkel kezdeni az elemzést. A *Tiszavid* jól láthatóan összetett szó: a *Tisza* elemet a nyelvhasználók egyértelműen ki tudják szegmentálni. A *vid* elem közszőként nem ismert. Feltehető, hogy korábban antiharmonikus tőként használták, erre utal Lőrincze visszaemlékezése is: „Bekapcsolódott a beszélgetésbe a nagyobbik fiú is, aki a beregi részen villanyszerelő: ő azt furesállja, hogy ott úgy mondják: Tiszavidon voltam, Tiszavidra megyek, holott neki Tiszaviden, Tiszavidre alakokra fordul a nyelve” (Lőrincze 1998). Összetétel mivoltából kifolyólag tehát itt a B toldalékolású adatok magyarázandóak (antiharmonióával), nem az F toldalékolásúak. Hasonló, de nem teljesen azonos a helyzet az *Alvinc* esetében is. Itt is összetételről van szó (van *Felvinc* is), de a nyelvhasználók egy része ennek nincs tudatában, ezért monomorfemikusként toldalékolja ezt a tövet. A tő összetettsége azért sem feltűnő, mert elemei rövidek, és az összetételi elemek határa sem szokatlan morfémán belül (előfordul a gyakori *alszik* különböző alakjaiban és származékaiban). Ebben az esetben tehát megint csak az F toldalékolás lenne a természetes, és a B azzal magyarázható, hogy a tő összetett jellege elhomályosul. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy egyértelműen nem arról van szó, hogy azok a nyelvhasználók, akik tudatában vannak az összetettségnek F, akik nem, B toldalékkal látják el a szót, hiszen egyazon szövegben is akad példa mindkét toldalékolásra. Úgy tűnik, a két feltételezett struktúra nem különül el egymástól olyan élesen, mint a leírások sugallják (vö. Rebrus–Törkenczy 2017).

A két magyar példán kívül két idegen helynevet is találunk, melynél az F toldalékolás gyakoribb, mint a B. Ezekben a helyzet lényegében a fordítottja annak, mint ami a magyar példák esetében: magyar szemszögből nézve monomorfemikusnak kell tartanunk őket, de úgy tűnik, a beszélők valamilyen értelemben tudatában vannak összetett mivoltuknak. A *Zugspitz* esetében joggal feltételezhető, hogy a nyelvhasználók egy része tudja is, hogy a németben a tő összetett. Ezt erősíti az is, hogy a *cúg* és a *spicc* a magyarban is létező tövek, de önmagában a [kjp] hangkapcsolat szokatlansága is morfémán belül. A *Daugavpils* esetében az összetettség nem ennyire egyértelmű, de a morfémán belüli [fp] szokatlansága itt is jó jel lehet. Ezenkívül elképzelhető, hogy a *Daugava* (más néven *Nyugati-Dvina*) folyónév, illetve a *Jėkabpils*, *Ventspils*, *Salaspils* stb. településnevek analógiájára a nyelvhasználók felismerik a tő összetett mivoltát (esetleg – pl. turistaként – a lett *pils* ’vár, kastély’ szót is ismerhetik).

A *Minuszinszk*, *Cseljabinszk* és a *Krasznoufimszk* esetében az összetételként való felfogás kevésbé valószínű, de nem zárható ki. Különösen igaz ez a

Minuszinszk esetében, ahol a *minusz* 'mínusz' elemet a nyelvhasználók könnyen felismerhetik (az első magánhangzó hosszúsága név és a közszó esetében is ingadozó). Az elemzéshez hozzájárulhat, hogy számos keleti szláv földrajzi név végződik *-Cszkre*, és ezek között vannak *i*-t tartalmazó egyszótagos tövek is (*Minszk, Pinszk, Bijszk, Birszk, Simsk*), melyek megerősíthetik azt a benyomást, hogy a *tő* összetett lehet. Ez legkevésbé a *Krasznoufimszk* esetében valószínű, hiszen itt intuitíve (és egyébként is alappal) az *o* és az *u* között sejtenénk a morfémahatárt.

A fentiek alapján nem meglepő a *Dingolfing* F-es toldalékolása, hiszen e szónak több olyan elemzése is elképzelhető, mely összetételnek mutatja (*din-golf-ing, dingolf-ing, dingol-fing* – az utóbbit a monomorfemikusan szokatlan [lf] kapcsolat is erősítheti).

A *Belatinc* és az *Artvin* esetében még bizonytalanabb a helyzet. A *Belatinc* esetében esetleg a *Béla* névvel vagy egyes szláv nyelvek *bela* elemeivel (vö. *Belarusz*) azonosítható a szó eleje. Az *Artvin* jobban szegmentálhatónak tűnik, egyfelől a [rtv] szokatlan monomorfemikus tövekben, másfelől feltételezhető elemei felbukkannak összetétel jellegű kapcsolatokban (*artmozi; Pannonvin, Mátravin, Tokajvin* stb.). Ezek alapján azt várnánk, hogy az *Artvin* kap gyakrabban F toldalékot, de az adatok ennek ellenkezőjét mutatják.

Az összes vizsgált esetet tekintve a következő eredményeket kaptuk:

F aránya	Helynevek száma	Az összes helynév százaléka
> 10%	12	~ 10%
5–10%	14	~ 12%
1–5%	23	~ 19%
0–1%	46	~ 40%
0%	22	~ 19%

Az esetek kb. 40%-ában az F toldalékok aránya 1% felett van, azaz biztosnak mondható, hogy az alak nem tévedés (félregépelés, sajtóhiba stb.) eredménye. A 0%-osak között sok az olyan név, mely kevésszer fordul elő, tehát ha néhány százalékban elő is fordul az F-es toldalékolásuk, ennek az interneten nincs nyoma. Ezenkívül a 0%-osok egy része azonos típusba sorolható (pl. a *-polisz* végűek).

Vizsgálatunk természetesen csak azt tudja dokumentálni, hogy milyen alakokat használnak egyes nyelvhasználók – az érem másik fele az, hogy más

nyelvhasználók ezeket mennyire tudják elfogadni. Bár ilyen irányú kutatást nem végeztünk, kiválasztottuk a *Kukutyin* tövet, melynek 10 558 vizsgált formája közül csak egyetlen F toldalékolású. Ezt („És innen *Kukutyinból* nem tudok kimozdulni azonnal”) magyar anyanyelvű beszélők nem reprezentatív mintájával szembesítve azt tapasztaltuk, hogy míg egy részük egyértelműen rossznak, elfogadhatatlannak tartotta, más részük kissé furcsának, de nem feltétlenül rossznak minősítette. A későbbiekben a kutatást érdemes lehet ilyen irányba is folytatni.

A Bi+i+F toldalékolás arányának vizsgálatát nagyban nehezíti, hogy az esetek többségében nincs annyi találat, amelyből bármilyen érdemi következtetést le lehetne vonni. Ha ugyanis kevés a találat, akkor egy-egy alak B vagy F toldalékolása már erősen módosíthatja az arányokat. Az alábbi esetek azonban azt mutatják, hogy hipotézisünk nem teljesen alaptalan, azaz a Bi+i esetében gyakoribb az F toldalékolás, mint az azonos Bi esetében:

Helynév	Bi+F %	Bi+i+F %
Alvinc	58	71
Cseljabinszk	17	47
Maastricht	9	60
Auschwitz	8	13
Csernovic	8	(100)
Trogir	2	(75)
Szahalin	2	(9)
Csernobil	2	19
Tel-Aviv	1	(2)

A zárójeles adatok esetében a minta 100 alatt van (pl. a *csernovici* esetében mindössze 2), így messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le belőle (habár feltételezhető, hogy egy reprezentatív minta esetében sem lennének ritkák az F toldalékolású adatok). Ugyanakkor azokban az esetekben, amikor 100 feletti mintával dolgoztunk, már egyértelműen nem beszélhetünk pusztán véletlenről, különösen, hogy a Bi+i+F aránya mindig jelentősen (bár különböző mértékben) nagyobb, mint a Bi-é.

Jelentős különbségeket figyelhetünk meg olyan esetekben is, amikor a Bi+F aránya egyébként elenyésző:

Helynév	Bi+F %	Bi+i+F %
Pamír	0,9	8,47
Detroit	0,2	3,31
Atlantisz	0,06	1,74
Kuvait	0,05	1,45
Tunisz	0,04	1,39
Palics	0,04	3,39
Ugarit	0,03	33,79
Párizs	0,01	1,64

A *pamíri*, az *ugariti* és a *párizsi* esetében azonban befolyásolhatja az arányokat, hogy a *pamíri* kizárólag az embertípus, az *ugariti* a nyelv, a *párizsi* pedig a felvágott neveként szerepel F toldalékkal. Nem zárhatjuk ki, hogy a nyelvhasználók számára ezek már részben függetlenedtek a földrajzi nevektől, ezért inkább monomorfemikusként használják őket, márpedig a Bii töveknél nem meglepő az F toldalékolás. A többi esetben azonban ilyen alternatív magyarázattal nem szolgálhatunk.

Összefoglalás

Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgálat eredményei az adatfelvétel bizonytalansága miatt kellő óvatossággal kezelendők. Ugyanakkor a legnagyobb körültekintés mellett is leszögezhetjük, hogy a Bi+F minta létezik, és feltehetően összefügg az összetételként való elemzés lehetőségével (ez érvényes az *abszint*, illetve az *-ív* végű idegen szavak esetére is), illetve a *tő* idegenségével (különös tekintettel a monomorfemikusan szokatlan hangkapcsolatokra – a kettő egyébként szorosan összefügg). Az, hogy a Bi+i+F toldalékolás gyakoribb, mint a Bi+F, adataink alapján feltételezhető: találtunk rá példákat, míg kifejezett ellenpéldákat nem. Ugyanakkor ezt az adatoltság hiányosságai miatt inkább valószínűsíthetőnek, mint bizonyítotttnak kell tekintenünk.

Irodalom

- Archangeli, Diana–Pulleyblank, Douglas. 2007. 15 Harmony. In *The Cambridge Handbook of Phonology*, ed. Paul de Lacy. 353–378. New York: Cambridge University Press.
- Forró Orsolya. 2013. *Ingadozás a magyar előlségi harmóniában: Szempontok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának feltárásához és megértéséhez*. Kézirat: PhD-értekezés. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. <https://doi.org/10.15774%2FPPKE.BTK.2013.016> (2019. máj. 3.)
- Kontra, Miklós–Ringen, Catherine O. 1987. Stress and harmony in Hungarian loanwords. In *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen*, Hrsg. Rédei, Károly. 81–96. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- Lőrincze Lajos. 1998. Mit műveltem? In *Lőrincze Lajos: Emlékezés és bibliográfia*, szerk. Balogh Ferencné. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár. <https://mek.oszk.hu/00000/00022/html/> (2019. jún. 2.)
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter. 1994. A magánhangzók. In *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*, szerk. Kiefer Ferenc. 42–182. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nemeskey Dávid Márk–Simon Eszter. 2012. Automatikus korpuszépítés tulajdonnévfelismerés céljára. In *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. 3–14. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós. 2017. A szóösszetételek fokozatosságáról. In *Összetételek és nyelvtanmodell*, szerk. Kádár Edit, Szilágyi N. Sándor. 38–60. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós. 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 31. 233–333.
- Ringen, Catherine O.–Kontra, Miklós. 1989. Hungarian neutral vowels. *Lingua* 181–191.
- Rose, Sharon–Walker, Rachel. 2011. 8 Harmony Systems. In *The handbook of phonological theory*, ed. Goldsmith, John–Riggle, Jason–Yu, Alan. 240–290. Blackwell.

HOW TRANSPARENT IS THE VOWEL *i*?

According to earlier descriptions of Hungarian vowel harmony *i* behaves transparently both in the stem and the suffix. In this paper we present a study that supports our hypothesis asserting that in some cases the stem *i* is not necessarily but optionally transparent, that is, following such fluctuating stems the vowel *i* in the suffix may further increase the chance of palatal suffixing.

Keywords: Hungarian, vowel harmony, neutrality, transparency

KOLIKO JE *i* TRANSPARENTNO?

Pređašnji opisi pojave koja se u mađarskom jeziku naziva harmonija samoglasnika, govore o tome kako se samoglasnik *i* (u osnovi reči *i* u nastavcima) ponaša transparentno. U radu se predstavlja analiza kojom se želi potvrditi hipoteza da se u nekim slučajevima samoglasnik *i* u osnovi reči ne ponaša obligatorno već fakultativno transparentno, odnosno da se iza ovakvih osnova, koje pokazuju kolebanje u ponašanju, povećava mogućnost da se iza nastavaka u kojima se nalazi *i* može povećati pojavljivanje palatalizovanih samoglasnika.

Ključne reči: mađarski jezik, harmonija samoglasnika, neutralnost, transparentnost

A kézirat beérkezésének ideje: 2019. nov. 15.

Közlésre elfogadva: 2019. dec. 1.

BAUKO János

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Nyitra, Szlovákia
jbauko@ukf.sk

NÉVSZEMIOTIKAI TÁJKÉP – TÁRSADALOM – IDENTITÁS

Name Semiotic Landscape – Society – Identity

Semiotika pejzažne onomastike – društvo – identitet

A tanulmány a névszemiotikai tájkép – társadalom – identitás viszonyrendszerét a szlovákiai magyar települések vizuális névhasználatával szemlélteti. A névszemiotikai tájkép leírása a szocioonomasztika egyik új, dinamikusan fejlődő területe. A névszemiotikai tájkép a névtáblákon, köztereken lévő feliratokon, különböző felületeken megjelenő tulajdonneveket, valamint a nevekre utaló, neveket kísérő extralingvális jeleket foglalja magába. A társadalmi tényezők nagyban befolyásolják a névszemiotikai tájkép dinamikus változását, melynek kialakításában az egyén és társadalom, az államigazgatás, az önkormányzatok, a vállalkozói és a civil szféra is szerepet játszik. A kétnyelvű társadalomban a kisebbségi nyelven feltüntetett tulajdonnevek növelik a kisebbségi nyelv presztízsét, a kollektív identitás kifejezői, etnikai identitásjelölő funkciójuk van, identitásszimbólumoknak tekinthetők.¹
Kulcsszavak: névszemiotikai tájkép, társadalom, identitás, magyar–szlovák kétnyelvű környezet

Társadalom és névhasználat

A társadalom és névhasználat kapcsolatrendszerét a szocioonomasztika vizsgálja. A társadalmi tényezők befolyásolják elsősorban a névrendszer változásait, a tulajdonnevek fejlődéstörténetét. Kiss Jenő írja *Társadalom és nyelvhasználat* című könyvében, hogy „a tulajdonnevek létrejötte és módosulása elsődle-

¹ A tanulmány a Tempus Közalapítvány államközi ösztöndíjának támogatásával készült.

gesen társadalmi tényezők függvénye” (Kiss 1995, 278). A tulajdonnevek a társadalom termékei, kialakulásuk valószínűleg egykorú a beszédképességgel (Hajdú 2003, 9).

Az ember amióta beszél, azóta megnevezi társait, a körülötte lévő helyeket, objektumokat, állatokat. A névadás, névhasználat antropológiai jellegzetességnek tekinthető. A nevek összekötik az embert azzal a társadalommal, közösséggel, amelybe beleszületett. A tulajdonnév egyik fő funkciója a társadalmi meghatározottságú identifikáció (lásd Blanár 1996).

Hajdú Mihály írja, hogy „a névtan olyannyira összefonódott a szociolingvisztikával (és a szociológiával), hogy elképzelhetetlen bármilyen jellegű jelenkori (de akár történeti) vizsgálat is a külön-külön kidolgozott, de egymáshoz nagyon nagy mértékben hasonlító módszerek alkalmazása nélkül” (Hajdú 2003, 40).

A szocioonomasztika kutatási területei közé tartozik (bővebben lásd Bauko 2015d) a névpolitika, a névtervezés, a kisebbségi névhasználat, a névváltoztatás, a névkontaktológia, a névdivat, a névattitúd; valamint a névhasználat és az életkor, nemek, felekezetek, társadalmi csoportok stb. összefüggéseit vizsgálja. A szocioonomasztika kutatási területei nem egymástól elszigetelt részterületek, hanem kiegészítik, gyakran átfedik egymást, a tulajdonnevek társadalmi szempontok szerinti vizsgálatának egy-egy részkérdésével foglalkoznak.

A társadalmi dimenzió mellett az idő és tér dimenziója is nagyban befolyásolja a tulajdonnevek alakulását. A dimenzionális szemléletmód a névkutatásban (vö. Juhász 2011; Farkas 2014a, b) interdiszciplinaritást feltételez: az időbeliséget a diakrón onomasztika (névtörténet), a térbeliséget a geonomasztika (névföldrajz; areális névtan, névjárastan), a társadalmi-kulturális (szociokulturális) dimenziót pedig a szocioonomasztika tanulmányozza.

Identitás és névhasználat

Hoffmann István írja a *Név és identitás* című tanulmányában (Hoffmann 2010), hogy a nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, az azonosítást szolgáló tulajdonnevek az egyén önazonosság-tudatában fontos szerepet játszanak. A neveknek ezt a funkcióját identitásjelölő szerepnek nevezi. Megemlíti, hogy a névnek nemcsak az én azonosításában, hanem a személyiség változásában, az egyén identitásépítésében is szerepe van. A nevek használatával, módosításával és új nevek adásával ugyanis folyamatosan kijelöljük, pontosítjuk a helyünket a világban.

Az identitás az önmagunkkal való azonososság vagy valamely csoporttal való azonosulás érzése, élménye. A perszonális (személyes) identitást én-azonosság-

nak, a szociális (csoportos) identitást mi-azonosságnak nevezhetjük. Minden egyén egy (vagy több) csoport tagja is egyben, ezért a két identitástípus szoros kölcsönhatásban van egymással. Az identitás társadalmi, illetve „szociogén” jelenség (Assmann 2013, 134). Az egyén identitását befolyásolja a csoport identitása és fordítva, a csoport identitását is befolyásolja az egyén identitása, hatással van annak a csoportnak az önazonosságára, melynek részeként meghatározza önmagát.

Az identitás a személyiség és a társadalom közé elhelyezhető közvetítő kategória, amely az egyén–társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel. Az azonosulási folyamatokban szerepet játszanak a kognitív mozzanatok, az identitáskonstruálási műveletek lényege: önelhelyezés a szociális térben, az adott társadalomban a kultúra szerves részeként működő „identifikációs igények” és „identitásmodellek” felhasználásával (Pataki 1982, 300–301).

A tulajdonnév mint identitásjel különböző identitáselemekre utal(hat): nemre, életkorra, családi-rokonsági viszonyra, etnikai hovatartozásra, társadalmi szerepre, kulturális státusra, ideológiai-politikai sajátosságokra, vallási hovatartozásra stb. Mindenfajta identitás társadalmi konstrukció lévén kulturális identitás. A tulajdonnév kulturális státusa a név szemantikájának fontos részét képezi, a nevekben a társadalomnak a kultúrája rögzül (lásd Tolcsvai Nagy 2008, Hoffmann 2010).

A tulajdonneveknek etnikai identitásjelölő funkciójuk is van/lehet. A nevek utal(hat)nak az egyén, illetve közösség etnikai identitására, nyelvi hovatartozására, anyanyelvére. Az etnikai identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz tartozás tudatából és élményéből származik.

Névszemiotikai tájkép – társadalom – identitás

A névszemiotikai tájkép leírása a szocioonomasztika egyik új, dinamikusan fejlődő területe, amely a feliratokban megjelenő névhasználatot érinti. A névszemiotikai tájkép a nyelvi tájkép szerves részét alkotja. A nyelvi tájkép fogalmát magyarázó meghatározások is magukba foglalják a tulajdonneveket: az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét a hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák, utcanévek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái adják (Landry–Bourhis 1997, 25).

A névszemiotikai tájképet a névtáblákon, a köztereken lévő feliratokon, különböző felületeken (pl. falfelületeken, sírköveken, plakátokon, tablón) szereplő tulajdonnevek, valamint a nevekre utaló, neveket kíséző extralingvális jelek (pl. embléma, fénykép, rajz, szobor) alkotják (lásd Bauko 2019a, 137–156).

A tulajdonnevek vizuális reprezentációját a nyilvános térben számos tényező befolyásolja. A névszemiotikai tájkép az idő–tér–társadalom dimenziójától függően dinamikusan változik, kialakításában az egyén és társadalom; az állam(igazgatás), az önkormányzatok, a vállalkozói és a civil szféra is szerepet játszik.

A nyilvános térben megjelenő tulajdonnevek nyelvisége utal a közösség, illetve egyén etnikai identitására is. A tulajdonneveket tartalmazó feliratok információt közölnek az idegenek számára a lakosság nyelvi összetételéről, a nyelv- és névpolitikáról, a nyelvek eltérő presztízsről. A névszemiotikai tájkép a társadalom és a névhasználat szoros kapcsolatára utal. A tulajdonnevek vizuális megjelenítésének értelmezésében fontos a történelmi, politikai, szociokulturális összefüggések megértése, a látható kép létét meghatározó okozati háttér feltárása.

A névszemiotikai tájképben a nyelvi ideológiák konkretizálódnak (vö. Cserniczkó 2019, Lanstyák 2015, Shohamy 2006). „A nyelvi ideológiák kutatása annak elemzését jelenti, hogy a táblákat állítók, a táblákat olvasók milyen nyelven kívüli összefüggéseket, jelentéseket feltételeznek a nyelv választást, a feliratok szemiotikai tulajdonságait vagy elhelyezését illetően” (Bartha–Laihonen–Szabó 2013, 16). A névszemiotikai tájkép kutatása során figyelmünknek ki kell terjednie a nevekre utaló extralingvális jelek vizsgálatára is, mivel ezek is hozzájárulhatnak a tulajdonnevek értelmezéséhez, vizuális megjelenítésének tanulmányozásához. Érdeemes bevonni az elemzésbe, ha egy névtáblán vagy egyéb felületen a betűkön kívül más jelzések (pl. zászlók, arcképek, termékábrázolások stb.) is vannak, valamint figyelembe venni a térbeliséget is, a feliratok elhelyezését, színét, nagyságát és egyéb jellemzőit (lásd David–Mácha 2014, Gorter szerk. 2006, Jaworski–Thurlow szerk. 2010, Scollon–Scollon 2003).

A névszemiotikai tájkép a nyelvpolitika/névpolitika egyik komponense, vetülete, következménye. A névpolitika az állam vagy más, politikai tevékenységet (is) kifejtő szervezet, intézmény által a hivatalos névhasználat befolyásolása céljából kifejtett tudatos tevékenység (vö. Cserniczkó 2013, Megyeri–Pálffy 2013). Az államhatalom befolyásolja a tulajdonnevek hivatalos használatát, a névtörvények szabályozzák a kisebbségi névhasználatot. A társadalmi változások, az ideológiák hatnak a névszemiotikai tájképre, és a névadási szokások átalakulásában nagy szerepet játszik az emberek hatalomhoz való alkalmazkodása. A tulajdonnév minden korban, minden társadalomban a hatalmi reprezentáció megerősítésére szolgál. A különböző korszakok névadási stratégiái tükrözik a hatalom által követendőnek ítélt ideológiát (lásd Tóth 2013).

A továbbiakban a névszemiotikai tájkép – társadalom – identitás viszonyrendszerét a szlovákiai magyar települések vizuális névhasználatával szemléltetem.

Magyar tulajdonneveket tartalmazó feliratok etnikai identitásjelölő szerepe

A kisebbségi magyar nyelvterületek nyelvi tájképével foglalkozó publikációk nagy része érinti a névszemiotikai tájkép, vizuális tulajdonnév-használat kérdéskörét is (vö. Bartha–Laihonen–Szabó 2013; Bauko 2015a, b, c, d, 2017, 2018a, b, 2019a, b; Beregszászi 2005; Csernicskó 2019; Hires–László 2015; Karmacsi 2017; Laihonen 2012, 2013, 2014, 2015a, 2016; Laihonen–Csernicskó 2017; Misad 2014; Szoták 2013, 2015, 2016; Tódor 2019; Vukov Raffai 2013 stb.).

A többségi hatalom korlátozhatja a kisebbségi nyelvű tulajdonnevek nyilvános használatát (vö. Beregszászi–Csernicskó 2011, Csernicskó 2019, Gorter–Marten–Van Mensel szerk. 2012, Horony–Orosz–Szalay 2012, Kontra 2017, Laihonen 2012, Vörös 2004). Ezzel kapcsolatban születtek a „táblaháború” és „névháború” kifejezések, amelyek a hely- és személynevek hivatalos használatára vonatkoztak. Szlovákiában, a rendszerváltás után a 90-es években a szlovák nyelvtörvényre hivatkozva korlátozták a személynevek magyaros (illetve egyéb kisebbségek anyanyelvén történő) anyakönyvi bejegyzését és a kisebbségi helynevek használatát (Zalabai szerk. 1995).

A kétnyelvű társadalomban a kisebbségi (magyar) nyelven feltüntetett tulajdonnevek (egyéb feliratok) növelik a magyar nyelv presztízsét, a kollektív identitás kifejezői, etnikai identitásjelölő funkciójuk van, magyarságszimbólumoknak tekinthetők. Beregszászi Anikó írja, hogy „a kisebbségi polgárok otthonságérzetéhez jelentősen hozzájárul az is, milyen mértékben lehet és van jelen nyelvük a kisebbségi feliratokon: láthatóvá válik-e a kisebbség nyelve, vagy csak a láthatatlan (ám kétségkívül fontos) szóbeliségre korlátozódik használata” (Beregszászi 2005, 158).

A többségi névminták erős hatást gyakorolnak a kisebbségi névhasználatra, az adott terület névszemiotikai tájképére. A többségi névalakok előnyt élveznek a kisebbségi névformákkal szemben, a fölérendelt-alárendelt viszony a tulajdonnevek vizualizálásában, térbeli viszonyában is mutatkozik: a névtáblákon a hatalmi helyzetben lévők nyelve általában felül vagy elől van, illetve nagyobb méretű lehet.

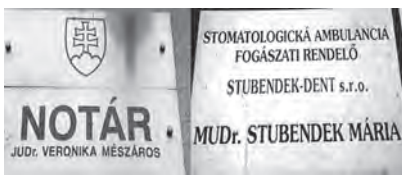
Szlovákiában a nemzetiségi kisebbségek nyelvének használatáról szóló 1999. évi 184. számú többször módosított törvényében (módosítva a Tt. 287/2012. sz. törvényével) az olvasható, ha a Szlovák Köztársaság nemzeti kisebbség-

hez tartozó, adott településen állandó lakhellyel rendelkező állampolgárai két egymást követő népszámlálás szerint a település lakosságának legalább 20%-át² alkotják, e községben a hivatali érintkezés során joguk van a kisebbségi nyelvet használni. Minden feliratot és a nyilvánosság tájékoztatására szánt hirdetményt, különösen az árusítóhelyeken, sportlétesítményekben, vendéglátóipari egységekben, az utcán, az út mellett és felett, az autóbusz-állomásokon és vasútállomásokon, fel lehet tüntetni a kisebbség nyelvén is.

Személynév-szemiotikai tájkép

A szlovákiai magyar települések személynév-szemiotikai tájképére jellemző, hogy a névtáblákon, egyéb felületeken szlovák és magyar személynévalakok egyaránt előfordulnak. A személynevek nyilvános térben való megjelenítési formáját nem írják elő a névtörvények.

A személynevek vizualizálásában a szlovákos névformák használata dominál, ekkor a névsorrend keresztnév + családnév, és a nők családnévhez az *-ová* végződés kapcsolódik. A magyaros névformák, illetve névrészek a névviselő etnikai identitására utalnak. A névtáblán erre utal a magyar keresztnév feltüntetése, illetve a nőknél az *-ová* családnévképző elhagyása (lásd 1–2. kép): pl. *Veronika Mészáros, András Marsal* (magyar keresztnévalak + magyar családnévforma + szlovákos névsorrend); *Stubendek Mária, Vörös Attila* (magyar családnévforma + magyar, illetve mindkét nyelvben azonos keresztnévalak + magyaros névsorrend). Amennyiben a névviselő titullal is rendelkezik, az is megtalálható a neve mellett.

1. kép: Nők magyaros névformái a névtáblákon

2. kép: Férfiak magyaros névformái a névtáblákon

² A törvény legutóbbi, Tt. 287/2012. számú módosításában már a 15%-os kvóta szerepel, ez a 2021-es szlovákiai népszámlálástól számítottik majd.

A szlovákiai magyarokra jellemző a kettős személynévhasználat, a család- és keresztnévnek kétféle alakváltozatban való használata. Magyar nyelvű kontextusban a magyar névformákat részesítik előnyben, a szlovák nyelvet elváró kontextusban pedig a többségi nyelvhez alkalmazkodó névalakokat használják. A személy kettős identitására utalhat, ha a keresztnév magyar és szlovák névpárja egyszerre, egy névalakban (pl. *Ernest Kocsis Ernő*) szerepel névjegykártyákon, szórólapokon, nyomtatott kiadványokon stb. A 3. képen látható, kettős személynévhasználatra utaló névjegykártyán a személynév *Juraj Mészáros György* formában van feltüntetve: a két keresztnév közé ékelődik a családnév, az első helyen áll a magyar keresztnév szlovák névpárja (*Juraj*), ezt követi a családnév (*Mészáros*), majd a magyar keresztnév (*György*). A hibrid, két nyelv névelemeiből álló névalak egyszerre idézi fel a személynév szlovák (*Juraj Mészáros*) és magyar (*Mészáros György*) változatát is.

3. kép: Kettős személynévhasználatra utaló névjegykártya

Egyes felületeken a magyar névalakok dominálnak. Gyakori, hogy az egyébként szlovákul anyakönyvezett személynevet az egyén/közösség által használatos magyaros formában tüntetik fel. A szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban található névtáblákon, táblákon a tanárok és diákok család- és keresztnéve általában magyaros formában van feltüntetve. A szlovákiai magyar települések temetőiben nagy számban található a sírfeliratokon magyarul feltüntetett személynevek. A magyaros névalakok, illetve a sírfeliraton található szövegek utalnak az egykori névviselő(k) etnikai identitására. Az önkormányzati választási plakátokon megfigyelhető, hogy a magyar identitású jelöltek személyneve magyaros formában szerepel (lásd 4. kép), amely sok esetben nem azonos a névviselő anyakönyvezett névváltozatával.

4. kép: Magyar személynévalakokat feltüntetető választási plakát

Helynév-szemiotikai tájkép

Szlovákia magyarul lakta településein a helynév-szemiotikai tájképre (elsősorban a helységneveket, utcaneveket illetően) a kétnyelvűség jellemző: az első helyen általában az államnyelvi (szlovák) névalak áll, ezt követi a kisebbségi (magyar) névpárja.

2019-ben kezdték kihelyezni az azonos méretű helységnevtáblákat a szlovákiai kisebbségi településeken a 9/2009-es belügyminisztériumi rendelet 19/2018-as módosítása értelmében: a felső táblán található fekete keretben, fehér alapon és fekete nyomtatott nagybetűvel a szlovák helységnév; alatta egy önálló, azonos méretű névtáblán szerepel kék keretben, fehér alapon és fekete nyomtatott nagybetűvel a magyar településnév. Az azonos méretű táblák a kisebbségi és a többségi névpár egyenrangúságát is jelölik. Arra is van példa, hogy az újonnan kihelyezett névtáblákon a magyar névforma nagyobb betűtípussal szerepel, mint az államnyelvi névpárja (lásd 5. kép: *Dolný Bar – Albár*).

5. kép: Szlovák–magyar kétnyelvű helységnevtábla

6. kép: Virágokból kirakott magyar helységnév

A helyi lakosok a kétnyelvű helységnév közül a település magyar nevének használatát preferálhatják az adott helységben. *Bart / Bruty* községben a 2011-es népszámlálás alapján a lakosok több mint 90%-a magyar nemzetiségű. A magyarul lakta település kezdetét és végét jelző közúti táblán a kétnyelvű hely-

ségnév szerepel. Ezenkívül a faluban található egy virágokból kirakott magyar nyelvű *Bart* feliratot (lásd 6. kép). A piros-fehér-zöld színű felirat Magyarország állami színeit idézi fel, s a helyi lakosok magyar identitásáról árulkodik.

Nagykeszi / Velké Kosihy község központjában látható egy „hello NAGYKESZI” felirat (lásd 7. kép), amely arra is utal, hogy a helybeliek a régebbi, magyar nyelvű helységnévformát részesítik előnyben. A 2011-es népszámlálás alapján a falu lakosainak mintegy 78%-a vallja magát magyar nemzetiségűnek.

7. kép: Magyar helységnévet preferáló felirat

Az 1999. évi 184. számú kisebbségi nyelvhasználati törvény szerint a települések az utcaneveket és más helyi földrajzi helyneveket kisebbségi nyelven is feltüntethetik. A kétnyelvű utcanévtáblákon az első helyen általában a szlovák név szerepel, és alatta áll a magyar név. Nyékvárkony községben a magyar utcanév megelőzi a szlovák párját (lásd 8. kép: *Iskola utca – Školská ulica*), ami a helyi közösség magyar identitásáról is árulkodik, a 2011-es népszámlálás szerint a település lakosainak mintegy 85%-a magyar nemzetiségű.

8. kép: Magyar–szlovák kétnyelvű utcanévtábla

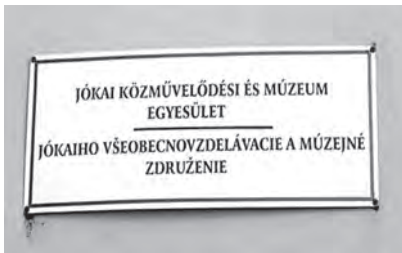
9. kép: Nem hivatalos magyar utcanévtáblák

Egyes településeken, amelyekben nincsenek hivatalos kétnyelvű utcanevek, láthatunk nem standard utcanévtáblákat is. Ajnácskő faluban a helyi lakosok nem hivatalos magyar nyelvű utcanévtáblákat helyeztek el a közterületen, melyek az élőnyelvben használatos helyneveket (*Felvég, Keskeny*) tüntetik fel (lásd 9. kép).

Intézménynév-szemiotikai tájkép

A szlovákiai magyar települések intézménynév-szemiotikai tájképe variábilis: az állami intézményekben (pl. hivatalok, magyar tannyelvű iskolák) a kétnyelvű feliratok dominálnak, a magánszférába tartozó intézmények (pl. üzletek, hotelek, éttermek) esetében gyakoribbak az egynyelvű (többnyire angol nyelvű) megnevezések.

Az állami intézményekben (iskolák, hivatalok, múzeumok, könyvtárak, művelődési és egészségügyi központok stb.) a kétnyelvű szlovák–magyar névtáblák dominálnak. A magyar nyelvű megnevezés ugyanakkora nagyságú betűkkel, illetve azonos betűtípussal szedve többnyire az intézmény szlovák neve alatt található. Arra is van példa, hogy a névtáblán a magyar megnevezés megelőzi a szlovák névpárját, pl. *A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete – Kultúrny inštitút Maďarskej republiky, Magyar Alkotó Művészek Szlovákiai Egyesülete – Spolok maďarských tvorivých umelcov na Slovensku, Szövetség a Közös Célokért – Združenie za spoločné ciele, Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület – Jókaiho všeoobecnovzdelávacie a múzejné združenie* (lásd 10. kép).

10. kép: Magyar–szlovák intézménynévtábla

11. kép: Magyar–szlovák intézménynévtábla

A társadalmi változások motiválhatják már meglévő intézmények neveinek megváltoztatását is. A *CSEMADOK* mozaiknév eredetileg a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete megnevezés rövidítéseként született 1949-ben. Napjainkban továbbra is használatos a beszélőközösségben ismert, elterjedt rövidített alakváltozat, de Csehszlovákia szétesése, Szlovákia 1993-as önállósulása következtében az intézmény teljes neve már nem vonatkozott a rendszerváltozás előtti jelentésére, ezért megváltozott. A névtáblán (lásd 11. kép) a magyar megnevezés (*Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség – CSEMADOK*) megelőzi a szlovák párját (*Maďarský spoločenský a kultúrny zväz na Slovensku*), amely fel sincs tüntetve az intézmény (magyar nyelvű) honlapján.

Az utóbbi évtizedekben létrehozott magyar intézmények, szervezetek névadására jellemző, hogy gyakran magyar személyiségek nevét veszik fel.

Az 1989-es rendszerváltozást követően több szlovákiai magyar iskola kérvényezte az intézmény magyar megnevezésének megváltoztatását, s többnyire a régióhoz kötődő vagy a magyar történelemből ismert magyar személyiség nevét vette fel az intézménynévbe: A magyar tannyelvű iskolák névtábláján elsőként a szlovák megnevezés van feltüntetve, és azt követi a magyar névmegfelelő: pl. *Gymnázium a základná škola Sándora Máraiho s vyučovacím jazykom maďarským – Márai Sándor Magyar Tanítási Nyelvű Gimnázium és Alapiskola* (Kassa), *Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským Móra Jókaiho – Jókai Mór Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola*³ (Komárom). Egyes felületeken kizárólag magyarul is fel lehet tüntetve az intézmény neve. Búcs községben látható a fába vésett *Szivárvány Óvoda* felirat (lásd 12. kép). A szivárvány alakú farészt két kopjafa tartja, ami szintén magyarságszimbólumnak tekinthető. Az óvoda honlapján arról is olvashatunk, hogy a megnevezés egyes betűihez fogalmakat is társítottak: SZ – szeretet, I – ismeret, V – vidámság, Á – állandóság, R – ráébredés, V – varázslat, Á – álmok, NY – nyugalom.

12. kép: Magyar óvodanév

A magánszférába tartozó intézmények (pl. üzletek, hotelok, éttermek) esetében a tulajdonnevet tartalmazó feliratok nyelvi szempontból sokszínűek. A magánintézményekre a szlovák–magyar kétnyelvű megnevezések kevésbé jellemzőek, az egynyelvű (szlovák, magyar, angol vagy egyéb idegen eredetű) feliratok dominálnak, a névadásban nagyobb a szabadság, bármilyen szó intézménynévvé válhat.

Nyelvileg hibrid megnevezések is szerepelhetnek a névtáblán, az egyik névrész szlovák, a másik magyar nyelvű lehet: pl. *Hostinec Vándor*, *Hostinec Zöldfa*, *Reštaurácia Fehér Ló* (kocsmanevék).

³ Az *alapiskola* 'általános iskola' közszo a szlovákiai magyar standard része, a szlovák *základná škola* tükörfordításaként keletkezett.

Arra is van példa, hogy kizárólag magyar nyelven használatosak egyes megnevezések: *Bástya Csárda*, *Szekeres Csárda*, *Pozsonyi Csárda*, *Budapest Kávézó*, *Jó Bástya Csárda* (lásd 13. kép). A magyar egynyelvű tulajdonnevek az adott intézmény névadóinak nyelvi identitásáról, attitűdjéről, az anyanyelvi névhasználat preferálásáról is árulkodnak.

13. kép: Magyar csárdanév

14. kép: Magyar intézménynév

A tulajdonnevek, névrészek képi megjelenítése is megfigyelhető a névszemiotikai tájképben. A *Gombaszögi Nyári Tábor* (a szlovákiai magyar fiatalok egyik legnagyobb nyári rendezvénye: egyhetes fesztivál, szabadegyetem és táborozás) megnevezésből a *Gombaszög* névrész vizualizálódik képi formában: a gomba formájú felületen szerepel a felirat, s a gomba kalapjába egy szög vésődik. Ez népetimológias helységnév-interpretációra utal, szó szerint értelmezi a *Gombaszög* helynevet (gomba + szög). A tudományos etimológiai magyarázat szerint a településnév sok gombát termő szegletre (szeg ~ szög 'sarok, szeglet, zug') utal (Kiss 1988, 521).

Összegzés

A nyelvi tájkép szerves részét alkotja a névszemiotikai tájkép, amely a névtáblákon, köztereken lévő feliratokon, különböző felületeken megjelenő tulajdonneveket, valamint a nevekre utaló, neveket kísérő extralingvális jeleket foglalja magába.

A társadalmi tényezők nagyban befolyásolják a névszemiotikai tájkép dinamikus változását. A névszemiotikai tájkép kialakításában az egyén és társadalom, az államigazgatás, az önkormányzatok, a vállalkozói és a civil szféra is szerepet játszik. A kisebbségi tulajdonnevek nyilvános térben való megje-

lenítésének módját az államhatalom által jóváhagyott jogszabályok írják elő. Vannak azonban olyan szabályozatlan területek, ahol a tulajdonnevek nyelvi megformálása szabad választás kérdése. Ide sorolhatjuk a privát szférához tartozó névmegjelenítéseket (pl. egyéni névtáblák, névjegykártyák stb.), a temetők, magánintézmények (pl. vendéglők, üzletek) világát, ahol a nevek megformálása a feliratkészítőktől függ.

Fontos nyelvstratégiai kérdés a magyar nevek táblákon, feliratokon való megjelenítése. Az erős magyar közösséggel rendelkező szlovákiai magyar településeken terjedőben van a magyar feliratok használata.

A magyar nyelven feltüntetett tulajdonnevek (egyéb feliratok) növelik a magyar nyelv presztízsét, a kollektív identitás kifejezői, etnikai identitásjelölő funkciójuk van, magyarságszimbólumoknak tekinthetők.

Irodalom

- Assmann, Jan. 2013. *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bartha Csilla–Laihonen, Petteri–Szabó Tamás Péter. 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 23 (3): 13–28.
- Bauko János. 2015a. Kétnyelvűség és névszemiotikai tájkép: Kisebbségi névtörvények és vizuális tulajdonnév-használat Szlovákiában. *Névtani Értesítő* 37. 179–194.
- Bauko János. 2015b. Kétnyelvű névszemiotikai tájkép. In *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, szerk. Bárh M. János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna. 323–334. Budapest: ELTE BTK.
- Bauko János. 2015c. Tulajdonnév – kép – hatalom. In *Nyelvészet, művészet, hatalom: Írások Tóth Szergej tiszteletére*, szerk. Gaál Zsuzsanna. 231–244. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Bauko János. 2015d. *Bevezetés a szocioonomasztikába*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.
- Bauko János. 2017. Tulajdonnevekre utaló extralingvális jelek a névszemiotikai tájképben. In „*A véges végtelen*”: *Tanulmányok Vörös Ferenc 60. születésnapjára*, szerk. Hajba Renáta–Tóth Péter. 13–26. Szombathely: Savaria University Press.
- Bauko János. 2018a. Komárom (Komárno) névszemiotikai tájképe. In *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség: Nyelvhasználat, nyelvi tájkép és gazdasági élet I.*, szerk. Tóth Erika-Mária–Tankó Enikő–Dégi Zsuzsanna. 55–70. Kolozsvár: Scientia.
- Bauko János. 2018b. Állatok a kétnyelvű névszemiotikai tájképben. In *Állati jelek, képek és terek II. Jel-Kép-Tér sorozat 3*, szerk. Szirmai Éva–Tóth Szergej–Újvári Edit. 207–219. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

- Bauko János. 2019a. *Társadalom és névhasználat: Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke. <http://real.mtak.hu/id/eprint/99620> (2019. okt. 24.)
- Bauko János. 2019b. Propriálno-semiotický obraz bilingválnych obcí Slovenska. In *Konvergenzie a divergenzie v propriálnej sfére: 20. slovenská onomastická konferencia*, eds. Chomová, Alexandra–Krško, Jaromír–Valentová, Iveta. 138–148. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Beregszászi Anikó. 2005. „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In *Kárpátalja: Társadalomtudományi tanulmányok*, szerk. Beregszászi Anikó–Papp Richárd. 158–178. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- Blanár, Vincent. 1996. *Teória vlastného mena: Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Csernicskó István. 2013. Államok, nyelvek, államnyelvek. *Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csernicskó István. 2019. *Fények és árnyak: Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár: Audtor-Shark.
- David, Jaroslav–Mácha, Přemysl. 2014. *Názvy míst: Paměť, identita, kulturní dědictví*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Farkas Tamás. 2014a. Dimenzionális szemlélet a névkutatásban: Általános kérdések és a családnévkutatás példája. *Névtani Értesítő* 36. 9–22.
- Farkas Tamás. 2014b. Névkutatás és dimenzionális nyelvészet: Két esettanulmány. In *Elmélet és módszer: Nyelvészeti tanulmányok*, szerk. Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd. 39–65. Budapest: Eötvös Kollégium.
- Gorter, Durk ed. 2006. *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon–Buffalo–Toronto: Multilingual Matters.
- Gorter, Durk–Marten, Heiko F.–Van Mensel, Luk eds. 2012. *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hajdú Mihály. 2003. *Általános és magyar névtan: Személynevek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hires-László Kornélia. 2015. Nyelvi tájkép és etnicitás Beregszászon. In *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép*, szerk. Márku Anita–Hires-László Kornélia. 160–185. Ungvár: Audtor-Shark.
- Hoffmann István. 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48. 49–58.
- Horony Ákos–Orosz Örs–Szalay Zoltán. 2012. *A hely nevei, a nyelv helyei: A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012. Jelek a térben 4*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Jaworski, Adam–Thurlow, Crispin eds. 2010. *Semiotic landscapes: Language, image, space*. London: Continuum.

- Juhász Dezső. 2011. Dimenzionális nyelvészet. In *Nyelvészetről mindenkinek: 77 nyelvészeti összefoglaló*, szerk. Balázs Géza. 61–64. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Nonprofit Kft.
- Karmacsai Zoltán. 2017. A nyelvi tájkép változásának egy aspektusa. In *Többszínűség, regionalitás, nyelvoktatás: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásairól III.*, szerk. Márku Anita–Tóth Enikő. 54–60. Ungvár: „RIK-U”.
- Kiss Jenő. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzetközi Tankönyvkiadó.
- Kiss Lajos. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós. 2017. Megjegyzések kétnyelvű magyarok hely- és személyneveiről. *Névtani Értesítő* 39. 33–40.
- Laihonen, Petteri. 2012. Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3. 27–49.
- Laihonen, Petteri. 2013. Csíkszentdomokosi nyelvi tájkép. *Székelőföld* 17 (7): 157–177.
- Laihonen, Petteri. 2014. Hungarian private linguistic landscape in South-West Slovakia. In *Dangers and developments: On Language Diversity in a Changing World. Studies in European Language Diversity 34*, ed. Laakso, Johanna. 86–106. Research consortium ELDIA c/o, European Language Diversity for All.
- Laihonen, Petteri. 2015a. Linguistic landscapes of a minoritized regional majority: Language ideologies among Hungarians in South-West Slovakia. In *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe Materials and Methodological Solutions*, eds. Laitinen, Mikko–Zabrodszkaja, Anastassia. 171–198. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Laihonen, Petteri. 2015b. Indexing the Local, State and Global in the Contemporary Linguistic Landscape of a Hungarian Town in Slovakia. In *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch: Sociolinguistica Slovaca 8*, eds. Wachtarczyková, Jana–Satinská, Lucia–Ondrejovič, Slavomír. 280–301. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Laihonen, Petteri–Csernicskó István. 2017. Kísérlet egy összehasonlító vizsgálatra: a nyelvi tájkép dél-szlovákiai, székelőföldi és kárpátaljai falvakban. *Regio* 25 (3): 50–81. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v25i3.172> (2019. okt. 26.)
- Landry, Rodrigue–Bourhis, Richard. 1997. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* (16): 23–49. <https://doi.org/10.1177/0261927x970161002> (2019. okt. 25.)
- Lanstyák István. 2015. Nyelvalakítás–névalakítás. A tulajdonnevekkel kapcsolatos nyelvi problémák kezelése a nyelvmenedzselés-elmélet keretében. In *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig V.: Interetnikus kapcsolatok*, szerk. Vörös Ferenc–Mísad Katalin. 43–75. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület.
- Megyeri-Pálffi Zoltán. 2013. *Név és jog: A névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Misad Katalin. 2014. Mutatvány Dunaszerdahely intézményeinek vizuális nyelvhasználatából. In *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején: Írások Kolláth Anna tiszteletére*, szerk. Gróf Annamária–N. Császi Ildikó–Szoták Szilvia. 243–253. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pataki Ferenc. 1982. *Az én és a társadalmi azonosság tudat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Scollon, Ron–Scollon, Suzie Wong. 2003. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203422724> (2019. okt. 29.)
- Shohamy, Elana. 2006. *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. London: Routledge.
- Szoták Szilvia. 2013. Nyelvi tájkép az Őrvidéken. In *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*, szerk. Fedinec Csilla–Illyés Zoltán–Simon Attila–Vizi Balázs. 515–537. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- Szoták Szilvia. 2015. Családnevek és kétnyelvűség az űrvidéki temetőekben: Alsóőr. In *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VI.: Határtalan névföldrajz*, szerk. Vörös Ferenc. 131–145. Unterwart/Alsóőr–Budapest: UMIZ–Imre Samu Nyelvi Intézet.
- Szoták Szilvia. 2016. *Magyar nyelv és magyar népcsoport Burgenlandban: Nyelvi tájképek vizsgálata a többnyelvűség kontextusában*. PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Tódor Erika-Mária. 2019. *Hétköznapi kétnyelvűség: Nyelvhasználat, iskolai nyelvi tájkép és nyelvi én a romániai magyar iskolákban*. Budapest: Ráció Kiadó–Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2008. A tulajdonnév jelentése. In *Név és valóság: A VI. Magyar Név-tudományi Konferencia előadásai. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I*, szerk. Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó. 30–41. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Tóth Szergej. 2013. *Nyelv, kép, hatalom*. Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek 4. 2., javított kiadás. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Vörös Ferenc. 2004. Névpolitika a Felvidéken. In *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*, szerk. Balázs Géza. 367–381. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Vukov Raffai Éva. 2013. A kódolt identitás mint a nyelvi tájkép alapeleme. In *Tudományos diszkurzusok: Konferenciakötet. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2013*, szerk. Berényi János. 178–184. Újvidék: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- Zalabai Zsigmond szerk. 1995. *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?: A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

NAME SEMIOTIC LANDSCAPE – SOCIETY – IDENTITY

The paper examines the connections between bilingualism and the name semiotic landscape focusing especially on the name semiotic landscape of Slovakian settlements populated by Hungarian minorities, as well as on naming laws affecting the visual use of proper names in Slovakia. Name-semiotic landscape is one of the new dynamically developing fields of socionomastics. The name semiotic landscape consists of proper names (especially personal names, place names and the names of institutions) which appear on name plates, notices in public places and other surfaces (e.g. posters, wall surfaces, gravestones, tableaux), as well as extralinguistic signs referring to names. The author explores the extent to which in Slovakian settlements with Hungarian minorities, minority language rights are respected in the visual use of proper names; whether or not native name use is increasing; and also examines the presence of signs and notices including Hungarian proper names. Social factors greatly influence the dynamic change in the name semiotic landscape. The paper describes the semiotic landscape characteristics of Slovakian settlements populated by Hungarian minorities with respect to each name type: personal names, place names and the names of institutions. In bilingual society proper names appearing in a minority language increase the prestige of the minority language, they express collective identity and can be considered as symbols of identity.

Keywords: proper name, name semiotic landscape, society, bilingualism, identity

SEMIOTIKA PEJZAŽNE ONOMASTIKE – DRUŠTVO – IDENTITET

U radu se prikazuje struktura odnosa između semiotike pejzažne onomastike, društva i identiteta na primeru mađarskih naselja u Slovačkoj. Opis pejzažne onomastike predstavlja novu granu socioonomastike koja pokazuje dinamični razvoj. Pejzažna onomastika podrazumeva imena ili natpise koji se nalaze ispisani na javnim mestima, lična imena koja su istaknuta na raznim površinama, kao i ekstralingvalne znake koji ukazuju na nazive i nalaze se u pratnji imena. Društveni činioци u velikoj meri utiču na dinamičnu promenu pejzažne onomastike, pri čemu značajnu ulogu imaju: pojedinci i društvo, državna uprava, lokalne samouprave, preduzetnička i civilna sfera. U dvojezičnom društvu imena koja su istaknuta na manjinskim jezicima povećavaju prestiž manjinskih jezika, predstavljaju izraz kolektivnog identiteta, imaju funkciju obeležavanja etničkog identiteta i predstavljaju simbole identiteta. *Кljučне reči:* semiotika pejzažne onomastike, društvo, identitet, dvojezično mađarsko-slovačko okruženje

NÉMETH Miklós

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Szeged, Magyarország
nicola@hung.u-szeged.hu

GENERÁCIÓK KÖZÖTTI TÖRÉSVONAL A NYELVJÁRÁSI NYELVHASZNÁLATBAN – ESETTANULMÁNY

Generation Gap in Regional Dialect Use: a Case Study

Generacijski jaz u upotrebi dijalekata

A tanulmány a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú kutatás egy kétgenerációs interjújának elemzése. A kettős interjú adatközlői anya (42 éves) és leánya (12 éves) voltak, akik Szegeden élnek. A két adatközlő nyelvhasználatának dialektológiai szempontból legfeltűnőbb sajátossága, hogy az anya következetesen a szegedi *ö-ző* nyelvváltozatot beszéli az interjú során, ezzel szemben lánya egyáltalán nem *ö-zik*. Fiatalabb interjúalanyunk nyelvi viselkedését különösen érdekessé teszi az a tény, hogy a családban három generáció él együtt, és mind a nagyszülei, mind szülei *ö-ző* nyelvjárásban beszélnek. A kétgenerációs interjú szövegét az alábbi szempontok alapján elemzem: a) hogyan vélekedik anya és leánya az *ö-ző* nyelvjárásról és a köznyelvről; b) hogyan vélekednek a másik nyelvhasználatáról; c) mit gondolnak arról, hogy a másik miért éppen úgy beszél, ahogy. Esettanulmányom a generációk közötti nyelvi diszkontinuitás bizonyos motívumaira vethet fényt a legkisebb beszélői közösség, a családban együtt élő beszélők szintjén.

Kulcsszavak: nyelvi attitűd, nyelvjárás, generációs eltérések, *ö-zés*

Kutatási előzmények, korpusz

A Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) keretében készült az a kétgenerációs interjú, amely az elemzés alapjául szolgál. A két beszélgetés teljes átíratát közzeltük korábban a SZÖSZI első eredményeit bemutató kötetben – elemzés és kommentárok nélkül (Kontra–Németh–Sinkovics 2016, 200–271). Elemzésem korpusza ez a két publikált interjú.

Az interjúalanyok családjának nyelvi helyzete

Az édesanya (K36) 42 éves, leánya (L11) 12 éves volt az adatfölvétel idején. A család Szeged külső részén, egy teljes egészében falusias lakónegyedben él, ahol a Szeged környéki nyelvjárás használatának jelentős múltja van. A korábban önálló települést jóval a XX. századot megelőzően csatolták Szegedhez. Három, korábban (míg a dédszülők is éltek) négy generáció élt együtt, a szülők, nagyszülők, dédszülők mind a Szeged környéki nyelvjárás született beszélői, akik otthon, egymás között az *ö-ző* Szeged környéki nyelvjárást használják, és ezen a nyelvváltozaton szólalnak meg más nyelvhasználati színtereken is. A családtagok, pontosabban a szülők és gyermekeik közötti nyelvhasználati különbségről ad pontos helyzetleírást az édesanya az interjúban:

Nagyon-nagyon érdekös, és soha nem gondoltam vóna, hogy így alakul, mert mindkét lányomat kizárólag *ö-vē* tanítottam beszélni (a családba is, méghozzá egy olyan családba élünk, ami többgenerációs, tehát együtt lakunk anyukámékkā, sőt régebben még az én nagyszüleim is ott laktak). Tehát az én lányaim abba születtek bele, hogy ott van a dédimama, ott van a nagymama, ott vannak anyuék, és mindönki *ö-vē* beszél. A másik nagyszülő is *ö-vē* beszél, aki tápéi [...] és mégis mekegnek a lányaim.

A kutatás fő kérdései

Kiss Jenő írja a mai magyar nyelvjárások fennmaradásáról a dialektológia tankönyvben: „A nyelvjárások jövője szempontjából meghatározó a nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú szülőknek, illetőleg a családnak az a döntése és gyakorlata, hogy nyelvjárási környezetben sem nyelvjárásban, hanem köznyelven szocializálják gyermekeiket” (Kiss 2001, 248). A továbbiakban azt fogom bemutatni, hogy – bár Kiss (2001) általánosítása helytálló – a vizsgált család nyelvhasználati szokásai azt is megmutatják, hogy az általa említett feltétel inkább szükséges, mint elégséges feltétele a nyelvjárás következő generációra való hagyományozódásának.

Az elemzés tárgya pedig az, hogyan lehetséges az, hogy édesanya és gyermeke gyökeresen eltérő módon használja anyanyelvét (az otthoni környezetben, családi közegben is) a nyelvjárás – standard kontinuum vonatkozásában. Megkíséreltem föltárni azokat a tényezőket, amelyek magyarázhatják ezt a generációk közötti éles nyelvhasználati kontrasztot. A tanulmányban nem vállalhatom a korpusz teljes körű földolgozását a nyelvhasználat, a metanyelvi

információk, nyelvi attitűdök és nyelvi ideológiák vonatkozásában. A vizsgálatban elsősorban a két adatközlő nyelvi attitűdjeinek föltárása a célom, mert úgy vélem, a családon belül kialakult helyzetet leginkább az attitűdtényezők magyarázhatják számunkra. Ezek elemzéséhez az alábbi kérdések vihetnek közelebb bennünket.

- A) *Mi lehet az oka* annak, hogy a „prototipikus” Szeged környéki nyelvjárást beszélő családban nevelkedő gyermek beszédében nyomait sem találjuk a Szeged környéki nyelvjárás jellemzőinek, így az *ő*-zésnek sem?
- B) *Hogyan éli meg* az otthoni ellentmondásos nyelvhasználati helyzetet a két interjúalany: az édesanya és leánya?

Ahhoz, hogy a fönti kérdésekre megkíséreljünk érvényes választ adni, szükséges tisztázni az alábbiakat.

- a) Mit tart L11 és K36 a saját beszédéről?
- b) Mit tart L11 és K36 a másik beszédéről?
- c) Milyen narratívájuk van a saját beszédükkel kapcsolatban: miért éppen úgy beszélnek, ahogy?
- d) Milyen narratívájuk van a másik beszédével kapcsolatban?
- e) Mennyire vannak tudatában, hogy a másik hogyan értékeli beszédüket?
- f) Indukál-e a másik értékelése valamiféle nyelvhasználati változást beszédükben?

Az interjú szereplőinek profilja

Ebben a részben a két interjúalany profilját vázolom fel az interjú szövegének elemzése alapján, hogy azután a profilok ismeretében kíséreljek meg választ adni a föltett kérdésekre. A szempontok, melyek alapján jellemzem a szereplőket: a nyelvelsajátítást meghatározó családi környezet, a köznyelvhez, a szegedi nyelvjárási beszédhez, továbbá az *ő*-zéshez, az *ő*-ző beszédhez (és beszélőkhöz) való viszonyulás, a szegedi identitás megléte, erőssége és végezetül viselkedésük olyan helyzetekben, amelyek nyelvhasználatinormakonfliktust mutatnak.

K36 profilja

Az édesanya, K36 született szegedi *ő*-ző beszélő, akinek szülei, nagyszülei is a Szeged környéki nyelvjárást beszélték anyanyelvváltozatukként. Szegeden

született, és egész életében a város egyik falusias, külső negyedében élt. Szülei szintén a Szeged környéki nyelvjárás született beszélői. K36 édesanyja földműves családban született, ahol „ö-ve beszétek mindig”. Alap-, közép- és felsőfokú tanulmányait Szegeden végezte. Az adatközlő férje szintén a nyelvjárás született beszélője.

K36 erős szegedi identitással rendelkezik, aki szűkebb lakóhelyének kultúráját, nyelvhasználatát figyelemmel kíséri. Hagyományápoló megfontolásból még nyelvjárás beszélgetések is rögzített szűkebb lakóhelyén, melyekből szövegközlések születtek.

Rendkívül tudatos, nyelvi önreflexióra képes beszélő, akinek releváns megfigyelései vannak saját beszédéről, annak változásáról az egyes szituációkban és életkorokban. Az erős szegedi identitás nála összeforr a Szeged környéki nyelvjárás tudatos és minden nyelvhasználati szintésre kiterjedő használatával. Öntudatos, büszke ö-ző beszélő, aki a szegedi beszédet szépnek tartja, ezzel szemben a kevésbé labializáló nyelvváltozatokat (Egerben hallott beszélt nyelv, köznyelv) gyakran címkézi „mekegés”-nek. Az ö-ző beszédhez való hozzáállását jól mutatja az alábbi idézet: „amiké én most úgy érzöm, hogy öö énnéköm ö-vē kő beszénöm, mer ez valahogy belölrő jön, akkó én mindig ö-vē beszélök.” Azzal is tisztában van, hogy nyelvhasználatára már Szegeden is föltűnő lehet, de a pozitív reakciókat emeli ki: „Má Szegedön is előfordút igen, hogy fötűnést keltöttem, me éppen nem beszét úgy senki, de úgy pozitív értelömbbe.” A terepmunkás provokatív kérdésére elárulja azt is, melyik magyar nyelvváltozatot tartja a legszebbnek – egyszersmind azt is, hogy a nyelvjárás kulcsjelenségének az ö-zést tartja.

tm: és szerintem melyik vidékön beszélnek a legszöbben magyarul?

K36: mm Énnéköm tetszik az ö-zés, tehát most erre mondhatom azt is, hogy akár Szegedön.

Az első eset, amikor ráébredt, hogy kortársai az ország más részein másként használják anyanyelvüket, Parádsasváron történt. Egy nyári táborozás alkalmával, hetedik osztályosként jutott erre a felismerésre. Így emlékszik erre: „És ott vöttem észre először azt, hogy engöm ezé kinevetnek. [...] Mondjuk ez egy kéthetes kövjáték vót, tehát egy olyan mé mély nyomot nem hagyott bennem. Mē addig tartott ugye a tábor, hazagyüttem, oszt folytattam tovább az ö-zést.”

Nyelvi-nyelvjárás attitűdjét mutatja, hogy akkor is vállalta az ö-zést, amikor teljesen eltérő nyelvjárás környezetben kitűnt az ö-zésével, és ebből konfliktusa is származ(hat)ott. Felnötként Egerbe került egy évre, rendkívül eltérő módon beszélő palócos, e-ző környezetbe, ám ekkor sem igyekezett kerülni a

feltűnő szegedi nyelvjárási jegyeket. Így summázta ezt az időszakot: „Inkább csak mosolyogtak, amikor *ö*-ve beszéltem.”

A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy volt egy olyan időszaka is életének, amikor nehéz volt vállalnia a családjukban használt nyelvváltozatot, és megkísérelt alkalmazkodni az iskola nyelvhasználati közegéhez:

amikő a városba kerültem iskolába, akkő dere- kezdött e derengeni, hoppá ez [ti. az *ö*-ző beszéd] talán ciki egyesők szömibe. Igen. [...] próbáltam igazodni, igen. Tehát *öö* próbáltam bizonyos közegökbe abszolút nem *öö* észrevötenni azt, hogy én *ö*-v^e beszélök. Tehát az életömnek későbbi szakaszába jött az elő, hogy abszolút nem érdeköl, ki mit gondol.

L11 profilja

L11, ahogy föntebb láthattuk, olyan többgenerációs családban sajátította el anyanyelvét, amelynek tagjai mindannyian a Szeged környéki nyelvjárás született beszélői, és egymás közötti kommunikációjukban ezt a nyelvváltozatot használják.

Arra a kérdésre, mennyire tartja magát szegedinek, azt mondja, hogy „közepesen”. Amikor bővebben beszél erről, akkor viszont nagyon érdekes adatot szolgáltat a saját nyelvi ideológiájáról, arról, hogyan viszonyul ahhoz, hogy az emberek különféleképpen használják az anyanyelvüket. (A nyelvi ideológia kifejezést abban az értelemben használom, ahogyan Lanstyák [2011, 15–16] határozza meg a fogalmat.) Az a nyelvi ideológia, amely megjelenik válaszában, minden bizonnyal nem független a családi/szülői hatásoktól. Válaszaiból kiderül, hogy ő azt az embert tartja „igazi” szegedinek, aki a Szeged környéki nyelvjárást beszél, tehát a szegedi identitást szorosan hozzákapcsolja a szegedi nyelvjárási beszédhez. Mivel ő nem így beszél, ezért tehát nem vallja magát „vérbeli szegedi”-nek a terepmunkás kérdésére válaszolva. Az interjú más részleteiből az is kiviláglik, hogy képes lenne a helyi nyelvjárás bizonyos jegyeit használni.

tm: Ühüm. Értő, értöm *öö*. Jó. Akkor most azt kérdözném, lönnö egy ilyen válaszlaponk [zörög a papírral], amin az a kérdés, hogy mennyire tartod magad szegedinek. Ugye mondtad, hogy egész életödben itt éltetök, és akkő egyet be kéne karikázni, amit úgy érzöl, hogy rád nagyon érvényös.

L11: Hát olyan mm közepesen szerintem.

tm: Közepesen?

L11: Nem vagyok olyan vérbeli szegedi, hogy (mármint hogy) nem is úgy beszélek. Hát mm e-vel beszélek, nem *ö*-v^e például az is. Meg hát nem tudom.

tm: Ühüm. Akkor mondasz neköm egy mondatot, amit mondjuk az anyukád úgy mondana?

L11: Emöntem a bótba, vöttem kenyerö-kenyeret mög sajtot.

L11 pozitív véleménnyel van mások *ö-ző* beszédéről, annak ellenére, hogy *ő* maga – saját bevallása szerint – nem használja, erre a beszélgetésben kétszer is utal: „(nekem) nem zavar. Igazából mm jó hallani ezt.” Az interjú egy másik pontján pedig így:

tm: És zavar-é az, hogy valaki *ö* betűvel beszél?

L11: Nem, engem nem idegesít. mm Igazából jó hallani.

Ez a pozitív viszonyulás ellentmondani látszik saját nyelvhasználatának, de erről az elemző részben szólok részletesen.

Mi történik?

Érdeemes közelebbről megvizsgálunk, hogyan, milyen kifejezésekkel írja le K36 a családban kialakult nyelvhasználati helyzetet, L11 (és kishúga) nyelvhasználatát.

- a) „és mégis mekegnek a lányaim.”
- b) „de ők nem *ö-znek*.”
- c) „és most mán kizárólag mekegve beszélnek.”
- d) „tudja, hogy anyja-apja *ö-vē* beszél, de *ő e-vē* válaszol.”

A főnti megnyilatkozásokban kétszer semleges kifejezést használ az *ö-zés* kerülésének megnevezésére (*nem ö-znek, e-vē válaszol*), ugyanakkor szintén kétszer egy pejoratív, értékminősítést is magában foglaló szót (*mekegnek, mekegve beszélnek*). Ezek a nyelvjárásban eredetileg gúnyos értékű kifejezések, melyek gyakori használatúnak számítanak. Bálint (1957, II. 142) így ír a szóról: „mekeg 3. ’urasan, nem *ö-zve* beszél paraszt létére”. A szót a SZÖSZI adatközlőinek egyik típusának jelölésére mi magunk is használtuk (elsőként Berente–Kontra–Sinkovics 2016). Az, hogy K36 ezeket használja, két dolgot jelezhet számunkra: egyfelől azt, hogy az *e-ző* beszélők megnevezésében is követi a Szeged környéki nyelvjárást, másfelől nyilvánvalóan azt is, hogy érzelmileg nem tudja függetleníteni magát lánya, L11 *e-ző* beszédétől, és ebben az esetben inkább negatív érzelmi reakcióra utal. K36 ezzel kapcsolatos érzelmeire a későbbiekben még kitérünk.

L11 leírása az otthoni helyzetről meglehetősen tárgyyszerű, érzelemmentes. L11 tudatosan reflektál az otthoni/családi kommunikáció kettősségére: arra, hogy a szülők és a gyermekek más nyelvváltozatot használnak. Emellett pontos megfigyeléssel szolgál azzal kapcsolatban, hogy a szülők és gyermekek beszédében is tapasztalható az *ë/ö* változót érintő ingadozás.

L11: hát anyáék *ö*-vel beszélnek, mi meg *e*-vel, és akkor hát ilyen keverés van a beszédbe.

L11: Meg valamit ők is *e*-vel mondanak, valamit meg mi *ö*-vel mondunk. [...] de lehet, hogy ez csak ilyen egyszeri alkalom.

Hogyan értékelik azt, ami történik?

K36 öszintén vall arról, váratlanul érte és érzelmileg negatívan érinti az, hogy gyermekei *e*-zve beszélnek és kerülnek az *ö*-zést: „Hát rossz érzés. Rossz érzés, me soha nem gondoltam volna. Nem vállalják vagy...” Egy másik megnyilatkozásban pedig így: „Hát igen ez ez úgy rossz érzés.” Az interjúban többször használja a rossz érzés kifejezést ezzel kapcsolatban. Nem mondja ki ezeket a szavakat, de talán a *csalódás* és a *kudarcc* szó fejezi ki legtalálóbban azt, amit érez. A be nem fejezett, *Nem vállalják* kezdetű mondat állítmánya arra utal, hogy ő maga is tudatos döntésnek tartja, hogy gyermekei kerülnek az *ö*-zést. Abban, hogy ez tudatos döntés következménye L11 esetében, valószínűleg nem is téved.

K36 attitűdje ugyanakkor nem teljesen beletörődő. A terepmunkás, de inkább saját maga számára fönntartja és felvillantja annak a lehetőségét, hogy L11 (és testvére) nyelvhasználata a jövőben megváltozhat. Megfogalmazza az ezzel kapcsolatos reményét is egyik válaszában: „lehet, hogy előbb-utóbb majd rádöbben erre, hogy ez nem ciki, és visszatér majd az *ö*-zésre”.

L11 máshogyan viszonyul édesanyja beszédéhez, mint az édesanyja az övéhez – a viszony aszimmetrikus. Nem állítja, hogy zavarná édesanyja *ö*-ző beszéde, ezzel kapcsolatos érzelmeiről nem szól. Viszont pontosan érzékeli, hogy édesanyját (édesapját is) zavarja az ő *e*-ző beszéde. Az ezzel kapcsolatban használt szó érzelmileg semmiképpen sem közömbös állapotra utal: *idegesíti* őket ez a fajta beszéd. Később, amikor a terepmunkás visszakérdez a szóra, önkorrekciónal finomítja ezt az érzelmileg telített és egyértelműen negatív kifejezést, fölváltva azt egy semlegesebbel. Hogy melyik minősítés felel meg jobban saját tapasztalatainak? Ezt biztosan nem tudhatjuk, de az önjavítás előtti minősítést nagyobb valószínűséggel tarthatjuk hitelesnek, hiszen a korrekció már inkább azt szolgálhatja, hogy „kifelé” (a terepmunkásnak) kevésbé konfliktusos képet mutasson a családi nyelvi helyzetről.

L11: Csak anyáékat idegesíti, hogy e-vē beszélek.

tm: Idegesíti őket?

L11: [...] fura nekik, hogy én így beszélek, ők meg ö-vel beszélnek.

tm: és szoktak erre valamit mondani [...]?

L11: Hát hogy otthon vagyunk, hogy beszéljek ö-vel, de de tudok úgy beszélni, csak nem akarok. mm Nem tudom.

A fenti párbeszéd részlet még egy érdekes információt tartalmaz a szülő és gyermeke közötti normakonfliktussal kapcsolatban: ez pedig az, hogy K36 buzdítja az ö-ző beszédre lányát. Ahogyan az anya ezt megfogalmazza, abból megállapítható: tisztában van azzal, hogy L11 az iskolában (és más nyilvános színtereken) a környezet föltételezett reakciói miatt nem használja az ö-zést. Az otthoni környezetet pedig éppen az különbözteti meg az iskolai szintértől, a családban nem kell negatív reakciókra számítani az ö-zve beszélő gyermeknek.

Miért történik?

K36-ot érezhetően mélyen foglalkoztatja a probléma, hogy miért hagyták el gyermekei anyanyelvjárásukat. Ezt az is mutatja, hogy kidolgozott narratívája/magyarázata van a történésekre, mely implicit módon az okokat is magába foglalja. Narratívája arra épül, hogy a nyelvelsajátítás korai szakaszában a gyermekek még ugyanúgy beszéltek, ahogyan ő, csak később, a családon kívüli környezeti tényezők miatt elhagyták ezt a nyelvváltozatot. Meg kell jegyeznünk, hogy helyzetértékelése az iskolatársak szerepével kapcsolatban minden bizonnyal pontosnak tekinthető.

„Talán mikó mögtanútak beszéni, akkó mönt az ö-zés egy-két évig, és ahogy bekerültek a bölcsibe, oviba, egybő, és most mán kizárólag mekegve beszének.”

„[...] a nagy mög azt mondja, hogy me nem beszének mán így az iskolába, és hát az ciki.”

„[...] és én ezt annak tudom be, hogy az ő korosztályukba má nem úgy van, mint az enyémbé vót, hogy öö nálunk az egész osztály ö-zött, és azé nem vót ciki ö-vē beszéni, önáluk má nem ö-znek a gyerökök, me e-vē tanították őket beszéni.”

Ezt a narratívát így összegzi a végén: „És nagy-nagyobb hatása vót rá ezáltal az óvoda mög az iskola, mint a saját családjá.” Ezt a tényt nehezebbé esik elfogadnia, annak ellenére, hogy a dialógus egy korábbi részében maga

mesél róla, hogy már az ő diákkorában sem volt „idilli” a helyzet az iskolában a nyelvjárási nyelvhasználat szempontjából, és neki is voltak olyan osztálytársai, akik elhagyták az *ö-ző* beszédet – erről vall az alábbi dialógusrészlet.

tm: És amikor általános iskolás voltál, akkor ugyanúgy beszéltél, mint a többi gyerekek?

K36: Ugyanúgy, me a többiek is *ö-ztek*. Úgy hetedik-nyolcadikba, mikor már kezdtek *öö* kezdtünk kamaszodni, és akkó a többiek talán kicsit korábban értek, mint én, korábban kezdtek diszkóba járni, má úgy hetedik-nyolcadikba, és akkó kezdtek rádöbbenni, hogy talán egy kicsit parasztos az *ö-zés*, és ezé *e-* egyesök elkezdtek mekegni. De egymás közt mindig csak *ö-vē* beszéltünk. *öö* Hát az órákon viszont *e-vē* felétünk Tehát a tanárokkal *e-vē*, mekegve beszéltünk csak.

K36 felvillant egy másik lehetséges magyarázatot is gyermekei standard(dá vált) nyelvhasználatával kapcsolatban, de ezt mint elvetett lehetőséget mondja el. A magyarázat arra épül, hogy a nyelvvelsajátítás során az este olvasott mesék nyelvezetének köszönhetően nagy volt a gyermekek köznyelvi hatásnak való kitettsége – ebben az az ironikus, hogy a meséket ő maga olvasta esténként. Az *e-ző* irodalmi nyelv hatásáról így vallott:

Kezdetben arra is gondótam, hogy amikó meséket, mer rengeteget olvastam, főleg a nagyobboknak, és ugye a mesék azok azok *e-vē* vannak írva, *e-vē* olvastam fő, hogy nem-*ē* ezé? De aztán utána amikó *ē*kezdött járni bölcsibe, oviba, úgy fokozatosan át-*ättért* az *e-zésre*, biztos tudja ő, hogy hogy kéne *ö-vē* mondani.

Azonban mint az idézett szövegrész vége mutatja, ezt a magyarázatot ő sem tartja valószínűnek.

Az idézet zárórészből fontos kiemelnünk azt az információt, hogy K36 úgy véli, a lánya képes az *ö-zésre* – ez egybevág azzal, ahogyan L11 maga is megítéli saját nyelvjárási kompetenciáját, és azzal, hogy felszólításra képes volt egy olyan mondatot alkotni, melyben *ö-zte* a szavakat (lásd az L11 profilja részben). Az interjúban is tapasztalható egyszeri (!), minimális „kilengése az *ö-zés* irányába: „Szoktunk *mönni* (!) iskolába, bár annyira nem tudok *jégkorizni*, de próbálok.”

Amikor L11 beszél arról, miért úgy használja anyanyelvét, ahogyan, akkor lényegileg megismétli édesanyja első narratíváját az óvoda és iskola szerepével kapcsolatban – talán ezt is készen kapta édesanyjától, mint a már említett nyelvi ideológiát: „Mer hát ugye a bölcsibe mindenki *e-vel* beszélt meg az oviba is.

És akkor úgy tanultam meg beszélni.” De van egy sokkal fontosabb megnyilatkozása is, amikor arról szól, miért nem beszélnek a diákok nyelvjárásban az iskolában. Ezen a ponton kimondja: azért nem *ö*-zik egyetlen osztálytársa sem (és nyilván *ő* maga ugyanígy), mert félnek a kortársi közösségen belüli nyelvi alapú megbélyegzéstől. Hogy az ilyen, a nyelvjárás kortárs csoporton belüli használatát gátló iskolai légkör ellen lehet-e valamit tenni, arról a későbbiekben ejtek szót.

tm: És nincs olyan osztálytársad, aki mondjuk *ö* betűvel beszél?

L11: nincs, mer hát ez ki is kö-közösítenék, hogy hogy hogy hogy máshogy beszél, mint a többi, hogy másmilyen.

tm: Aha. Tehát akkor úgy gondolod, hogy a-az, aki így beszélne, az mög jönne szóva?

L11: Hát igen.

K36 kisebbik gyermekének *e*-zésével kapcsolatban kiemelendőnek tart még egy motívumot, amely a fiatalabbik lány nyelvi viselkedését befolyásolhatja: ez pedig a nagyobbik testvér által képviselt nyelvmagatartás-minta: „hát a kicsi az inkább azé, mē majmolja a nagyot, mē a nagy is *ö*-vē besz-e-vē beszél.”

Hogyan beszél egymással anyja és leánya?

Az iskolai nyelvhasználati szintér után érdemes azt is megfigyelnünk, mit mond K36 és L11 arról, hogyan és miért éppen úgy beszélnek otthon egymással, valamint arról, mi a véleményük a másik otthoni beszédéről.

K36 az interjúban egyértelművé teszi, hogy nem hajlandó változtatni beszédén, akkor sem, ha *e*-ző lányával (lányaival) kommunikál: „De én nem beszélök már velük akkó sē, tehát én nem váltok át, amikor hozzájuk szólok mekegésre, *e*-zésre, de *ők* nem *ö*-znek.” Az általa elmondottakból az is kiderül, rossz megoldásnak tartja, hogy más (föltételezhetően eredetileg született *ö*-ző szülők) azért *e*-zve beszélnek gyermekükkel, mert „meg akarják tanítani” az *e*-ző beszédre: „Tehát azér én nem váltok át *e*-re, mint sok szülő, hogy me a gyerekemet *e*-vē tanítsam beszéni, mer nem.” Sajnos ezen a ponton nem indokolja részletesen magatartását, de az interjú egészéből kikövetkeztethető, hogy azért teszi ezt, mert szeretné, ha gyermeke is úgy beszélne anyanyelvét, ahogyan *ő* maga, az *ő* szülei, nagyszülei. Stratégiája ugyan eddig nem járt sikerrel, de vélhetően továbbra is ragaszkodik hozzá.

L11 következetesen *e*-zve szól *ö*-ző édesanyjához, és a nem is titkolt szülői szándék ellenére sem hajlandó *ö*-zésre váltani. A dialógusban egy helyen nagyon

sokat hezitál, amikor arról kell beszélnie, milyen érzés az édesanyjának, hogy ő, a gyermeke nem *ő-zve* beszél hozzá. L11 kijelenti azt is, hogy ő így elégedett a saját beszédével.

Az L11 által mondottakból érzékelhető, hogy ellentmondásos az *ő-zéssel* kapcsolatos viselkedése: ő maga tudatosan nem beszél így még édesanyjával sem, pedig képes lenne rá. Ezzel ellentétben, amikor mások *ő-zéséről* van szó, akkor – ahogyan már fentebb, profilja megalkotásánál bemutattam – pozitív attitűdöt mutat. Az ő nyelvjáráshoz és *ő-zéshez* való aktív viszonyulása és attitűdje párhuzamba állítható a SZÖSZI kutatás 13–15 éves korosztályában tapasztaltakkal: az ő korcsoportjukban nincsen nyílt presztízse az *ő-zésnek*, sőt többen beszámolnak megbélyegzésről az iskolában, ugyanakkor az otthoni-családi környezetben jó néhányuknál van/lehet rejtett presztízse (Kontra-Németh–Sinkovics 2016, 124–125).

Megfigyeléseink összegzése

A kettős interjúból megállapítható, hogy L11 képes az *ő-ző* szegedi beszédre, de nem így beszél. Ő maga ugyanezeket állítja saját beszédét jellemezve, és az interjú során mutatott nyelvhasználata is ezt erősíti meg. Az otthoni környezetben, szüleivel, nagyszüleivel kommunikálva sem *ő-zik*, és a nyelvjárás más, kevésbé emblematikus sajátságai sem fordulnak elő beszédében, annak ellenére sem, hogy szülei, nagyszülei *ő-ző* Szeged környéki nyelvjárást használnak. L11 esetében tehát elmondhatjuk: a támogató otthoni nyelvjárási környezet nem meghatározó motívuma beszédszokásainak, kódválasztásának. Az, hogy így beszél, valószínűleg inkább tudatos döntés következménye – ezt a feltételezést erősíti, hogy az anyai buzdítás ellenére sem *ő-zik* otthon. L11 döntése azonban nem jelent teljesen szabad választást: választása szabadságát meghatározó módon korlátozza az iskolai kortárs közösség, melyben L11 mindennapjait tölti. Ebben a közegben az *ő-zésnek* nincsen nyílt presztízse, és ami ennél súlyosabb: használata az adatközlő véleménye szerint kiközösítéssel is járna. Az eddigiek fényében ellentmondásként hathat, de az interjú alapján kijelenthető: L11 viszonyulása mégis alapvetően pozitív az *ő-ző* Szeged környéki nyelvjáráshoz, mások *ő-ző* beszédéhez, és így a családtagjai által otthon használt nyelvváltozathoz is („jó hallani”).

L11 édesanyja és maga L11 is (véltetően az édesanyjától hallott narratívát visszhangozva) a bölcsődei és óvodai évektől számítják a nyelvjárás kerülését, és az ottani környezetet tartják kiváltó oknak. A nyelvelsajátításnak a bölcsődei-óvodai időszakot megelőző szakaszáról azt állítják, hogy L11 az otthoni *ő-ző*

nyelvjárást beszélte. Mindketten úgy tartják, hogy L11 azért nem követi szülei beszédét, mert az iskolában más nem beszél így, és emiatt megbélyegzés érne. K36, az édesanya nem helyesli, és talán kudarcnak tartja, hogy L11 *e-ző*, nem *ő-ző* nyelvjárási változatot beszél. Az anya legalább az otthoni környezetben „elvárná” az *ő-zést*, erről leginkább az árulkodik, hogy biztatja gyermekét az *ő-zésre*. L11 tisztában van azzal, hogy *e-ző* nyelvhasználata milyen hatással van édesanyjára, és hogy milyen anyai reakciókat vált ki az *ő* beszéde. Maga L11 elfogadó módon viszonyul szülei, nagyszülei (és mások) nyelvjárási beszédéhez, nem várja el tőlük, hogy változtassanak rajta, azonban a fentebb említett okok miatt nem akar változtatni beszédén.

Megfigyeléseinket általánosítva megállapíthatjuk, hogy a gyermek nyelvhasználata egy a nyelvjárási beszédet tökéletesen támogató, „ideális” családi környezetben is a standard felé tolódhat el. A nyelvjárási(as) beszéd kerülésének legfőbb kiváltó oka az, hogy az érintett korosztály esetében már lényegesen fontosabb a kortárs csoport hatása, mint az otthoni/családi környezeté. Ugyanerről a jelenségről így ír Kiss (2001, 249) a dialektológia-tankönyv már idézett fejezetében: „A legújabb korban csökken a családnak s növekszik a tágabb környezetnek (iskola, kortárs csoportok, tömegtájékoztatói eszközök) a szerepe az anyanyelv átadásában, az anyanyelv elsajátításának az irányításában.”

Következtetések

Fölmerül a kérdés, tehetünk-e valamit az esettanulmányban leírt jelenség ellenében és a nyelvjárások fennmaradása érdekében a fiatal generációk nyelvjáráshoz fűződő attitűdjeinek formálásával? Általánosságban megfogalmazva talán lehetne azért tenni az iskolai anyanyelvi nevelésben, hogy az iskola közegében ne legyen kirívó jelenség a nyelvjárási beszéd, és hogy a kortárs csoport hatása ne oltsa ki az otthoni környezet nyelvjárást megtartó erőit.

Szükséges lenne, hogy az iskolában tanító pedagógusok támogassák a nyelvjárási megszólalásokat annak érdekében, hogy az L11-hez hasonló, nyelvjárását beszélni képes gyermekek merjenek anyanyelv-változatukon megszólalni. Egy ilyen támogató környezet kialakításában kulcsszereplők a pedagógusok, akik saját személyes példamutatásukkal közvetve is formálják diákjaik attitűdjeit, és akarva-akaratlanul nyelvi ideológiáikat is továbbadják tanítványaiknak. Másfelől az is fontos lenne, hogy közvetlen hatást is kifejtssenek: vitassák meg ezeket a kérdéseket az anyanyelvi órákon. Hogy ezeket a lehetőségeket az oktatásban ki tudjuk használni, szükség van arra is, hogy a magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzésben megtaláljuk a helyét a kérdéskör megvitatásának – például dialektológiai, szociolingvisztikai és tanításmódszertani tematikájú órákon.

Utószó

Nagyon valószínű, hogy más, nem szegedi iskolai környezetben ettől eltérő hatása is lehet a kortárs csoportnak. Föltételezhető, hogy – a Szeged környéki nyelvjárás nyelvföldrajzi hatókörében maradván – Makón vagy Hódmezővásárhelyen, ahol az iskolákban is hétköznapi jelenség az *ő*-zés, és ahol az egész településen pozitívabb az *ő*-zés megítélése, sokkal kevésbé kényeszerülnek a diákok anyanyelvjárásuk elhagyására.

*

A kettős interjú ugyanakkor arra is adatot szolgáltatott, hogy a generációk közötti kontinuitás vagy annak hiánya bizonyos családokban szinte kiszámíthatatlan mintázatokat hoz létre. Az alábbi idézetben leírt helyzet egészen különös, értelmezéséhez pedig célirányos interjúkra, lényegesen több adatra lenne szükség:

A párom testvérének van öt gyereke, és az öt gyerekből négy *ő*-v_e beszél, egy valamiér mekegve. Nem tudom. És *ő*vele a szülők is *e*-v_e beszélnek. Tehát az, hogy mitől más az a gyerek, vagy mér alakult ez így ki, mondjuk meg_nő_sút már az a fiú éppen, *ő*ő és pont olyan helyre is kerút, ami nagyon elit. Mintha érezte vóna az anyukája előre, hogy *ē* fog kerülni az ország túlsó felébe és ezé *őt* nem kell *ő*-v_e megtanítani beszélni.

Irodalom

- Bálint Sándor. 1957. *Szegedi szótár I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berente Anikó–Kontra Miklós–Sinkovics Balázs. 2016. Egy szegedi *ő*-z_ő, *e*-z_ő és mekeg_ő beszélő nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek összefüggései. In *Sztenderd – Nem sztenderd: variációk egy nyelv változataira*, szerk. Kozmács István–Vančo Ildikó. 97–107. Lakitelek: Antológia Kiadó.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs. 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lanstyák István. 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In *Nova Posoniensia*. 13–57. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó.

GENERATION GAP IN REGIONAL DIALECT USE: A CASE STUDY

This presentation discusses a two-generation interview carried out within the Szeged Sociolinguistics Research project, whose text was included in the Kontra et al. (2016) volume, but was not analyzed there. The interviewees are a 42-year-old woman and her 12-year-old daughter, who live in the same household in Szeged. The most striking characteristic of their language use from the dialectological point of view is that the mother consistently uses the Szeged dialect throughout the interview while her daughter does not use it at all. The daughter's language use is especially interesting if we consider the fact that both her grandparents and parents use the dialect in their three-generational household, including their communications with her. I analyze the following aspects of the two-generation interview: (i) what mother and daughter think regarding the regional dialect vs. the standard, (ii) what they think regarding the other one's language use, and (iii) what they think the reasons are for the other one's language use. This case study may shed light on certain aspects of the workings of intergenerational discontinuity of language use at the level of the smallest speech community, the family.

Keywords: regional dialect, standard, generational differences, Szeged dialect

GENERACIJSKI JAZ U UPOTREBI DIJALEKATA

Rad predstavlja analizu ispitanica koje pripadaju dvema generacijama u okviru istraživanja pod nazivom „Sociolingvistički intervju Segedina“. Ispitanice su majka (42 godine) i ćerka (12 godina), stanovnice Segedina. Razlika u upotrebi jezika ove dve ispitanice iz perspektive upotrebe dijalekta se ogleda najviše u tome što majka dosledno upotrebljava segedinsku varijantu sa samoglasnikom *ö*, dok ćerka uopšte ne upotrebljava ovu dijalekatsku pojavu. Jezičko ponašanje mlađe ispitanice čini interesantnim podatak da u porodici žive tri generacije te da njeni baba i deda kao i roditelji govore narečje sa samoglasnikom *ö*. Tekst dvogeneracijskog intervjuja se u radu analizira prema sledećim kriterijumima: a) kakav stav imaju majka i ćerka prema narečju i prema standardnom govornom jeziku; b) kakvo mišljenje imaju o govoru one druge; c) šta misle o razlozima zbog kojih ona druga govori baš tako. Studija želi da ukaže na neke motive diskontinuiteta u jezičkom ponašanju različitih generacija, s posebnim osvrtom na najmanju govornu zajednicu, porodicu.

Gljučne reči: stav prema jeziku, dijalekat, narečje, generacijski jaz, upotreba samoglasnika

ETO: 81'276.3-055.2

808.51

81'373.612.2

DOI: 10.19090/hk.2019.4.92-107

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

KATONA Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

katonae.zenta@gmail.com

MINEK NEVEZZELEK? A METAFORAHASZNÁLAT GENDERALAPÚ VIZSGÁLATA SZÓNOKI BESZÉDEKBEN¹

What shall I call you? Gender-based analysis of metaphor
usage in oratory speeches

Kako da te zovem? Rodna analiza upotrebe metafore
u besedništvu

A társadalmi életben számos alkalom adódik, amikor beszédet kell mondani. Az ünnepek, társadalmi események alkalmával elhangzó beszédek is legtöbbször a meggyőzés, legalábbis a hatáskeltés szándékával készülnek. Dolgozatomban húsz szónoki beszédet vizsgálok meg: tíz nő és tíz férfi beszédét. A beszédek fele közéleti fórumokon hangzott el, tíz pedig az egyetemisták számára Budapesten hagyományosan megrendezésre kerülő Kossuth-szónokversenyen. A kitűzött cél annak feltérképezése, mely képzetkörökből származó metaforákkal élnek a közéleti szereplők és az egyetemisták, vajon van-e markáns különbség a nők és férfiak, politikusok, más közéleti beszélők és egyetemisták beszédeinek képi jegyeiben. Különös figyelmet érdemel, befolyásolja-e a képek megválasztását, ha csupán a saját nemük képviselőiből álló közönséghez intéznek beszédet a szónokok. Nem lényegtelen szempont az sem, a metaforikus jelleg a tágabb szöveggörnyezet eredménye, kognitív alapokon nyugszik, vagy nyelvi-stilisztikai formát is kap, s hogy milyen retorikai eljárások révén épül be a beszédekbe.

Kulcsszavak: beszédhelyzet, nemi szerep, logosz-pátosz-ethosz, kognitív metafora

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériumának 178017. számú projektuma keretében készült.

Bevezető

A kezdeti próbálkozások után a XX. század utolsó évtizedeire szárba szökent, majd kivirágzott a gendernyelvészet. A nemi alapú vizsgálatok feltárták a férfi- és női beszéd közötti különbségeket a beszédmódokra, a szövegek lexikai és grammatikai stilisztikai jegyeire, a nyelvi képességekre, a verbális memóriára vonatkozóan. A szónoki beszédek szempontjából nem lényegtelen utalnunk arra, hogy az amerikai kutatások szerint (vö. Tóth 2012) a férfiak az általános megállapításokra, a tényekre koncentrálnak, míg a nők beszédében az érzelmi vonatkozások és a részletek kidomborítása a hangsúlyos.

A szövegek képi anyagának vizsgálatakor kicsúcsosodó következtetés, miszerint a gazdasági és médiaszövegek az ún. „férfimetaforák” túlsúlyáról tanúskodnak, kiterjedt kutatások eredménye, így a valóságértékét nem vitathatjuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdaságot, a médiát a férfiak uralták/uralják, s így annak frazeológiai anyagát, metaforarendszerének kialakulását nagymértékben befolyásolják. Ugyanakkor a kép árnyalására mindenképp szükség van. Egyfelől mivel a metafora az emberi gondolkodás leképezése, a világot ősi mítoszokon, testi, térbeli tapasztalatainkon alapuló sémák nyomán értelmezzük, ily módon minden ember közös kincse, akár kognitív alapon levezethető metaforákról, metaforikus kifejezésekről, akár a metafora stilisztikai megnyilvánulásairól beszélünk. Másfelől amellet, hogy az elmúlt évtizedekben jeles (közismert és kevésbé közismert) nők beszédeit elemzik, fölmerült az a kétségtelen szempont, hogy a gyereknevelés során ősidők óta a nők alakítják ki gyermekeik erkölcsi ítéleteit, szókincsét, beszéd- és viselkedésmódját, tehát a dajkák, az anyák (és általában a szülők) nevelői, tanítói „mintaadó” szerepe (ahogy Quintilianus figyelmeztet rá) el nem hanyagolható: „Nemcsak az apákról beszélek, hiszen tudjuk, hogy a Gracchusok ékesszólását nagyban elősegítette anyjuk, Cornelia, akinek igen kiművelt stílusa még az utókorra is fennmaradt levelek formájában” (idézi Pölcz 2018, 22).

A kutatás adatai, elvárásai

A beszédek nemi alapú elemzése az utóbbi időben terjedt el, noha a gendervizsgálatok már több évtizede folynak, és az elmúlt időszakban kiterjedtek a meggyőzési folyamat számos tényezőjére: a befogadásra, a meggyőzhetőségre, a konformitásra, a döntéshozatal morális tényezőire. Az eredmények igen ellentmondóak, talán a morális döntéshozatalra vonatkozóan tehetünk viszonylagos bizonyossággal egyértelmű megállapításokat, hiszen még abban

a vonatkozásban se lehet egység, hol mi számít női vagy férfitémának. A téma további tudományos elemzése előtt még nagy jövő áll, különösen a kognitív metaforák tekintetében.

Mivel magam is kutattam már a metaforahasználatot középiskolás diákok, egyetemisták (Katona 2006, 2009, 2012), valamint a férfibeszéd metaforáinak sportnyelvi összefüggéseit (Katona 2016), érdeemesnek találtam vizsgálni a tekintetben, vajon megmutatkoznak-e az általános megállapítások a mai magyar nyelvű (eredeti és fordítás)szövegekben. Tóth Gabriella angol nyelvű médiaszövegekből vonta le inkább stilisztikai, mint kognitív alapú következtetéseit (Tóth 2012).

Dolgozatomban húsz szónoki beszédet vizsgálok meg: tíz nő és tíz férfi beszédét. A beszédek fele közéleti fórumokon hangzott el, tíz pedig az egyetemisták számára Budapesten hagyományosan megrendezésre kerülő Kossuth-szónokversenyen. A beszédek komplex bemutatására nem vállalkozom, az egyetemisták beszédeinek egy részét, a lelőhelyüként szolgáló kiadványokban egyébként is retorikai elemzésnek vetik alá, csupán a témámat érintő jellegzetességekre térek ki.

A közéletben ma már találkozhatunk női szónokokkal: nagykövettel, női rabbival, intézményvezetővel, művésszel, hírességgel, médiaszemélyiséggel. Az azonban egyértelmű tényként szögezhető le, hogy a nők közéleti beszélőként leggyakrabban a nemüket érintő témákat taglalják, nehezen lehet rábukkanni egy gazdasági fórum megnyitóján elhangzó női üdvözlőbeszédre. Így egyik témaként egyértelműen a nőkről szóló beszéd kínálkozott: Bogyay Katalin állandó ENSZ-képviselő, Oprah Winfrey színésznő-műsorvezető, Emma Watson színésznő, az ENSZ jószolgálati nagykövete, Colleen Bradley Bell amerikai nagykövet a nők sorskérdéseire koncentrált beszédei kerültek a korpuszba. Közülük Emma Watson kimondottan a férfiakat szólítja meg. A közéleti beszélők anyagához illeszkedve a Kossuth-szónokverseny anyagából is hat nemi témájú beszédet jelöltem ki. A verseny mottóját az alábbi Kossuth Lajos-idézet szolgáltatta: „A hölgyek játszva többet tehetnek, mint küzdve mi: Ők egy körtáncal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik. A divat hatalmasabb, mint logika” (Kossuth Lajos).

A beszédek másik csoportja ünnepi, főként kulturális vagy politikai események alkalmával hangzott el: a 2010-es könyvhét megnyitóján (Bán Zsófia), könyvvásáron (Göncz Árpád), a nők világtalálkozóján (VI. Pál pápa), irodalmi évfordulón (Áder János), szilveszterkor (Mácsai Pál), nemzetközi konferencián (Donald Tusk). Ehhez társulnak az egyetemistáknak a könyv szerepét, a bölcsesség és ékesszólás jelentőségét megfogalmazó szónoklatai.

Ha a beszédfajták felől közelítjük meg a kérdést, a közéleti beszédek leginkább az ünnepi beszéd jegyeit hordozzák, vagy politikai beszédek. A politikai beszéd pedig tulajdonképpen a tanácsadó beszéddel áll átfedésben (vö. Adamikné 2014, 38). Az egyetemisták beszédei változatos műfaji besorolásúak, jobbára a tanácsadó beszéd kategóriájába tartoznak, de ünnepi beszédek, vádbeszéd jellegű szónoklatok is vannak, sőt gyászbeszéd is akad.

Közéleti-politikai metaforahasználat

A retorika a vád- és védőbeszédek köréből indulva később a politikai beszédek területén lombosodott ki. A politika sok ünnepi beszéd elmaradhatatlan tartozéka ma is, így az ünnepi beszédek metaforakincse is gyakran épül rá.

A metafora a politikai beszédekben régtől fogva jelen van, „felidéző erővel ruházza fel a beszédek, közösen asszociált kulturális mintákat hív elő, és átélhetővé, élményszerűvé teszi a közlést” (Aczél 2009, 140). A nagy politikusokra jellemző beszédek kognitív alapjait és szociokulturális beágyazottságát vizsgálva megállapítható, ki mely mítoszokra épít. Churchill a heroizmusra fókuszál, és az utazásmetafora révén határozza meg a célhoz, a győzelemhez vezető utat, a kor közösségi feldolgozását, az események megélését, a túlélés lehetőségét. Az ellenség legyőzését a fény és sötétség metaforikus alkalmazásával éri el. Blair, aki az etiko-politika nyelvének a létrehozója volt, amerikai példa nyomán a létrehozás, az alkotás metaforáira tér át, míg a Vaslady, Margaret Thatcher beszédeiben az ipar a harc területeként tűnik föl, a társadalmi problémák ellenségként. Aczél Petra a magyar politikusok beszédeiben is kimutatja az utazásmetafora jelenlétét: „vitorlát bont, viharos vizeken járunk” (vö. Aczél 2009, 140–142).

A nőkről szóló beszéd metaforái

A nők és férfiak társadalmi szerepéről vallott nézetek ősidők óta jelen vannak az emberi gondolkodásban, a genderalapú vizsgálatok hozták előtérbe a nemek beszédében való különbségek tematizálását. A tudományos kutatást megelőző naiv magyarázatok is tanulságosak számunkra, mivel ezek „sokszor költőiek, különösek, de mindig tanulságosak, hiszen fényt vetnek arra, mit gondoltak az adott korszak emberei a nyelvről és a társadalomról, a nőkről és a férfiokról, tevékenységükről, céljaikról és feladataikról” (Huszár 2009, 13). A szónoklatok elemzése is ilyen tanulságokkal jár.

A közéleti nők mai beszédeikben leggyakrabban az egyenjogúságra, az esélyegyenlőségre, a nőkben lakó erőre, az ellenük elkövetett erőszakra hivat-

koznak. Mindegyikük személyiségjegyei kibomlanak a beszédekben, s szinte mindenki a családja és a maga élettényeire utal bizonyító erővel, vérmérsékletétől és pozíciójától függően. Az egyetemista hölgyek érdekes retorikai szituációkat választottak: egyikük a kiegyezés korába visszahelyezkedve hívja össze barátnőit, két másik szónok egy-egy XXI. századi konferencia megnyitóbeszédét írja, egyikük csupán női közönséghez fordul. A fiúk általában a *Hölgyeim és Uraim!* megszólítást választják, de nem ritka a kikacsintás a férfi vagy női közönség irányába: „Hölgyeim, én bevallom, ha reggelente [...] meglátok az óriásplakáton egy kedvesen mosolygó, csinos kis tucatarcot hosszú hajjal és többnyire fedetlen vállakkal, először is illedelmesen visszamosolygok”, a férfiak egyetértésére való célzás: „én meg elfelejtem azt a néhány cinkos mosolyt azoktól, akiknek az imént láttam az arcán” (Száráz 2003, 99).

A férfibeszélők részéről negatív jellegű megjegyzés a nőkkel kapcsolatban legfeljebb csak azért hangzik el, hogy azt cáfolják, így az imént idézett szónok Püthagorasz téziséét: „A jó princípiuma teremtette a rendet, a fényt és a férfit, a rossz princípiuma a káoszt, a sötétséget és a nőt” (Száráz 2003, 98) csak azért hozza szóba, hogy elüsse ezt a nézetet.

A közéleti női beszélők a nők megpróbáltatásait teszik szavá, így a bírálat az ő szónoklataikból nem maradhat el, s kritikájuk elsősorban a férfiak ellen vagy az általuk uralt társadalmi közeg ellen irányul. A semmibe vétel bizonyítására A NŐ TÁRGY/TESTRÉSZ metaforát emelik ki: „14 éves koromban a sajtó elkezdett szexuális tárgyként kezelni” – mondja Emma Watson, Collenen Bell fölpanaszolja, hogy egykori munkatársa igen sajátos metaforával élt a kolléganőit illetően. Sommás véleménye így hangzott: „A NŐK IRODARÉSZLEGE PETEFÉSZEKDZSUNGEL” (Bell 2015). Vagyis a nőt azonosítja egy testrészükkel. Önkéntelenül eszünkbe juthatnak a szlengből ismert hasonzó durva azonosítások.

A női politikusok, akik a női erőre hivatkoznak, A NŐ ÉPÜLET metaforára alapoznak: „a nők erős pillérei a béketörekvéseknek és nélkülözhetetlen kulcszereplői a békés és befogadó társadalmak megteremtésének” (Bogyay 2017). Nincs ez másképp az egyetemisták beszédeiben sem: „Kedves Sorstársaim! Nők, akik a társadalom építőkövei, az új társadalom tanítómesterei vagytok” (Köble 2003, 169). A nők nőkhöz intézett beszédeiben a megszólítások is a sorsközösségre utalnak: Kedveseim! Barátnéim! Sorstársaim! Az egyetemista lányok a nők teremtő-, megtartó erejét, feladataik összetettségét említik föl, a buktatókra is utalnak: „Üzletasszonyként, divattervezőként, tanítóként, tudósként is megállja a helyét... Saját bőrünkön tapasztaljuk a szólásmondás igazságát, miszerint két lovat egy fenékkal nem lehet megülni” (Köble 2003, 169).

A NŐ KÖZVETÍTŐ/nemzetfenntartó, összetartó ERŐ. Az egyetemisták nagy erővel jelenítik meg ezt a kognitív metaforát a családanya személyes szerepvállalásáról: „Jelen voltak [...] a férjeiket, szerelmeiket a valódi és jelképes csatamezőkről rendületlenül hazaváró mater familiasként. A pártpolitikai alapon széttöredezett családok összetartóiként” (Szontagh 2003, 88); „Véren át és lelken át, testtel és testhez érve, búzacsíra fölé hajolva, vagy éppen ünnepi gyertyát gyújtva” (Gáti 2003, 154) képzelik el a lányok a nemzeti hagyomány, a népköltészeti kultúrkinccs továbbadását. Beszédeikben összefonódik személyes, női és nemzeti sors: „Bízvást állíthatom, hogy egy magunkfajta nő többet tehet magyar hölgyként, mint egy külhoni császárné” (Gáti 2003, 153).

A gondoskodás, odaadás, amiről például a pápa levelében is olvashatunk az egyetemista lányok beszédeiben is fölbugyog, anélkül, hogy lemondának a jogaikról. Tisztában vannak a túlpörgő, elidegenedő, elgépiesedő kor kihívásaival, de vállalják a bájt, a kellemet, a kecsességet, a divat követését, még a hiúságot is, a helytállás nehézségeit sem hallgatják el: „Igaz, ma a női emancipáció korát éljük, s a nő mindenben egyenrangú akar lenni a férfival. Ám teljesen nem hazudtolhatja meg önmagát” (Dósa 2003, 149–150). Néhol némileg ellentmondásos kép alakul ki a női szereppel kapcsolatban, mintegy bevillan a sztereotip nő-férfi fölfogás: „Hiszen a gyermek legfőképp az anyjától tanul: apai ész és anyai szív vezérli” (Gáti 2003, 154).

A politikusnők hangja élesebb és harcosabb, az érdekérvényesítésre koncentrálnak. Oprah Winfrey a maga eszmélési folyamatán keresztül érzékelteti a nők felemelkedésének lehetőségét, sok érzelmet fölvonultató hatásos beszédeiben a több szövegben is föllelhető nappal-éjszaka metaforára is hivatkozik: „Legnagyobb erősségük abban rejlik, hogy képesek reménykedni, és azt érezni, hogy még a legsötétebb éjszaka után is egy szebb nap jön” (Winfrey 2018). Beszéde a legközismertebb kognitív metaforákra épül: AZ ÉLET UTAZÁS, AZ ÉLET KÜZDELEM, A NŐ AZ ERŐ FORRÁSA.

A NŐ CÉL/motiváló ERŐ. A fiú egyetemisták sem mentesek beszédeikben a személyességtől, mikor a nőket dicsérik, a fiúk a nők nélkülözhetetlenségét nagy vehemenciával bizonygatják, különösen, ha egymást szólítják meg: „Uraim! Nagy bajban vagyunk. Büszkén vállalva azt, amivel a férfiúi lét jár, kijelenthetem, hogy semmire se mennénk nők, hölgyek nélkül. Semmire, mert már cél se lenne előttünk...” (Dudás 2003, 107). Az egyik egyetemista a csodával azonosítja a másik nemet, miattuk történik minden, egy másik a racionális érveket fölöslegesnek is tartja, a másságát hangsúlyozza: „és mert egész egyszerűen imádnivaló, és homlokegyenest más, mint mi: olyan puha” (Szárász 2003, 99). A nők mindenhatóságának bizonyítéka két fiú esetében is,

hogy akár az öltözékükre is odafigyelnek a nők miatt: „És újragombolom az ingemet, most már helyesen, és megigazítom a nadrágszáramat. No, nem mint-ha egy óriásplakátnak szeretnék tetszeni, de azért mégis” (Szárász 2003, 99); „Mert a nő több, mint csoda. A nő több, mint logika. Cél. Fény. Irányítás. S így jó élni is. Még öltönyben is” (Dudás 2003, 108).

A NŐ ÉS FÉRFI EGY EGÉSZ. A nő és férfi egymáshoz való viszonyát ábrázolva az egyik egyetemista lány a világra képét festi fel, amelynek csúcsán egyik oldalt a NAP, A FÉRFI, a másik oldalt A HOLD, A NŐ foglal helyet. „Ha azt szeretnénk, fánk virágba boruljon, s gyökerei ne száradjanak el, szükség van a Nap sugaraira és a Hold fényére” (Dósa 2003, 150), hisz sugaraik egymást váltják. Szerzőnk idézi a mondókákat, a népmeséket, szívesen emlékszik vissza olyan kedves megjegyzésekre, hogy a nagymama a *Világszép Nádszálkisasszony*hoz hasonlította, de a férfival való kiegészülés, egység fontosságát is elengedhetetlennek tartja: „Látod, kislányom, te is ilyen nádszálkisasszony vagy, de a királyfival együtt kösziklaként küzdhetek” (Dósa 2003, 149). II. János Pál levelében szintén utal a két nem egymást kiegészítő szerepére: „A női és férfi mivolt nemcsak fizikai és pszichikai, hanem ontológiai szempontból is kiegészítik egymást. Csak a »férfias« és »nőies« kettősség valósítja meg teljesen az »emberit«” (II. János Pál 1999).

II. János Pál, aki levelében a világ összes nőjét kívánja megszólítani, a nőkkel kapcsolatban a hála, a méltóság, a szolgálat, az odaadás, az érzelmi, kulturális és lelki anyaság fogalmát, a női géniuszt emeli ki; hangsúlyozva a nők érdemeit az élet minden terén a szociális-etikai dimenziókra célozva alkot az egyházi mércéket és a modern élet kihívásait egyesítő beszédet a nőről, „aki talán jobban látja az embert, mint a férfi, mert a szívével lát”. Különösen megindító stilisztikai értelemben is kifejtett metaforája: A NŐ ISTEN MOSOLYA: „aki a világra jövő gyermek számára Isten mosolyává leszel” (II. János Pál 1999).

Az ÉLET konceptualizálódása a kognitív metaforákban

Sok beszédet elolvastam, míg válogattam, az étellel kapcsolatosan frazeologizálódott metaforákkal, aforizmákkal mindegyikben találkoztam, ezek egy része olyan mértékben konvencionizálódott, hogy joggal illik rájuk a *halott metafora* kifejezés. A kommunikáció részévé váltak, nem tudunk megszólalni nélkülük, annyira mindennaposak, de könnyen asszociálunk a jelentésükre különböző kultúrák bölcsességeit hallva is: Az egész világ egy keskeny híd, vagy: útvesztőbe kerül, utad volna, s ösvényt keresel.

A haladást a közismert AZ ÉLET ÚT/UTAZÁS szerkezeti metaforára építik a nők, férfiak, közéleti beszélők, egyetemisták és természetesen mi magunk is a mindennapi beszédben, nem tesz másképp a pápa sem: „látván a sok akadályt, mely a világ különböző részein annak útjában áll, hogy a nőt sajátos méltóságának megfelelően elismerjék, tiszteljék és megbecsüljék... Ezen az úton tovább kell menni!” (II. János Pál 1999); „akik erőt adtak nekem az úton, amelyek a végén most itt állhatok” (Winfrey 2018); „Mi vagyunk azok, akiknek a ránk nehezedő sokféle követelmény miatt gyakran kell megtalálnunk a saját utunkat... Van négy gyerekem, van karrierem, s van barátokkal teli magánéletem. Az én utam se volt nyílegyenes...” (Bell 2015). A KARRIER FUTÓSZALAG a gyártási folyamatok, az alkotás világába vezet már. Az alkotótevékenységre való célzásként a MUNKA VERSENYFUTÁS kognitív metafora révén biztatja a férfiakat segítsérem Emma Watson: „Szeretném, ha a férfiak is felvették a stafétát” (Watson 2014).

Egy egyetemista lány szónoklatát egy képzeletbeli hajó matrózaihoz intézi, a megszólítás is ennek megfelelő: „Matróztársaim!” Egész beszédét ennek az allegóriának a jegyében tartja, például mikor a szónoklat tézisét kifejti: „A történetek nemcsak a Hajóról szóltak, hanem a kapitányról, hiszen Ékesszólás Bölcsességgel együtt az Emberi Élet kormányzója. Az Emberi Élet törekeny, a legtörekenyebb hajó.” A sok hullámot látott ladik lezüllése kapcsán az is fölmerül benne: vajon az „Emberi Élet a legcsodálatosabb, legfenségesebb, legnemesebb hajó a tengeren, vagy nem más, mint egy lukas ladik egy részeg tengerésszel” (Szökrön 2018, 196).

„A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga”, állítja Madách, s nincsenek ezzel másképp a szónokok sem. Az élet küzdelemjellege bontakozik ki annak a hallgatónak a beszédében is, aki Andrassy gróf feleségeként aggódó levélben hívja össze barátnőit Erzsébet királyné hatása, ténykedése miatt. A nemzeti érdekek pusztulása és a személyes veszteség kapcsán írja: „küzdelem ez, melyben csak mi lehetünk a vesztesek”. A magyar nagykövet beszédéből sem maradhat ki AZ ÉLET KÜZDELEM metafora: „A fegyveres konfliktusok mellett a nőknek számos egyéb veszéllyel kell megbirkózniuk” (Bogyai 2017). Mácsai Pál szilveszteri beszédében a kor emberének hívságait, a mulandóságot, az iszapbirkózás nehézségeit vázolja fel a Kurt Vonnegut által *lidércnyomásnak* titulált *huszadik században, közben mintegy* mellel a viszonylagosságról szólva elsüt néhány lesújtó metaforát talmi értékeinkkel kapcsolatban is: „Ahogy mi mosolygunk a romantika ábrándján, úgy fognak ők mosolyogni a mi sorozatgyártású kultúránkon, műanyag javainkon, önmagunkkal folytatott iszapbirkózásunkon” (Mácsai 2000).

A dolgozat elején idézett kutatások szerint a férfiak beszédei a nagy, általános metaforákra épülnek, és a nagyobb távlatok felvillantásától sem idegenkednek. Áder János például A TÖRTÉNELEM UTAZÁS/KÖZLEKEDÉS (térben és időben) metaforával indítja Arany János ifjúságának bemutatását: „Mire felnőtté válik, a haza és haladás programja új pályára igyekszik állítani Magyarországot”. A küzdelmes éveket AZ ELNYOMÁS CSEND metafora fémjelzi: „Arany János megéli a Világos és Arad utáni élet kínzó fájalmát, a fagyott várakozást, a Bach-korszak passzív némaságát”. AZ ÉLET TERMELEÉS jellemzi a küzdelmes éveket, a fejlődést: „Lám, hova jutott Magyarország e termékeny, mozgalmas és igen zsúfolt két emberöltő alatt.” A TÖRTÉNELEM VÁLLALKOZÁS metafora zárja a beszédet: „részesévé vált a 19. század nagy vállalkozásának: A magyar nemzet újjáalapításának”. Így állítja párhuzamba a kor leírását Arany életének bemutatásával.

Író emberről beszél, Arany tevékenységének jelentőségét A SZÓ FEGYVER ÉS GYÓGYSZER metaforák támasztják alá. Mondatpárhuzamait így kezdi: „Aki a döblingi csendet megtörő Széchenyitől kapott erőt, hogy bátran leírja: Király, te tetted ezt!” A nyelv éltető erejére utaló anafóraszoros második érve pedig a gyógyszermetafora: „Hogy hétköznapi harcaink fület és lelket sértő hangjaira sokszor gyógyír a szép magyar vers.” Mindez persze csak úgy érhető el, ha tanulmányozzuk is Arany költészetét: „Születésének 200. évfordulóján érdemes közelebb lépünk hozzá” (Áder 20017), hisz AZ ELMÉLYÜLT GONDOLKODÁS HALADÁS (jelesül: járás).

A szellemi értékek konceptualizálódása a kognitív metaforákban

Áder János fent említett ünnepi beszéde már ötvözi AZ ÉLET KÜZDELEM és A SZÓ FEGYVER/ERŐ metaforát. A korpuszban összesen nyolc szöveg alapmotívuma a kultúra, a könyv, a szó, a bölcsesség. Az egyetemisták szónokversenyén egyik évben mottóul szolgáló Vörösmarty-idézet: *Ment-e könyvek által a világ élőbb?* témájára írt szónoklatok közül öt került a korpuszba, egy egyetemista beszéde a szónoklás és a bölcsesség elsődlegességét hirdető témát dolgozta fel. A közéleti beszédek közül Göncz Árpád Frankfurti Könyvvásáron mondott, Bán Zsófia 2010-es könyvheti megnyitóbeszéde, Donald Tusk konferenciamegnyitója kötődik még ehhez a témához. Mácsai Pál egy Fodor Ákos-versidézzel adózik a szó szépségének.

A kultúrához (könyvhöz, retorikához) kötődő retorikai szituációk: az írói évforduló, a könyvhét, a könyvvásár, az egyetemisták részéről választott szituációk: egy könyvkiadó megnyitóünnepsége, magától értetődően hozzák maguk-

kal a könyv, a szó szerepének a középpontba állítását. A könyvről szólva az egyetemisták az esztétikai jellegére is utalnak, de az olyan érzéki vonatkozásokat sem hanyagolják el, mint az illat, a tapintás, az olvasáserotika, például: „Érezte a régi és frissen kiadott könyvek finom illatát, a betűk varázsát” (Földesi 2001, 91).

A szónokok előbb előkészítik a témát: „Tudom, most sokakban felmerülhet a kérdés, hogy mi az a megváltó szó” (Boros 2001, 94), majd egyöntetű véleményüknek adnak hangot, miszerint A KÖNYV/A SZÓ KINCS/TÁRHÁZ/KÖZVETÍTŐ: „Megalkotta a könyvet, ami az emberi értelem kimeríthetetlen tárházának bizonyult” (Boros 2001, 94). A szerző kicsit tovább is gondolja a témát, mert a minőségválságra utalva jelzi, ún. „kaptafa” könyvek is kielégíthetnek egyes olvasói igényeket. A fentebb idézett Földesi Norbert első díjas szónoklatában felvázolja a technika vívmányainak betörését a kultúra és tudomány minden területére, de továbbra is hisz a könyv közvetítő szerepében, varázsában, a tudás tartósítóját, a fantázia felébresztőjét ünnepli benne: „A tudás közvetítésének az eszköze ma is a könyv lehet” (Földesi 2001, 90); Szőnyi László Gyula, aki Móricz Zsigmond Ady Endre ravatalánál mondott beszédnek mintájára írta meg szónoklatát („Költő fekszik a ravatalon.” – „Egy könyv fekszik a ravatalon”), mintegy gyászbeszédet mond a könyv felett, amely nem érdemli meg ezt a sorsot, hisz „a könyvek is ösztönzői [...] találmányoknak” (Szőnyi 2001, 120). Vádló retorikai kérdéssora végén a könyv föltámadását is megjósolja.

Bán Zsófia nagy hatású, retorikailag kitűnően fölépített, metaforahálós átszőtt beszédében (Bán 2010) összefűzi, kibontja, továbbgondolja a korábbi metaforákat, újakat alkot, kognitív értelemben és stilisztikai vonatkozásban egyaránt. Miután jelzi A SZÓ TETT jellegét, A KÖNYV KINCS/TUDÁSHORDOZÓ/TÖRTÉNELEMMEGŐRZŐ mivoltára irányítja a figyelmet: „A könyv a kultúra, a társadalom, az emberiség családi fényképalbuma”, majd Füst Milán szavait parafrázeálva ad nyomatékot megállapításainak: „ez mind mi voltunk egykor”. Ezzel mintegy kétségbevonhatatlanná teszi a könyv és a szó jelentőségét, de nem riad vissza a mindennapiságot árasztó, A KÖNYV CSIRIZ metaforától sem: „A könyveket mindenáron meg kell őrizni, mert nélkűlük nincs közös emlékezet, amit, ha úgy tetszik, lehet történelemnek hívni, de lehet egyszerűen úgy is gondolni rá, mint a ragacsos csirizre, ami az eddig történeteket, az eddig megesett cselekedeteket tartja össze és teszi értelmezhetővé.”

Legszemléletesebb képi anyaga azonban nem is az erényekre, hanem a negatív festésre építkezik, az anyagi és gazdasági vonatkozások eluralkodásának a negálására: „Ülünk önelégülten a kincseinken, és azt képzeljük, hogy csak

papír, nyomdafesték, áfa meg adókulcs, és nem gondolunk arra, hogy ha ez nincs, akkor nincs semmink, akkor a semmi áfáján ülünk”. Gondolatmenetének lezárása *semmi ágára* való asszociálás lehetőségét felkínálva gyakorol megrázó hatást a befogadóra. Bán Zsófia a kellemetlen, nemkívánatos negatív társadalmi jelenségeket az időjárás ártaimaival varázsolja elénk: „valami betegséget hordozó undok széljárás a tudatlanság”, a szavak „kasból elszabadult méhek”-ként tűnnek föl. AZ ARANYALAPOK A KÖNYVEK, állítja bizton a szerző, s a szavak hatását kiterjeszti a jog és erkölcs vonalára, mert csak a szavak jó értelmezése vezethet el a jogrendig, az erkölcsös magatartásig. A SZÓ MÁGIKUS ERŐ, de KÉTÉLŰ FEGYVER is, ám csak a szavak könyvekből levont jelentése eredményezheti a megértést. Míg ez nem történik meg, „addig csak hajléktalan szavak keringenek a levegőben” (Bán 2010), zárja a következtetésrendszert ismét természeti vonatkozások beemelésével a szerző. Az időjárás a beszédében társadalmi, szellemi jelenségeket megjelenítő kognitív metaforaként tűnik fel.

Göncz Árpád beszéde szintén a könyv ünnepén, a Frankfurti Könyvvásáron hangzott el. Amikor államelnökként egy idegen ország piacán kínálja a magyar kultúra termékeit, a kultúrából, nyelvből, annak természetéből adódó különbözőségekre tér ki, ugyanakkor az emberi szellem egyetemességét állítja ezzel szembe, amely mindig nyitott a világ tükröződésére, s ez a tükör lehet a magyar író szemléletét sugárzó könyv a befogadó számára: „Amire most ő csodálkozik rá s – remélem – szereti meg ezt a másfajta világot a mi szemünk tükreben.” A KÖNYV TÜKÖR kognitív metafora mintegy betetőzése annak a gondolatmenetnek, hogy az idegen közegben a KÖNYV ugyan ÁRU, de ugyanakkor ÉRTÉK és KALAND is: „A jó hírünk záloga tehát, ha a portékánk – szavakká formált világunk: az anyanyelvünk irodalma – a vevő számára érték.” AZ OLVASÁS SZELLEMI KALAND-ja révén a különbözőségben föllelt azonoság felfedezése is fémjelzi a maga életében is megtapasztalt igazságot: A SZÓ HATALOM: „aki idestova harminc éve tapasztalja a szó hatalmát, igyekszik annak hasznát venni, s a hitelét maga is gyarapítani” (Göncz 1999).

A SZÓ FEGYVER/ERŐ kognitív metafora az ókortól Donald Tusk beszédéig benne van a köztudatban. Donald Tusk politikai beszéde a történelemből indul ki, de a szöveg keretét alapvetően a szó erejébe vetett hit adja. Az elején jelzi: „a darwini politikai küzdelemben a leghatásosabb fegyver a szó, és ez mindig így volt, és így is lesz”. A folytatásban az örömhírhoz (evangélista) politikus, a faként lombosodó Európa képe tárul fel, végül a keretet alkotó elem a szó ereje: „Talán e szavak nem eléggé csattanósak a Twitter-politizálás korában. De rám nagy hatással van a bennük rejlő igazság és erő” (Tusk 2017).

Összegzés

A dolgozat a nemek metaforahasználatának vizsgálatát tűzte ki célul elsősorban két téma: a női szerep és a kulturális értékek (könyv, szó, bölcsesség) kapcsán. Női beszédek megtalálása ma is sokkal nehezebb, a nők ma is kevesebben foglalkoznak politikával, kevésbé vannak jelen a gazdasági életben. Egyes kutatások szerint a nők közül sokan idegenkednek is a nyilvános szerepléstől, szoronganak, úgynevezett *imposztorszindrómától* szenvednek (vö. Dér 2018). Csak reménykedhetünk abban, hogy a nők társadalmi megítélésének megváltozása folytán a helyzet jobbra fordul. A dolgozatban megjelenő közéleti szereplők s a szónokversenyeken nagy számban jeleskedő lányok táplálják ezt a hitet.

A kulturális metaforákkal kapcsolatos nagy korpuszú vizsgálatok megállapításai szerint „a metaforikus nyelv [...] egy kulturális csoport megismerő tevékenységét jellemzi” (Baranyiné 2018), tehát nem egyéni találmány (a költészet ad lehetőséget a szemantikai ugrásokra), egyéni választás annyiban létezik, hogy mindenki maga dönti el, hogy a kialakított metaforakincsből mit emel ki. Univerzális és eltérő metaforák is megtapasztalhatók a különböző kultúrákban. A dolgozat, mely kis korpuszanyagánál fogva holmi egyetemes megállapításokra nem vállalkozhat, szintén ezt bizonyítja.

Egyes egyetemesnek tekinthető (az életre, szellemi értékeinkre vonatkozó) metaforáink épp a kulturális beágyazottság révén mindkét nem beszédeiben tartalom szervező elemként jelentkeznek, közéleti beszélőknél és egyetemistáknál, külföldieknél és magyaroknál egyaránt. Közismert tény, hogy egy fogalom több részmetaforában is megnyilvánul. Ezt tapasztalhatjuk meg például, amikor a fametaphora Donald Tusknál a lombosodó Európára célozva jelenik meg, míg az egyetemistáknál a világfa képe merül föl többször népköltészeti ihletésről tanúskodva. A hold és a nap metaforikus megjelenítése a fiataloknál és Göncz Árpád esetében is *közös ösélmények*hez kötődik. A férfiak és nők metaforahasználatára azonos és különböző vonásokat is mutat. A különbség, ami nem meglepő, hogy a nőknél, és most elsősorban az egyetemistákra kell gondolni, egy-egy szónoklatban hangsúlyos a természetre, népmesekincsre való hivatkozás.

A beszélők jobbjára az ethosz-pátosz-logosz egységében alkotják meg szónoklataikat. Az egyetemisták és közéleti beszélők közötti különbség talán ott a legerőteljesebb, hogy mivel az egyetemisták beszédei nem nagyközönségnek íródnak, csupán a maguk korosztályát kívánják megszólítani szűkebb körben, így a bizalmas jelleg, a személyes bevonódás sokkal inkább jellemzi őket, különösen a lányok egymáshoz intézett szövegeiben tapasztalható meg az érzelmesség és a családi mintakövetésből eredő erkölcsi mag. Igazából jó olvasni, hogy hittől és odaadással készülnek összetett feladataikra.

A fiúk is jelzik, hogy sokszor nem a logika érvényesül az életben, de ez nem is olyan nagy baj. Ők beszédekben inkább hajlanak az iróniára, a tréfára, az élcelődésre. Az érett férfi, Mácsai Pál ünnepi beszéde is ironikus felütésében a meghökkentésre alapoz, mikor több évtizeddel korábbi élményeit így vezeti be: „Hölgyeim és uraim, néhány héttel ezelőtt, úgy tíz–tizenkét éves koromban, egy szép tavaszi napon a nagyszünetben megálltam az iskolaudvaron, és miközben uzsonnámat kigöngyöltem a papírszalvétából, eszembe jutott a kétezredik év” (Mácsai 1999). Egy szilveszteri beszédben ez nyilvánvalóan könnyebben elképzelhető, mint egy feszes protokollnak megfelelő felszólalásban, azonban Emma Watson sem idegenkedik a közvetlenség jegyeitől, hisz beszédében fölteszi provokáló kérdését: „Lehet, önök most azon tűnődnek, hogy ki is ez a Harry Potter-lány. Mit keres az ENSZ emelvényén?” (Watson 2014).

Az egyetemisták természetesen könnyedebbek, meghittebbek, egymásnak beszélnek, a közéleti személyiségek felelőssége nagyobb, nem tudják és nem akarják elfordítani fejüket a kemény valóságtól, nagyobb távlatokba tekintenek. A beszédek hitelét sokszor a személyes bevonódás, személyes élettörténet adja. Ez nem hiányzik a legtöbb közéleti szereplő beszédéből sem: Göncz Árpád a börtönéveire, Oprah Winfrey, Emma Watson, Mácsai Pál gyerekkori emlékeire, Bán Zsófia egy kedves könyvének eltulajdonítására tér ki. Áder János *A haza minden előtt* jegyében beszél, a többes szám és a közönségre és közösségre való többszörös utalás is ennek érdekében történik, mindannyiunk nevében hajol meg Arany János és a nemzet nagysága előtt. Bán Zsófia az egész közösség által ismert kognitív metaforáknak ad sajátos köntözt, de beszédének aranyfedezetét a maga alkotta képanyag biztosítja, amelyben a szenvedély és az erkölcsi kiállás találkozik annak reményében, hogy ne a szegénység uralkodjon el, különös tekintettel arra, hogy „a szegénység a tudás szegénysége” (Bán 2010).

Irodalom

Aczél Petra. 2009. *Új retorika*. Pozsony: Kalligram.

Adamikné Jászó Anna. 2014. A politikai beszéd és első politikai szónoklattanunk. In *A politikai beszéd*, szerk. dr. Raázt Judit–dr. Tóth Etelka. Budapest: Trezor Kiadó.

Áder János. 2017. *Áder János köztársasági elnök beszéde az MTA Arany János-emlék-évet megnyitó tudományos konferenciáján Nagyszalontán*. https://www.keh.hu/beszedek/2204-Ader_Janos_koztarsasagi_elnok_beszede_az_MTA_Arany_Janos_emlekevet_megnyito_tudomanyos_konferenciajan_Nagyszalontan&pnr=1 (2019. júl. 29.)

- Bán Zsófia. 2010. Van egy jó szava? In Galambos Rita et al. *Dilemma – Disputa – Demokrácia: Kézikönyv a vitakultúra fejlesztéséhez*. 187–188. Demokratikus Ifjúságért Alapítvány. <https://www.scribd.com/document/353924707/Dilemma-Disputa-Demokracia> (2019. nov. 3.)
- Baranyiné Kóczy Judit. 2018. *Mi a kulturális metafora?* https://www.researchgate.net/publication/322593772_Mi_a_kulturalis_metafora (2019. nov. 3.)
- Bell, Colleen Bradley. 2015. *Beszéd a Citibank női vezetők rendezvényén*. <https://hu.usembassy.gov/hu/remarks-citibank-women-leaders-event-hu/> (2019. júl. 29.)
- Bogyay Katalin. 2017. *Beszéd a Nő a Partnerség Konferencián*. <https://ensz-newyork.mfa.gov.hu/assets/75/74/83/4e89f1c38b54995b391ccf9011b4cb86479ad66e.pdf> (2019. nov. 3.)
- Boros Emőke. 2001. Beszéd a második országos Kossuth-szónokversenyen. In *A szó-noki beszéd részei és a beszédfajták*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 94–95. Budapest: Trezor Kiadó.
- Dér Csilla Ilona. 2018. Nők a nyilvánosságban gendermegközelítésben. In *Beszédnekem – nemek beszéde: Retorika a reformációtól napjainkig*, szerk. Hujber Szabolcs–Pölcz Ádám. 13–18. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (MNYKNT)–ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelv és Irodalmi Tanszék.
- Dósa Annamária. 2003. Beszéd a negyedik országos Kossuth-szónokversenyen. *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 149–150. Budapest: Trezor Kiadó.
- Dudás Róbert Gyula. 2003. Beszéd a negyedik országos Kossuth-szónokversenyen. In *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 107–108. Budapest: Trezor Kiadó.
- Földesi Norbert. 2001. Beszéd a második országos Kossuth-szónokversenyen. In *A szó-noki beszéd részei és a beszédfajták*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 90–91. Budapest: Trezor Kiadó.
- Gáti Magdolna. 2003. Beszéd a negyedik országos Kossuth-szónokversenyen. In *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 153–154. Budapest: Trezor Kiadó.
- Göncz Árpád. 1999. *Göncz Árpád beszéde az 51. Frankfurti Könyvvásár megnyitója alkalmából*. <http://www.frankfurt.matav.hu/magyar/live1.htm> (2019. nov. 3.)
- Huszár Ágnes. 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Katona Edit. 2006. Metaforikus gondolkodás és anyanyelvi kompetencia. *Hungarológiai Közlemények* 37 (3): 24–43.
- Katona Edit. 2011. Kognitív metaforák vizsgálata egyetemistáink szónoklataiban. *Hungarológiai Közlemények* 42 (1): 25–33.
- Katona Edit. 2012. Anyanyelvi kompetencia – metaforikus kompetencia. In *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi: Zbornik radova*. 139–153. Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Katona Edit. 2016. „Ha férfi vagy, légy férfi”: A férfiaság kódjainak metaforikus megjelenési formái. *Hungarológiai Közlemények* 47 (2): 53–64.
- Köble Hajnal. 2003. Beszéd a negyedik országos Kossuth-szónokversenyen. In *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 169–170. Budapest: Trezor Kiadó.
- Mácsai Pál. 1999. *Szilveszteri konferansz*. <http://www.revbiro.hu/1999szil.htm> (2019. nov. 3.)
- VI. Pál pápa. 1995. *Levél a nőknek a Nők IV. Világkonferenciája alkalmából*. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=77> (2019. nov. 1.)
- Pölcz Ádám. 2018. Hogyan viszonyul a politika a nőkhöz?: Híres női szónokok. In *Beszédnemek – nemek beszéde: Retorika a reformációtól napjainkig*, szerk. Hujber Szabolcs–Pölcz Ádám. 19–29. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (MNYKNT)–ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelv és Irodalmi Tanszék.
- Szárász László. 2003. Csalódott Püthagorasz: Beszéd a negyedik országos Kossuth-szónokversenyen. In *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 98–99. Budapest: Trezor Kiadó.
- Szontagh Pál. 2003. Hölgyek akkor és ma: Pályamű a negyedik országos Kossuth-szónokversenyre. In *A modern retorikai bizonyítás*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 87–88. Budapest: Trezor Kiadó.
- Szökrön Ágnes. 2018. Beszéd a 18. Kárpát-medencei Kossuth-szónokversenyen. 195–196. In *Beszédnemek – nemek beszéde: Retorika a reformációtól napjainkig*, Hujber Szabolcs–Pölcz Ádám szerk. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (MNYKNT)–ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelv és Irodalmi Tanszék.
- Szőnyi László Gyula. 2001. Beszéd a második országos Kossuth-szónokversenyen. In *A szónoki beszéd részei és a beszédfajták*, szerk. A. Jászó Anna–Aczél Petra. 120–121. Budapest: Trezor Kiadó.
- Tóth Gabriella. 2012. *A stílusesszók használatában megnyilvánuló gender alapú különbségek*. http://filozofia.unideb.hu/na/vol2012_1/121_TG_Astil.pdf (2019. júl. 7.)
- Tusk, Donald. 2017. *Donald Tusk elnök beszéde az Európai Unió Parlamenti Elnökei Konferenciáján Rómában*. <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2017/03/17/tusk-speech-conference-eu-parliaments-rome/> (2019. júl. 29.)
- Watson, Emma. 2014. *A nemek egyenlősége a férfiak ügye is*. <https://nokert.hu/tue-20140923-1615/1102/1/nemek-egyenlosege-ferfiak-ugye-emma-watson-beszede> Ford. Zelei Bori. (2019. nov. 1.)
- Winfrey, Oprah. 2018. *Oprah Winfrey beszéde a Golden Globe-gálán*. <http://goodstuff.hu/2018/01/08/oprah-winfrey-olyan-inspirativ-beszedett-mondott-a-golden-globe-on-hogy-meg-evekig-idezni-fogjuk/> (2019. júl. 29.)

WHAT SHALL I CALL YOU? GENDER-BASED ANALYSIS OF METAPHOR USAGE IN ORATORY SPEECHES

In our social life there are many occasions that call for delivering a speech. Speeches given at celebrations and other social events are often made with the intention to persuade or at least to impress. In my study I look into twenty oratory speeches: ten given by women and ten by men. Half of these were given at public forums, while the other half was delivered at the traditional Kossuth Oratory Contest organized for university students in Budapest. The objective of the research was to map the imagery sources of the metaphors used, on the one hand by public speakers and, on the other, by the students, and to see whether there were marked differences between the metaphoric features of their speeches. Special attention was paid to the question of whether the choice of metaphors was influenced by the fact that the speech was intended for an audience of the speakers' own gender. Other important points were whether the metaphorical character was the result of a wider context, cognitive based, or linguistic-stylistic, as well as of the rhetorical procedures it was integrated into the speeches.

Keywords: rhetorical situation, logos–pathos–ethos, cognitive metaphor

KAKO DA TE ZOVEM? RODNA ANALIZA UPOTREBE METAFORE U BESEDNIŠTVU

U društvenom životu postoji bezbroj prilika kada smo primorani da održimo nekakav govor. Govori koji su upriličeni povodom praznika ili raznih društvenih događaja, nastali su sa namerom da se pomoću njih utiče na publiku ili da se bar ostavi jak utisak. U studiji se analizira 20 besedničkih govora: njih je izgovorilo deset žena i deset muškaraca. Polovina ovih govora je održana na javnim forumima, dok je deset predstavljeno na tradicionalnom takmičenju iz besedništva studenata, nazvanom po Lajošu Košutu u Budimpešti. Cilj rada je da se ispita kakve metafore koriste javne ličnosti a kakve studenti, da li postoji značajna razlika između upotrebe pojmovnih slika kod pripadnika ženske i muške populacije, kod političara, javnih govornika i studenata. Poseban akcenat se stavlja na pitanje da li pol kojem je upućen govor, odnosno da li okolnost da je govor namenjen istom polu, utiče na izbor pojmovnih slika. Nije nevažna ni činjenica da li je metaforičnost rezultat šireg konteksta, da li se zasniva na kognitivnom pristupu ili poprma i jezičko-stilsku formu, kao i to kojim se retoričkim postupcima ugrađuju u govor.

Ključne reči: govorna situacija, rodna uloga, logos-patos-etos, kognitivna metafora

VÖRÖS István

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Budapest, Magyarország
vkm99@freemail.hu

MI AZ IRONIKUS TUDOMÁNY? II.

What is ironic science? II

Šta je ironična nauka? II

Mi az ironikus tudomány, vagy Rorty szavával: ironikus teória? A dolgozat erre a kérdésre keresi a választ, és azt a gondolatsort járja körül, hogy lehetséges-e ilyesmi a tudomány minden ágában, vagy csak a bölcsészet luxusa az irónia, továbbá, hogy milyen az ironikus tudományban szerző, beszélő és olvasó viszonya. Azt a kérdést is felveti, hogy a posztmodern tudomány szemlélet vajon az egység vagy a széttagolódás felé visz, továbbá, hogy ha az irodalomról gondolkodókat csak szótárak különbözteti meg, akkor van-e ehhez a szótárhoz grammatika, és mennyiben hasonlít ez valamiféle mélystruktúrához. A végső válaszadás kényszere nélkül gondolja végig, hogy ironikus teória az volna-e, amit érvényvesztése megerősít, valamint hogy nem ironikusnak lenni rövid ideig tartó kiváltság-e annak okán, hogy minden gyorsan avul a teóriában és a kísérleti fizikában egyaránt. Az esztétika kísérletezése az irodalom? Miben áll az olvasat és a gondolat különbsége? Mindezt végiggondolva, ez már az ironikus tudomány iróniájának tudománya?

Kulcsszavak: iróniahasználat, ironikus teória, a teoretikus zombi, tetsz-élő szerző, Munkácsy-komplexus

Az én (akusztikai) formái és az iróniahasználat

Mi az ironikus tudomány, kérdezem immár másodszor. Ezek szerint az első tanulmány újragondolandó. Hát persze. De ezt nem dicséretnek szánom, bár ennél nagyobb dicséret kevés van. És nem is bírálótnak szánom, bár ennél nagyobb bírálat kevés van. Se öndicséretre, se önbírálatra nem szorulok rá ebben a formában. Ez persze öndicséretnek tűnik, tehát pontosítsunk. Valójában egy tudományos szövegnek semmi köze nincs ahhoz, amit szerzője személyén belül

az *ön*nek tűnik, tehát ha dicséri szövegét, nem magát dicséri, egy jó¹ szöveg a szerző *ön*jének és *én*jének és *ín*jának és *un*jának és *ün*jének ellenére jött létre.²

Az ironikus tudományról szóló korábbi szöveg valamiféle bevezető volt, egy azóta se megjelent könyvbe. Illetve ironikus módon a könyv csehül mégis megjelent.³ Akkor egy könyv létrejöttét ünnepelte az a szöveg, illetve siratta a könyv létéből következő elkerülhetetlen és kérlelhetetlen gondolati megmerevedést. Ámde az a könyv nem ez a könyv. (Az az írás nem ez az írás. Az előszó, ez nem.) Bizonyos tanulmányok abból átkerülnének egy remélhetőleg létrejövő könyvbe, de arról egyelőre nem nyilatkoznék, hogy ez a könyv valaha meg is

¹ Az előzőek alapján ennek ugyanúgy igaznak kell lennie: „Ha bírálja szövegét, nem magát bírálja – eddig rendben is van, de vajon a folytatás is áttehető a negatívjába: – egy rossz szöveg a szerzője *ön*jének ellenére jön létre.”? Nem igaz, illetve részben az. Egy rossz szöveg nem a szerzője ellenében jön létre, de annak akarata ellenére lesz rossz. A rossz tehát titokzatosabb dolog, mint a jó? Tudjuk, ha jót hozunk létre, mert azt akarjuk, de ez az akarat nem mindig elég erős. Ugyanígy kiszámíthatatlan, akaraton túli a nagyon jó, a zseniális. Jó (tudományos) szöveg az, mely távol tartja szerzője énrétegeit (lásd a következő jegyzetet), azokról elfeledkezik, föllázad ellenük. Ki- és lehasználja őket. De elhasználni azért neki sem ildomos egyiket se.

² Az isten szerelmére, mik ezek a szavak? Miben különbözik az *én*je az *ön*jétől? (Az *én* tudati tényező, az *ön* inkább magatartásbeli.) A szerző *inja* nyilván nem azonos az *ínával*. (De éppenséggel arra a mozgatóra utal, melyek révén, mint az izmok a csontokat, a szellem, a gondolkodó rész, mozgatja a lelket és a testet, a tanulmány kivitelezőit.) És mi volna az *un*, a szerző *un*-ja? Azok az automatizmusok és kötelező körök, melyeket a munkánk, így tudományos munkánk során is, el kell végezni. A tudományos munka esetében ebből az *unból* sok minden kényszerűségből belekerül a szövegbe. (Illetve ha elhagyjuk, akkor az intuitívva, asszociatívva, művészi jellegűvé válik, és ezáltal elvicceli a tudományt. De nekünk korántsem ez a célunk.) Az utolsó megemlített változat az *ün*je a szövegnek, bocsánat: a szerzőnek. Az egyediségét jelentené ez, azt, amiben minden más szövegtől eltér, nem mindig van ilyen része a szövegnek, nyilván az *un* nem engedi érvényesülni az *ünt*. A lelkiismeretes *un* a bohém *ünt*. A tücsök a hangyát. A szaktudós a tudományromboló és újító zsenit (lásd erről Ibsen *Hedda Gabler*ének két férfi főszereplőjét, az ő ellentétüket). Ironikus, vagyis pofátlan gesztussal ezeket a fogalmakat egy szó nyelvi deformálásával állítottuk elő. De nem törekedtünk teljességre – az nem volna ironikus –, hiszen jelentésüresen és funkcióüresen áll az: *an*, *án*, *en* (ez utóbbi nem teljesen üres).

³ Ugyan mi volna ebben ironikus? Minden váratlan elem tartalmaz valamiféle iróniát is. Egy nem kész könyvet minek lefordítani? Vagy nem kész a könyvek legtöbbje megjelenésekor sem? Ez így inkább gúnynak hangzik. Vagy nem befejezett a könyvek legtöbbje megjelenésekor sem? Ez most meg fölöslegesen mélylelkűsködőnek hat, vagyis épp az iróniát igényli, hogy a pátoszt lezuhanyozhassa magáról. A tudományos szövegbe ne vigyünk érzelmet, és akkor nincs ilyen gond? Az irodalomtudomány olyan matériával foglalkozik, mely az érzelmeket racionalizálja nyelvi formába, majd *visszajózanalanítja* a szépség keresése által. Tehát az irodalomról szólva érzelemből főzött anyaggal van dolgunk. Ha van cukormentes sütemény, akkor sincs érzelmmentes irodalom. Az irodalomról érzelmmentesen szólni olyan, mint amikor a színvak festéket válogat.

valószínű. Ha ez a szöveg folyóiratban kerül először nyilvánosság elé, akkor a szerző egyáltalán nem bízhat és reménykedhet abban, hogy az olvasó majd ismeri, és még emlékezni is fog az első ilyen tárgyú szövegére. Nem is kívánok vitázni magammal, de kihasználnám az alkalmat, hogy a diskurzusunkat tovább folytassuk, kilépve a posztmodern világ akarata ellenére diskurzus nélküli, egymás mellett elbeszélő teréből.⁴ Azaz amennyire lehet, azt az egymásnak beszélők terévé átalakítsuk, alakítsam, hagyjam átalakulni, észrevegyük, hogy a szabad, irányítatlan beszéd a korlátlan diskurzus tere is egyúttal. De persze a túl sok szó, túl sok csatorna a beszédet a némasághoz, a megírást a publikálatlansághoz, a gondolatot a gondolat visszavonulásához fogja közelíteni. Ha az önmagammal folytatott diskurzus egyáltalán példája lehet bármilyen diskurzusnak. Vagy ez az első lépés a bármilyen felé? Megint csak az ön?

Alighanem épp az a kérdés, hogy ebben az újfajta kulturális vagy kultúrát másképp használó, másképp élvező, másképp megbecsülő társadalmi térben mi a tennivalója a tudománynak. Van-e rá szükség? Hogyan tud kitérni ez elől a rosszul fölített kérdés elől? Hogyan tud megszabadulni a saját árnyékaitól, tudatalattijától? Szerzőinek énjétől, ellenzőinek az énjétől és unjától? De szerencsére ezeknek az ellenzőknek, rákérdezőknek ünjük már nem is nagyon van.

Ha persze „csak” azt kérdezzük, mi az ironikus tudomány, úgy ez a kérdés a tudomány minden területére érvényes, minden területével kapcsolatban fölte-

⁴ Hát már megint a posztmodern, mint a múltkor? „A jelzöt mint fosztóképzőt a szocializmusban megismertük, de azóta ellazult a figyelmünk. Pedig nemcsak a népi demokrácia nem demokrácia, hanem a lakópark sem park, és a globalizált világ sem világ. A posztmodern kor pedig nem kor. A poszt modern, pedig nem modern, ahogy az elefántlábnymom sem elefánt, hiába marad ott utána. Ne örüljön senki, egyáltalán nem akarom a posztmodernt gyaláznai, nagyon is kedvemre való dolog volt. De volt. Lehet, hogy fölöttem épp azért járt el az idő, mert olyan menthetlenül posztmodern vagyok akkor, amikor a világ már valahol egész máshol jár. Csak még nincs rá nevünk, hogy hol” (Csehül: Vörös 2017, 18). Talán minden egyes jelző megőriz magában valami fosztóképző jelleget? Ha egy tárgyat egy tulajdonságára akarjuk beszűkíteni, az őt jelölő szó rengetegeket veszít jelentéséből. Hány millióval kevesebb egyedre vonatkozik a fehér kutya kifejezés, mint maga a kutya szó! Egy elég jól megválasztott jelző a valóságos jelentettek számát akár a nullára csökkentheti: kopolytús kutya – és a jelentés üressé vált. Ha a posztmodern a jelző, akkor az szintén eltakarít mindent maga körül? És ha csak a poszt? A „posztmodern kor” kifejezés így kétszeres szűkítés, kétszeresen tart a nulla tartalom felé. A posztmodern nem jelent modernet, és mint ilyen nem jelentőt jelzőként alkalmazni, az magának a kornak a fogalmát puhítja fel. Egy már nem modern kor, amiről nem tudjuk, hogy akkor mi az, lehet-e egyáltalán kor olyan magabiztosan, ahogy más korok azok voltak. Ezek szerint ez a kor: a *nem magabiztos kor*. Vagy nem is mindig van kor? Egyszerűen vannak korszakon kívüli időszakok, mint a Római Birodalom bukása és 1000 közötti európai üres idő, amit csak jó szándékból nevezünk kora középkornak. Bár a kettős jelző itt is figyelmeztet a jelentés ürességére.

hető. Kell-e ironikus fizika és ironikus biológia? Kell-e ironikus teológia és ironikus jogtudomány? Kellenek-e ironikus segédtudományok? Ezt egyrészt mondják meg az érintettek. Másrészt a tudomány haladását nem a kívánságaink határozzák meg. Ahogy a világot sem. De azért befolyásolhatjuk valamennyire?

Ha a jelző szűkíti konkretizálásával a jelzett szó jelentését, akkor persze az ironikus jelző arra figyelmeztet, hogy itt mégiscsak valami bölcsészettudományi irányról lehet szó. De így van-e teljesen? Einstein és a relativitáselmélet óta, illetve a kvantummechanika megjelenése óta az igazságok határai bizonytalanabbakká váltak még a legkeményebbnek hitt fizika esetében is. És az az igazság, aminek nem mindenhol biztos a határa, már magában ironikus dolog. A kvantummechanika határozatlansági elve

kimondja, hogy ugyanabban az időpontban nem lehet valamely részecske helyét és sebességét is pontosan meghatározni. [...] Mindig megmarad a bizonytalanság vagy véletlenszerűség [...]. Einstein [...] utóbbi tudományterülettel kapcsolatos érzéseit híres mondásával szokták összefoglalni: „Isten nem kockázik.” Azonban minden jel arra mutat, hogy Isten szenvedélyes szerencsejátékos, és ha csak alkalma nyílik rá, kockázik (Hawking 1999, 72–73)

– száll vitába Einsteinnel Stephen Hawking. De kockajátékos-e az író? Rászorul-e véletlenre? Vagy elvan nélküle? Az intuíció, melyet alkalmaz, mindenképp a véletlen egyfajta rendszerbe szedése, entrópiával ellentétes irányban való mozgatása. „A megismerésnek három módszere van: az analitikus, az intuitív, s az a módszer, amellyel a bibliai próféták éltek: a kinyilatkoztatás. A költészet [...] egyszerre mind a három módszerrel él” (Brodskij 1998, 199). Nos jó, és mi van a tudománnyal? Az analitikus módszer az övé. Ugyanakkor néha észre kell vennünk másokon vagy akár magunkon, hogy a kinyilatkoztatásra is hajlunk. Például ha az előbbi kijelentésbe magamat nem írtam volna bele, tipikus kinyilatkoztatás lett volna. De a kinyilatkoztatásnak a tudományban se helye, se alapja nincs. A teológia se kivétel ez alól, mert ugyan a kinyilatkoztatást analizálja, de maga nem nyilatkoztat ki. Az intuíció szerepe nem tisztázott, nem pontosan leírt a tudományosságban, de épp azért szeretnék ironikusan tekinteni az analitikus tudományosságra, hogy az intuíciónak a helyét megtalálhassuk, vagy azért szeretném az intuíciót az analitikus keresés mellé felsorakoztatni, mert az segít az ironikus látásmódban. Ha az irónia valami olyasmi, hogy amit mondok, nem gondolom komolyan, akkor megint csak kérdéssé válik e tudományos módszer. Leírhatok valamit, amit nem gondolok komolyan? És olyat, amit túl komolyan gondolok?

Richard Rorty megkülönbözteti a józan észet (*common sense*), ellentétét az ironikus gondolkodást, továbbá a metafizikus gondolkodást (Rorty 1994, 89–95). Mivel is jellemzi ő az *iróniahasználatot* a tudományos diskurzusban? Elsősorban nyelvi önreflexióval. „Az ironikusok a végső szótár keresését nem tekintik (akár csak részben is) arra valónak, hogy ettől a szótártól különböző valamit találjunk” (Rorty 1994, 91). Az ironikus gondolatfűzés tehát nem választja szét a módot, ahogy beszélünk valamiről, attól, amiről beszélünk, illetve fordítva, a beszéd mögött csak az általa átformált és egyszerűsített dolgot érzékeli. Bizonyos szavakat használok, tehát bizonytalan vagyok – formálhatnánk tézissé, ha nem egy egész másfajta filozófiai diskurzusba ártanánk bele magunkat ezáltal. Vagy épp annál inkább ezt kéne tennünk? Előre!

Annál is inkább, mert ha Rorty szókészletről, szótárról beszél, akkor a nyelvi figyelem, a nyelvszerű vizsgálódás itt nem állhat meg. A nyelv ugyanis nemcsak szókészletből, de grammatikából is áll. Ha pedig választható, vagy választhatónak akarja hinni az ironikus szókészletét, akkor mi a helyzet a készlet használatához járó használati utasítással, a grammatikával? Az is szabadon választható? Van-e egyáltalán választék? Vagy az ironikus, a metafizikus és a józan szókészlethasználat esetén is csak ugyanaz a grammatika áll a rendelkezésünkre?

Ha pedig a grammatika üzemeltetni is kezdi a szótárt, mely meghatározza a felfogását, akkor ott szám és személy (az üzemeltető) is megjelenik, elég hozzá az első mondat. Ebben a kérdésben nincs az a grammatika, mely eltérne a másiktól¹, tehát ekkor körvonalazódik a grammatika használata révén a személy, a beszélő, ami azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az ironikus beszédmód² ugyanúgy létrehoz egy beszélőt, mint a szépirodalmi. (A költői én és

¹ Nyilvánvalóan vannak a nyelveknek közös fundamentumaik, a grammatikájuk mögött ott van a mélystruktúra. Noam Chomsky ezt így pontosítja: „Azt is gyakran olvastam, hogy szerintem a mélystruktúrák nem változnak nyelvenként, vagyis hogy minden nyelvnek azonos a mélystruktúrája. Nyilván félrevezetett egyeseket a *mély* szó, összekeverték a *változatlannal*. [...] Kizárólag egy dologról állítom, hogy invariáns, ez pedig az univerzális grammatika” (Chomsky 1985, 110). A lényegen nem változtat, hogy csak a második vagy egyenesen a harmadik rétegbe szállunk-e alá. De az adott szótár bármely szavának jelentése azért mégis számít. Ha nem mély, hanem univerzális, akkor nem kell alászállnunk érte, a nyelvek közös grammatikai szintje nem valahol a mélyben van, hanem a szemünk előtt. A nyelvünk hegyén. Az iróniánk ügyében.

² Richard Rorty idézett könyvét (Rorty 1994) még magyarországi megjelenése előtt recenzeáló Beck András ironikus teóriáról beszél *Teória és teketória* című írásában (Beck 1992, 86–104), tehát arról, amiről mi (én+ün+ön stb.). Megkérdeshetjük, hogy nem pontosabb megfogalmazás-e az *ironikus teória* az ironikus tudománynál? (Nocsak, hát az ironikus is pontosságra törekszik?) A tudomány = megfigyelés + kísérlet + következtetés + kérdés/tanulság. A teória az egésznek a kísérlet nélküli része. Illetve ►

az elbeszélő mintájára egy szabad és független gondolkodót.) A tudományos beszédmód ilyen (ironikus) esetben nem képes menekülni a személyt elmaszkírozó T/I-be, melyben így már az olvasó nem hajlandó egy ilyen (ironikus) esetben a beszélővel egyesülni. Le kell vesse a személy feletti „mi” tudatot. Ha a szerző egyéniségként ironizálni mer, akkor csak maradjon magának. Kiválik belőle az olvasó. És olvasóvá válik a szó teremtő értelmében, az ilyen szövege-

- ▶ a művészettudományok esetében ez eleve nehezebben elválasztható, mert a kísérletező mindig másik személy, nem a teoretikus, hanem maga a művész. *A művészettudomány teoretikusokra és kísérletezőkre oszlik*, a művészek akkor is kísérletezők, ha épp nem experimentális művészetet művelnek. A művészettudományok struktúrája tehát más, mint a természettudományoké, itt át kell bizonyos pozíciókat engedni az alkotóknak, témánk tulajdonképpeni megteremtőinek. Ráadásul kísérletezésük eredménye sokkal kiszámíthatatlanabb, mint a természettudomány ilyen irányú vizsgálódásaié.

Vegyük példának Arisztotelészt. A világ három legnagyobb drámaírójának munkássága alapján megállapította, milyen a jó dráma, milyen sajátosságai vannak. (Na, ez a világ egy mai mértékkel vett nagyobb falu nagyságú városka volt, ám ennek a pár embernek a szellemi jelentőségét máig sem sikerült kisebbíteni, zsugorítani, eliminálni. „A középkor sötétségében, amit a vallás egyre sűrűbbé tett, az antik irodalom nyugtalanító fáklya volt, amit mielőbb el kellett oltani”, [Kadarec 2001, 45].) Pedig ha sikerül ez a törekvés, az nagy szabadság lehetett volna sokszor, talán ma is az lenne. Bár mi nem nyögünk az ő szabadságuk terrorja alatt, csak apró szúrásokat érzünk, de ez nem mindig volt így. A francia klasszicisták számára ez a görög szabadság inkább rafinált kínzásnak tűnhetett. Arisztotelész mindenestre nem tehetett másképp, egy zseniális község három géniuszából indult ki. Minden igaz, amit ír, és mégse volt elég az a kísérleti anyag, amivel dolgozott, nem volt ideje kivárni Shakespeare-t, aki minden tételét cáfolta. Illetve ő maga nyilván egy év munkával átdolgozza a *Poétikát* az angol mester művészetének ismeretében. Fennmaradt tanairól azonban azt is elmondhatjuk, hogy az angol reneszánsz dráma gyengítés révén szűkebb határok közt valamiképp meg is erősítette őket. És egyúttal ironikus tudománnyá tette, hiszen az minimum ironikus tudomány, melynek tételei csak megszorításokkal érvényesek.

Ironikus teória az volna, amit érvényvesztése megerősít?

De akkor, kapaszkodjunk meg, ironikus teória már Newton műve is, a régi tudományt tartalmazó muzeális könyvtárak természettudományos kötetei egytől egyig. *Nem ironikusnak lenni rövid ideig tartó kiváltság.*

Tagadhatatlan, hogy a bölcsészet az anyaga után kénytelen futni, ahogy a Pitagorasz-tétel minden derékszögű háromszögre érvényes, amíg át nem kerül a derékszögű háromszög egy görbült térbe. Az esztéta legjobb esetben is csak az eddigi, a szerző és világa által ismert művészeti jelenségekből vonhat le, nagy szerencsével majdnem teljesen érvényes állításokat. A művészetek terén a legtöbb állítás megszorításokkal érvényes.

Persze a művészettudományokat sem ejtették a fejükre, ellentámadásba mentek át, *tülkanonizálták* Arisztotelészt, aztán általában saját magukat, ahogy azt Danto nagyon pontosan leírja: „Vajon nem azért találták-e ki éppenséggel a filozófiát, hogy elbánjon a művészetrel – tehát korántsem pusztán a rendszer teljességének érdekében, utolsó ecsetvonásként foglalkozik a művészetrel –, s nem lehetséges-e, hogy a filozófiák végső soron büntetőintézmények, amelyek leginkább egy szörny féken tartását szolgáló –, azaz valamiféle súlyos metafizikai veszélyt elhárítani igyekvő – labirintusra emlékeztetnek?” (Danto 1997, 26).

ket ugyanis nem lehet egyszerű ismeretszerzési céllal olvasni, tehát a tapasztalati világ megtapasztalásának részeként. Kötelessége lesz a képzeletével kiegészíteni azt, amit egy csonkán, egyetlen személy szemszögéből látott világ tár elé. Beáll *az olvasat és a gondolat különbsége, az individuum előretör.* A tudomány bármennyire igyekszik is racionálisnak lenni, szükségképpen szakrális elemet hordoz, amíg képes egybemosni beszélőt és befogadót. Hiszen mindketten ugyanannak a leírandó jelenségnek a szemlélői, megértésének megkísérelői. Az egyik vezet, a másik utána megy, pap és hívő viszonya az övék, ami mindig ott a tudományos(kodó) mi-ben. (Mindenesetre ez a *viszony-hasonlóság* arra figyelmeztet, hogy nem feltétlen van antagonisztikus ellentét *vallás és tudomány, megértés és hit között.* Néha nehezen is elválaszthatók, megkülönböztethetők.)

Végül is talán sokaknak inkább viccnek tűnik, hogy amikor a teória a szépirodalmi szerző fogalmát a maga elméletének sósavában igyekszik teljesen feloldani, itt a tudományos beszélőt szétszakítjuk olvasóra és szerzőre. Ha Foucault azt mondja: „Mit számít, ki beszél? [...], a szerző nem birtokosa szövegének, sem felelősséggel nem tartozik érte, nem ő hozza létre, de nem is ő találja ki” (Foucault 1999, 119), akkor ez érvényes a teoretikus szövegekre is? Szerzőnk a kortárs írásművészet rovására végzi rituális személytelenítő eljárását – mi a kortárs teória rovására megszemélyesítő eljárásunkat: kijön ebből valami? Termékeny ellentmondás, vagy szerepcsere? Amikor az írók éppenséggel esztéták útmutatása alapján próbálják kialakítani vagy továbbfejleszteni írói hangjukat, énjük fekvését, akkor ez a szerepcsere megtörtént, és akkor valóban halottnak minősíthetjük a szerzőt – egy másik, másféle feltámadása árán. *Ha a szerző halott, akkor a teoretikus zombi.*³ (Hogy ezt szerzőként vagy teoretikusként mondom? Zombiként kívánok a szerzők, a *tetsz-élő szerzők* közé visszatérni és tüntetni mássággal? Talán igen. De most egyelőre itt maradok.)

³ Miközben e helyen teoretikus és szerző egy *teória-tükrözés* révén kölcsönösen érvénytelenítette, megölte egymást, érdemes kicsit egy jelentékeny XX. századi ironikus (vagyis fanyar kiábrándult) gondolatára odafigyelni: „Úgy szeretek olvasni, ahogy a cselédlányok: azonosulni akarok az íróval, a könyvvel. Minden más magatartás egy hulla transzírozására emlékeztet” (Cioran 1990, 102). Ha már hulláknál és halottaknál tartunk. Az olvasó él, mindenesetre, bár a szerzőnek írás közben nem szabad közvetlenül se az olvasóra, se a teoretikusra, a hivatásos olvasóra gondolni. Annál kevésbé kéne az utóbbi kegyeit keresnie, mivel gyilkosát tisztelheti benne. De akkor a szabadság terepe, az irodalom ilyenfajta brutális hatalmi harcoknak a helyszíne? Pontosítsuk: az írás a szabadság terepe, az irodalom viszont már bonyolult összecsapásokra ad lehetőséget, és másfelől még az se baj, ha mindez behallatszik a művekbe. A szabadság talán ellentéte a hatalmi harcoknak?, kérdezhetné valaki. Nem egyszerűen a harcoknak, hanem a *hatalom* mindenfajta (át)strukturálási vágyának, *alá-fölé-rendeltség-képzőjének.*

A fölöslegesség dicsérete

Ezek után alighanem nem azt a kérdést kell föltennem, hogy mi az ironikus tudomány, hanem azt, hogy mi az én ironikus tudományom?

Mindenki tudománya más volna? Ezt is állítom, vagy csak azt, hogy az irónia más- és másképpen torzítja a tudományt? Az első állítás mellett szeretnék érvelni. Egyrészt az irónia nem torzít (jobban, mint bármilyen nyelv, vagy akár egy kísérletet a megfigyelője vagy a műszerei miatt). Valóban senkinek a tudománya nem teljesen azonos máséval, nem lehet az, mert a tudásunk egésze a kötelező elemek mellett jó néhány szabadon választható elemmel egészül ki. A kötelezők egy része is ki-kimaradhat bárkinél. És a kötelezők sem azonosak különböző körökben (és persze korokban – és kűrökben és károkban stb. a fentiek szerint). A tudomány tulajdonképpen a személyes tudományok átlagának tekinthető, feltételezésnek arról, hogy mit foglal magába.

Egy fizikusnak kell-e (még) az irodalmat ismernie? Egy irodalmárnak a matematikát? (És a matematikusnak a fizikát?) Ha sorozatosan nemmel felelénk ezekre a kérdésekre, akkor a tudomány, mint olyan megszűnne, szétesne tudományokra, azok résztudományokra, tudományágakra, és már ott is vagyunk az egyszemélyes tudomány fogalmánál, mely elé szinte mindegy, hogy kiteszszük-e az ironikus jelzőt, hiszen az, ha belegondolunk, jószerivel tautológiának minősülne (vagy minősül már ma is?).

Tehát az *ironikus tudomány korának* léthelyzetéből szükségszerűen következnek az ilyen kérdések:

Kell-e még bölcsészet, kell-e nyelvről, művészeti alkotásokról és a hozzájuk kapcsolódó jelenségekről következetességre törekedve beszél(get)ni? Vagy épp most válik ironizáltsága révén minden egy kicsit bölcsészet-tudománnyá? A relativitáselmélettel megspékelt fizika kicsit már filozófia? Persze a bölcsészetet fizikai kérdésekhez nem szabad hozzászólásra biztatni, mert akkor úgy teszünk, mintha a koncerthallgatót az est végén odaültetnénk a zongorához, hegedűhöz, üstdobhoz, hogy tessék, játszhatnak. Ironikus sokszínűsége miatt a magas fizikának és természettudománynak is lett egy (csak?) közönség felé működő, befogadható, koncertképes profilja. És ami ezen is túl van, mikor a fikció a fizikai törvényeket is kezelésbe veszi, ez már a sci-fi, ami nem tartozik jelen vizsgálódásunkhoz. Illetve annyiban, mintegy figyelmeztetésként, hogy a fantázia milyen romboló erővel járhatja át a tudományos gondolkodást. Ebben az esetben a fantáziából csak az irónia hiányzik, hogy eredményeivel belül maradjon a diszciplínán. (Úgy tudom, Amerikában monitorozzák tudományos intézmények a tudományos-fantasztikus irodalmat, ötletekre vadászva bennük. A kölcsönhatás folyamatos.)

Hasznosnak bizonyul a haszontalan, és haszontalannak a hasznosnak szánt? A hasznosság felhasználhatóságot jelent valóban? Vagy két hasonló fogalmat mos össze a felületes gondolkodás? A biztos felhasználhatóságú dolgok egy részéről ki fog derülni, hogy haszontalanok, míg az eleve haszontalanok egy része váratlanul és szokatlanul hasznosnak vagy esetenként felhasználhatónak bizonyul. A felhasználható tudomány még mindig nem feltétlen korrumpált tudomány.

A magyar bohemisztikára például, két egymással kvázi-szomszédos kultúrának a párbeszédére szükség van-e?

A válaszuk igen. És ez nem pusztá munkahipotézis. Szükség van a magyar bohemisztikára, ha az csakugyan a párbeszéd⁴ről szól. A magyar bohemisztika a bohemisztika része, a bohemisztika a szlavisztikáé, a szlavisztika az összehasonlító irodalomtudomány rész tudománya? De lehetséges-e összeha-

⁴ Párbeszéd? Napjaink egyik közhelyszava. Azért használjuk annyit, mert a hiányát érezzük. És nyilván azért van hiányérzetünk vele kapcsolatban, mert tisztázatlan, hogy miről beszélünk. Most anélkül, hogy a jelentését szűkíteni akarnánk, elsősorban mégsem politikai, és nem is mindennapi kommunikációs értelemben használjuk. Népek és kultúrák között a párbeszéd nem beszélgetés, hiszen ahhoz két szubjektum és két száj kell. De nem is politikai, hiszen annak folyamatai sokkal hevenyebb lefolyásúak. A politikában gyorsabban fut az idő, mint a történelemben, de ezt nem nagyon tudatosítják a politikusok, mikor azt hiszik, történelmet csinálnak. Ha így lenne, a történelem soha nem lépne át rajtuk. A politikának a történelem felé is megvannak a határai. Hannah Arendt erről így beszél: „...a szabadság ott kezdődik, ahol a politika-csinálás véget ér” (Arendt 2002, 44). A történelem már nem a politika története, hanem inkább az egyének szabadságának és rabságának története. A párbeszéd viszont kultúrák esetében történelmi léptékben folyik, tehát két szabadság között. Rabság és szabadság között aligha jöhet létre párbeszéd. Bár leggyakrabban épp az ilyen párbeszédeket várnánk el magunktól, no meg a politikától. Ámde az ilyen párbeszéd sajna lehetetlen, mert az egyik fél hazudni fog, mellébeszél, tettetni magát. A szabadság pedig, ha a másik szótárának segítségével próbálja fölvenni a párbeszédet, eleve cinkosa lesz a saját lejáratásának.

A kultúra jelenségei között sem párbeszéd, sem párhuzamosság nincs. Rorty helyteleníti, „hogyan írjuk le a kultúra egyes ágainak fejleményeit, mintha nagyjából egy időben ugyanolyan irányú fordulatot vennének. [...] De [...] hasznosabbnak tűnik az egyes műfajok történetét külön-külön korszakolni és dramatizálni, mintsem nagy tengeráramlatok egységes hordalékaként képzelnünk el” (Rorty 1997, 9–10). A kultúra sokkal töredezettebb, mint gondolnánk, a párbeszéd, ahogy szeretnénk, lehetetlen – viszont folyamatos, ahogy beszélni próbálunk róla, ahogy a nyelvtanulás, műfordítás, idegenként eredetiben olvasás, kultúra nem ismerőjeként fordításra hagyatkozás bonyolult játéka folyamatosan megvalósítja. Egyes cseh szerzőket a magyar kultúra egyszerűen sajátjaként kezel, anektál (Hrabal, Hašek). Szép kis párbeszéd! Bevallatlanul sokkal több, filozófia értelemben sokkal kevesebb.

Akkor hát mégis fölösleges volna a diszciplína, amit művelünk?

Nincs haszontalanabb a hasznos dolgoknál, mert haszonelvőségük távollatanná, tisztán racionális összefüggéshálót építővé, földhözragadttá teszi őket.

És nincs hasznosabb a haszontalan dolgoknál, mert van bennük remény a lehetetlenre.

sonlítás: „...minél több irodalmat hasonlítunk össze, annál szegényesebb lesz a közös jegyek alapján megvonható átlag tanulása – esetleg csupán annyi, hogy az egymás szomszédságában élő népeknek célszerű békében barátságban élni egymással” (Bojtár 2015, 281). Pusztán a párbeszéd közhelyére nem építhetünk, sokkal helyénvalóbb elengedni a tudományban a haszonelvűséget. Mint sokszor, itt is.

Tulajdonképpen bármilyen tudomány létének a lehetősége fölmerül, ez azonnal bizonyíték a szükségességére. Mert a tudomány gondolati bizonytalanságainkra keresi a választ, és ezt a választ a tudományos alaposságnál megbízhatóbban nem szerezhethetjük meg. „...a profi első jellemzője éppen az, hogy megértését explicitté teszi, szöveggé formálja” – mondja a *Szakma és szakma-ellenesség az irodalomtudományban* témáról Kálmán C. György (1998, 175).

A rákérdezés spirálja, avagy kilépés a persze-mondók közül

Ha a rákérdezés spiráljába belekerülünk, ami azonban nem az ironikus kétegyéllyé, hanem az akadémikuskodásé, a külső szempontoknak a tudomány véráramába való belekeverésé, akkor ilyen utakra keveredhetünk: Tulajdonképpen az irodalomtudomány nem is tudomány? Az összehasonlító irodalomtudomány nem is irodalomtudomány, a cseh–magyar összehasonlító irodalomtudomány nem is összehasonlító stb. Minél jobban konkretizáljuk egy diszciplína határait, annál kevésbé van kapcsolata azzal, aminek részhalmaza? A részfeladatokba merülve elveszítjük a tudományról való általános gondolkodást? És a tudomány képzője a tudástól való eltávolodását jelenti? Olyan komoly a szakosodás, hogy ez ellen valóban kell valamit tenni. Na, nem a szakosodás és a szakértelem ellen, hanem annak a tágasabb összefüggésekre való farkasvaksága ellen. Fontos, hogy egy dolgozatnak ne csak témája, de téma mögötti témája is legyen, azaz érzékelhető legyen a beszédmódja. A hozzáállással ragadjon meg, a megragadással álljon hozzá a megragadhatatlanhoz.

Tényleg, mi az ironikus tudomány?

Az elmélet elmélete? Vagy az elmélet gyakorlata, esetleg a gyakorlat elméletének gyakorlata? Elméletben? Meddig távolodhatunk el témánktól? És hová jutunk akkor? Meddig kell eltávolodnunk, hogy eljussunk valahová?

„...az elmélet igazi ismérve az, hogy végső soron nem ad megoldást, nem köti magát megoldásaihoz, s legfőbb jellemzője, hogy az utána gondolás folyamatos nyitottságában mutatkozik meg igazán” – írja Bacsó Béla Jonathan Cullerre hivatkozva (Bacsó 2009, 7). Tehát iménti kérdésünkkel kicsit pontatlanok voltunk (ami, már jól látható, szinte elkerülhetetlen, mert a kérdezés spirálja

sosem találhatja el a célt, csak körbeforogja), nem az a cél, hogy eljussunk valahová, hanem a távolodás folyamata, mely az egyetlen mód a megfelelő rálátás, panoráma eléréséhez. Kérdéseink vizsgálatához tehát nem válaszokat kell keresnünk (bár megeshet, hogy egy-két részkérdésre még az is akad), hanem megfelelő *panorámát*.

Mostanra, remélem, eléggé bizonytalanná sikerült tennem a témát ahhoz, hogy szabad kezet kapjak az olvasó vezetésére és félrevezetésére. Félre azt vezetném, aki valami irányba menne, akinek véleménye van, a nálam okosabakat tehát. Félre a saját okosságához képest, hogy rápillanthasson gondolatai strukturáltságának korlátozó jellegére. Gondolkodom, tehát egyféle vagyok – gondolkodni nem mindig tudok, tehát oldalról látom, ami szemből olyan jól érthető. A valami híján levő butaság és a valamiről lemondó, megértést kijátszó önkéntes butaság persze nem ugyanaz. Persze? Ne legyünk ennyire okosak, ilyen *persze-mondók* még véletlenül sem!

Kétféle irodalom van. Az okosoknak szóló és a nemcsak okosoknak szóló. Másképp az utóbbi fogalmat úgy is lehetne mondani: az érzelmeikkel gondolkodók. Az érzelmeikkel gondolkodók nem buták. (Nem szükségszerűen buták, mint ahogy az értelmükkel gondolkodók sem szükségszerűen bölcsek.) Az érzelmeikkel gondolkodók irodalomértése nem helytelenebb, mint az intellektuális alkotóké.

És ha kétféle irodalmi beszédmód van, akkor nem kell-e ugyanígy eljárunk az irodalomról való beszéd és annak tudományá emelése (szentelése, merevítése, lassítása?) során? Nem kell-e az intellektuális analízis mellé más szempontokat is beállítani? *Mellé*, de semmiképp se *helyett!* Semmiképp sem a tudomány létét szeretnénk megkérdőjelezni. Jelzünk, az ironikus, amit mi is ráaggatunk, reményeink szerint nem beszűkíti, hanem ez egyszer tágítja a jelentését. Ugyanakkor törekvésünk talán nem az elkerülhetetlen, és a tudományhoz hozzátartozó szkepszis, önreflexió részeként értelmezhető. Az ironikus tudomány fogalma *nem tudománykritika*. De *nem is tudománymagasztalás*. Menekülés az intellektualizmus csapdáitól. A viccelődés, vagy a mértéken felüli elmélet irányába. Mindkettőre példát adva: az elmélet elméletének elmélete: avagy *az ironikus tudomány iróniájának tudománya?*

Az irodalomról való beszédben mindig meghökkentett, hogy az milyen okos. Hogy túlságosan okos, és az okosságából olyasfajta magabiztosság következik, ami érzéketlenné tesz az irodalom bizonyos tartományaira és a befogadás bizonyos lehetőségeire. Félreértés ne essék, nem a kommersz irodalom és az okkult gondolkodás apológiája ez. A jelentős, valóban irodalmi értékkel bíró művekről beszélünk. Illetve azok (tudományos) befogadásáról. Azokról a művekről,

melyek az irodalmat nem mint könyvesbolti korpuszt bővítik, hanem a nemzeti irodalom bizonytalan gondolatfelhőjét, és a még nehezebben definiálható európai és világirodalmat. Az ilyen művekről való beszéd nem intellektuális hangfekvésű lehetőségei volnának azok, amelyek tetten érik, jobban tetten érhetik az általános olvasói tapasztalatot.

Nem antiintellektuális kísérlet kíván ez lenni. Csak abból indul ki, hogy a legmeggyőzőbb okos gondolatmenet is többnyire kevésnek bizonyul a mű bonyolult egyszerűsége vagy egyszerű bonyolultsága előtt. Hogy a legszofisztikáltabb intellektuális mérce és analízis is megfejtetlenül hagy bizonyos, szinte nyilvánvaló dolgokat, illetve olyan megfejtésekbe hajszolja magát és saját, nagyon konstruktivista módon inkább művészetnek tűnő építményét, melyek talán nem is a művek esztétikai terében mozognak. Az analízis önállósítani képes magát, gondolom, ezt már mindannyian észrevettük.

Nem az okosságot szeretném a butasággal versenyeztetni, hanem az intellektuális hübriszt, a józan, akár referenciális olvasattal. Az okosság korlátoltságát a klikken kívüliség bölcsességével. Az ironikus tudomány szava a kétely, a paródiaként tekintett komolyság. Mely az aprómunkát, minden kutatás alapját nem tekinti fölöslegesnek, sem megkerülhetőnek. Bár ugyanakkor néha rákényszerül eredményei megkerülésére. Nem azért, hogy letagadja, hamem, hogy hátulról és oldalról is szemrevételezze. Az igazságot struktúrájában ne nyelvi dolognak képzeljük el, mert akkor valami egydimenziósra vagyunk kénytelenek gondolni. Minden vagy majdnem minden szóbeli mű egyetlen szó-spárga, amit csak a kényszerűség tördel sorokra és oldalakra (vers esetében a forma kényszere, mely letakarja a nyelvi jelek spárgaszerű folyamatosságát, és jól össze is csomózza nemegyszer). A tények és az igazságok többdimenziósak. Léteznek, de a nyelv számára csak egy dimenzióban érzékelhetőek, miközben épp a nyelv akar az igazság és a valóság ügyében nemlétük leleplezőjeként föllépni, sokkal inkább ő nincs azok *lét-nem lét arányairól* fölvilágosítva.

Az aprómunka fontos: olvasni, olvasni, olvasni. És: élni, élni, élni. És: gondolkodni, gondolkodni, gondolkodni. Ezt a kilenc dolgot aztán szembesíteni kell egymással, és a fellépő interferenciák alapján megfékezni és folyamatosan korrigálni magunkat. Az irodalom sosem a valóságot ábrázolja. Mindig is csak értelmezi, és jó esetben teremt. Az irodalomtudomány sosem az irodalmat ábrázolja. Mindig is csak értelmezi, jó esetben félreértelmezi, rossz esetben teremt és irányítja. A valóság sosem az életet ábrázolja, jó esetben a részévé teszi, rossz esetben maga alá temeti. Az élet mindig is az irodalmat ábrázolja, jó esetben értelmezi, de sohasem teremt. Hát így működik ez a kölcsönhatás. Vagy így *nem*. Minden irányban kell mozogni ezekben az áramkörökben, mint

a váltóáramnak. Ez az *ironikus tudomány*. A *becsületes tudomány egyenáram*, egy irányba fut, egy forrásból egy felhasználó felé. A váltóáram úgy teszi meg ugyanezt az utat, hogy az elektronok hol előre-, hol visszarohangálnak, a hatásfokuk mégis, vagy épp ezáltal sokkal nagyobb lesz.

Egy hasonlat persze csak szemléltető, és nem bizonyító erejű, senki sem tekintheti bizonyítottnak ennyi alapján az ironikus tudomány nagyobb feszültségét, erejét, de még létjogosultságát sem.

A dilemmát úgy lehetne leggyorsabban föloldani, ha el is engednék a kérdést. Igen, így igaz, az ironikus tudománynak nincs semmilyen létjogosultsága. Mint ahogy egyikünknek se volt, mégis megszülettünk, minden előzetes várakozás nélkül, ha nem is ellenére. Meglehet a poszt-posztmodern tudomány valami jobbat vár, nem ilyesféle, visszalépésnek tűnő dolgot. De a radikalizmus sosem csak a határon lehetséges. Ráadásul a művészet és elmélet határait nem tolhatjuk a végtelenbe, és főleg nem túl messze egymástól. Az ironikus tudomány radikális. De nem a szélsőségeken, hanem a centrumban. Az ironikus tudomány szelíden erőszakos, magát tolja az előtérbe, inkább megkerüli az anyagát, amelyet nem részleteiben kíván tanulmányozni, hanem a maga élő strukturálatlan struktúrájában, működés közben, befogadás alatt, előtt és után.

Nem szeretnék az irodalom tanulmányozásából, értelmezéséből, megszeretésének folyamatából egyetlen módszert sem kiiktatni, csupán bővíteni az eszközkészletet.

Ennek a (ki tudja, hogyan sikerült) tanulmánynak az útjára bocsátása jó eszköze az ironikus tudomány kritikai éllel való ironizálásának. Mindig is kérdés volt, hogy az irónia milyen szinten és meddig jelent kritikát is egyúttal. A megkérdőjelezés ellen semmiképp se tiltakozhatunk, hiszen az ironikus tudománynak gyakrabban kell sarlóznia vele, mint amilyen gyakran a felkiáltójel kardjával szűrhat. Az összetartozó vagy egyáltalán össze nem tartozó dolgok párhuzamos elemzése ironikus eljárás (vö. a bohémisztikáról fentebb mondotakkal), kiléptet pl. az egyetlen nemzeti paradigmából. Vagy más esetben más jól értett paradigmából, melyben már gyanús magabiztossággal és otthonossággal mozgunk. Pusztán a nemzeti paradigmán belül maradva, hadd tegyek egy erőteljes kijelentést, reménytelen egy mű értelmezése, elhelyezése, megértése, átérzése. Az átérzés még elképzelhető azon belül, no meg a nem világirodalmi pontosságú elhelyezés is, de ennél több viszont annál kevésbé. Mondhatnánk, a nemzeti tudomány, ha nem ironikus, elkerülhetetlenül torzképeket fog szülni.

Hát eddig a radikális kijelentésekkel. Mondjuk inkább úgy, hogy a nemzeti irodalomra szorítózkodó gondolkodás pontatlan képeket fog rajzolni művekről és szerzőikről, mely képek persze nem feltétlen szörnnyetegeket mutatnak, de

mindenképp torzók valamennyire. Persze megesik, hogy szörnyeteg születik. A konzervatív osztrák szemlélet alighanem szörnyetegnek látja Thomas Bernhardot. Az érem másik oldala, ahogy Thomas Bernhard beszél az osztrákok Beethoven-komplexusáról. Bernhard provokáló módon veti föl azt a problémát, ha egy kultúra azzal akarja jellemezni, megjeleníteni magát, hogy egy értékes, de semmiképp sem kortárs alkotóját túldimenzionálja. Nem a jelentősége fölött, mert egyes szerzőknél az végül is lehetetlen, hanem a lehetőségekhez képest. A kortársak rovására. A jelenkor rovására. Az ábrázolt kortársai rovására. Ha pl. Beethoven mellett Haydnt vagy Salierit lényegesen kevesebbszer említik, akkor máris föllép az aránytalanság örömteli, mert önvizsgálatra okot adó helyzete.

Ha egy pillanatra Bernhard nyomába akarunk eredni, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyaroknak Puskás Öcsi-komplexusuk van, szebben kifejezve ez Munkácsy-komplexus. Ha legalább Bartók-komplexusunk lenne, az önmaga meghozhatná, hogy segítsen a komplexusból való kigyógyulásban.

A magyar irodalom Esterházy-komplexusa az utóbbi időkben enyhülni látszik. Ezt korántsem örömteli megállapításnak szánom, mert a helyén úr tűnik fel, ami a komplexusos, kis feszítvolságú kultúrák jellemzője. Nem állítom, hogy a magyar eleve kis kultúra lenne, de van igénye rá, hogy azzá változzon. Egy kultúra vajon átfogható-e egyetlen ember számára? Végig tudja-e olvasni egy magára adó értelmiségi élete során a magyar irodalmat? Annak nem középiskolás fokon kötelező olvasmányait. A komplexusos kultúra mindig radikálisan selejtez, kiiktat a kánonból, és így egyetlen ember számára befogható marad az egésze. De helyes-e ez?

Nem a kis szerzők elemzésére, kanonizálására akarnék buzdítani (bár Weöres Sándor a *Három veréb hat szemmel*-ben valami ilyesmire szólít föl), első lépésben csak a kevésbé ambiciózus nagyok nagyságon belül tartásának irodalomtörténeti és elméleti megerősítésére.

A kultúrákat össze kell vetni, magukból kivetni, sós kútba tenni, onnan is kivenni, kerék alá tenni, onnan is kivenni. Összemérni őket. Egymásra tenni őket. De semmiképp se kivonni őket egymásból. Se a mi, se egy nagy kultúra rovására. A kis kultúrákat nem kivonni kell egy nagyból, hanem hozzáadni. Az európai kultúra meg a magyar kultúra, az vagyok én. A többi a te, ami szintén tud én lenni.⁵

Alighanem tényleg van olyan, hogy valami a levegőben van, aztán ki-ki vérmérséklete szerint írja meg. Vagy a kontextus, az adott irodalmi tér szabadít-

⁵ „Az egyes ember története és az emberi nem története, bármiben különbözzék is egymástól, abban az egyben megegyezik, hogy mindkettő az Az-világ folyamatos gyarapodását jelenti” (Buber 1991, 44).

ja föl vagy nyomorítja meg a művet, melyet a szerző kénytelen létrehozni? Pl. Thomas Mann a lübecki szűkös világból a német egység Münchenjébe húzódik ugyanazt megírni európai kontextusban, világnyelven, amit Ladislav Klíma író és filozófus az akkori cseh állam nélküli kultúrába zártan, világkontextus nélkül, bár filozófusként abban mozogva, ír meg. A bezáródás rettenetes tüneteit. A kis-nép-szindróma tüneteit. 1909-ben járunk, a *Királyi fenség* és *Sternenhoch herceg szenvedései*, ez a két egymásra lényegében véletlenül és más tekintetben egyáltalán nem hasonlító regény (vö. Vörös 2017) címe. Ugye könnyű kitalálni a két műből, melyiket írták a mi régiókban (szenvetések), és melyiket Közép-Európán csak kicsit túl, a centrumban. Persze ezt találgatás nélkül is tudja olvasóim többsége. De mennyivel érdekesebb rájönni, mint tudni. Tudás nélkül nincs rájövétel, de a tudás határán lehet találgatásnál többet tenni, következtetni.

Az ironikus tudomány mellett érvelve előbb az *okosságon túli tartományokat* dicsértem, most meg már odáig jutok, hogy *a tudást pótló gondolkodást* magasztalom? Lényegében így áll a helyzet. *A tudás kényelmessé tesz*. Előre elvégeztük a munkát, amikor a tényekről tudomást szereztünk, aztán megjegyeztük őket, de az előre elvégzett munkát mindig jobb elcserelni a jelen és a jövő termékeny bizonytalanságára, mely utat enged a bizonyításnak, és helyet ad a bizonyítékok szétszóródásának, elvesztésének.

Mindennek segítségével jobban megérthetjük, hogy a legnagyobb remekművek sem egyszerűek, és más-más irodalmakban mozogva tulajdonképpen olyanok vagyunk, mint a híres Borges-novella szereplője, aki megírta a *Don Quijotét*. Klíma is megtette ugyanezt. Megírta a *Királyi fenséget*.⁶ Sőt, jobbat írt, mint Mann. Ezért belebukott. De neki a bukás volt a munkája. Ha azt mondanám, *nekünk bukás a munkánk* ebben a régióban, akkor olyannyira patetikus lennék, hogy magam rontanám el az ironikus tudománnyal kapcsolatos minden igyekezetemet. Azt persze le is kell rontani, aztán viccesen *a romokon sajtótájékoztatót* adni. Magam is azt teszem: mindenkinek, aki nem ért egyet ezzel a gondolatmenettel vagy annak valamely részével, igaza van, ellenben az esetleges egyetértést olvasóim és ellenolvasóim ironikus nagylelkűségének számlájára kell írunk, amellyel viszont nagy örömmre az ironikus tudományt erősítik, hiszen az nem negatív töltetű, vagy ha mégis, rögtön szembe is mozdul negatív részecskéivel, váltóáram.

⁶ „Amikor a *Tonio Kröger* című novellám megjelent, szép, szomorú kis rajzot kaptam egy festőtől, a rajzon egy király ül magányosan a trónon spanyol köpenyben, és arcát tenyerébe hajtva zokog. Ez a művész már novellámban megsejtette az »udvari regény« jegyeit, s ilyen módon még a könyv megírása előtt megértette a *Királyi fenség*-et” (Mann 1970, 431). Tehát valójában ő is kitalálta ugyanazt, amit majd Mann, és bár ezt már egyikük sem tudja, Klíma.

Irodalom

- Arendt, Hannah. 2002. *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond–Palatinus.
- Bacsó Béla. 2009. *Az Elmélet Elmélete*. Budapest: Kijárat.
- Beck András. 1992. *Nincs megoldás, mert nincs probléma*. Budapest: JAK–Pesti Szalon.
- Bojtár Endre. 2015. *Útvesztők, útjelzők*. Budapest: Kalligram.
- Brodzskij, Joszif. 1998. *Gyűjtőknek való*. Budapest: Európa.
- Buber, Martin. 1991. *Én és Te*. Budapest: Európa.
- Chomsky, Noam. 1985. *Generatív grammatika*. Budapest: Európa.
- Cioran, Émil M. 1990. *A bomlás kézikönyve*. Budapest: Európa.
- Danto, Arthur C. 1997. *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel. 1999. *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- Hawking, Stephen. 1999. *Einstein álma*. Budapest: Vince.
- Kadare, Ismail. 2001. *Aiszkhülosz, a nagy vesztes*. Budapest: Európa.
- Kálmán C. György. 1998. *Te rongyos (elm)élet!* Budapest: Balassi.
- Mann, Thomas. 1970. *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon.
- Rorty, Richard. 1994. *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs: Jelenkor.
- Rorty, Richard. 1997. *Heideggerről és másokról*. Pécs: Jelenkor.
- Vörös, István. 2017. *Co je ironická věda*. Praha: Karolinum.

WHAT IS IRONIC SCIENCE? II

What is ironic science, or in Rorty's words: ironic theory? This is the question that the paper seeks to find an answer for, and also considers the questions of whether irony is present in all branches of science or it is merely the luxury of liberal art, further, what the relationship is between author, speaker and reader. He also raises the question whether postmodern perspectives on science lead to unity or fragmentation, and if literary thinkers are only distinguished by their vocabulary, then is there a grammar for this dictionary, and to what extent is it similar to some kind of deep structure? Without being forced to give a final answer, the author thinks it through whether or not the ironic theory would be the theory that is confirmed by its own lapse, and whether not to be ironic is a privilege due to the fact that everything quickly becomes obsolete both in theory and experimental physics. Is literature the experiment of aesthetic? What is the difference between the reading and thought? With all this in mind, is this already the science of the irony of ironic science?

Keywords: use of irony, ironic theory, theoretical zombie, arbitrary author, Munkácsy complex

ŠTA JE IRONIČNA NAUKA? II

U radu se traži odgovor na pitanje šta je ironična nauka ili, prema američkom filozofu Ričardu Rortiju, ironična teorija. Istražuje se da li ironija postoji u svim granama nauke ili predstavlja luksuz samo filozofije, kao i kakav je odnos autora, govornika i čitaoca u ironičnoj nauci. Postavlja se i pitanje da li postmoderni pristup nauci vodi ka jedinstvu ili raslojavanju i, ukoliko se teoretičari književnosti razlikuju samo po svom rečniku, postoji li uz taj rečnik i gramatika i koliko je ona slična nekakvoj dubinskoj strukturi. Bez namere da se daju definitivni odgovori, sagledava se pitanje da li ironična teorija predstavlja ono što potvrđuje njen gubitak važnosti te da li biti „ne ironičan” predstavlja kratkotrajnu privilegiju, budući da sve brzo zastareva kako u teoriji tako i u eksperimentalnoj fizici. Da li je književnost eksperiment estetike? U čemu je razlika između pročitano i zamišljenog? Na kraju, da li se već dešava ironija ironične nauke?

Ključne reči: upotreba ironije, ironična teorija, teoretski zombi, prividno živ autor, kompleks Munkači

A kézirat leadásának ideje: 2019. máj. 5.

Közlésre elfogadva: 2019. nov. 10.

A folyóirat recenzensei/lektorai 2019-ben
Recenzenti časopisa u 2019. godini
Peer-Reviewers in 2019

dr. BARCSI Tamás

Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Magyarország
Univerzitet u Pečuju, Pečuj, Mađarska
University of Pécs, Pécs, Hungary

dr. BENCE Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. CZETTER Ibolya

ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely, Magyarország
ELTE Univerzitetski centar Savaria, Sombathelj, Mađarska
ELTE Savaria University Centre, Szombathely, Hungary

dr. CSÁNYI Erzsébet

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. FARAGÓ Kornélia

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. FÜZFÁ Balázs

ELTE Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ, Szombathely, Magyarország
ELTE Centar za edukaciju pedagoga „Danijel Berženji“, Sombathelj, Mađarska
ELTE Dániel Berzsényi Teacher Training College, Szombathely, Hungary

dr. HORVÁTH FUTÓ Hargita

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. HÓZSA ÉVA

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica, Srbija
University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in Hungarian, Subotica, Serbia

dr. ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. KATONA Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. KÉKESI KUN Árpád

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország
Reformatski univerzitet „Gašpar Karoli“, Budimpešta, Mađarska
Gáspár Károli University of the Reformed Church, Budapest, Hungary

dr. KISS Gabriella

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország
Reformatski univerzitet „Gašpar Karoli“, Budimpešta, Mađarska
Gáspár Károli University of the Reformed Church, Budapest, Hungary

dr. KOVÁCS RÁCZ Eleonóra

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. LŐRINCZ Julianna

Eszterházy Károly Egyetem, Eger, Magyarország
Univerzitet „Karolj Esterhazi“, Eger, Mađarska
Károly Eszterházy University, Eger, Hungary

dr. MATUSKA Ágnes

Szegedi Tudományegyetem, Szeged, Magyarország
Univerzitet u Segedinu, Segedin, Mađarska
University of Szeged, Szeged, Hungary

dr. MUDRICZKI Judit

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország
Reformatski univerzitet „Gašpar Karoli“, Budimpešta, Mađarska
Gáspár Károli University of the Reformed Church, Budapest, Hungary

dr. NOVÁK Anikó

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. OSZKÓ Beatrix

Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Magyarország
Institut za lingvistiku, Budimpešta, Mađarska
Research Centre for Linguistics, Budapest, Hungary

dr. PÁLFALVI Lajos

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, Magyarország
Univerzitet „Peter Pazmanj“, Budimpešta, Mađarska
Péter Pázmány University, Budapest, Hungary

dr. PÁSZTOR-KICSI Mária

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. RÓZSAFALVI Zsuzsanna

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Magyarország
Narodna biblioteka „Sečenji“, Budimpešta, Mađarska
National Széchényi Library, Budapest, Hungary

dr. SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta

Miskolci Egyetem, Miskolc, Magyarország
Univerzitet u Miškolcu, Miškolc, Mađarska
University of Miskolc, Miskolc, Hungary

dr. VIRÁGH András

Bölcsészettudományi Központ, Irodalomtudományi Intézet, Budapest, Magyarország
Centar za humanističke nauke, Institut za književne studije, Budimpešta, Mađarska
Research Centre for Humanities, Institute for Literary Studies, Budapest, Hungary

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség bízta meg). Egy pozitív és egy negatív vélemény esetén a szerkesztőség harmadik véleményt is kér.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát.
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjükben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (absztrakt), tompán (behúzás nélkül), egy bekezdés.

Kulcsszavak: legfeljebb 5.

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költésze*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó–Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. 2000.

Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre–Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In

Narratívák 3: A kultúra narratívái, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Bu-

dapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a betűhibákat. A nyelvi-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office

Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju

21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.

Tel.: (+381 21) 485 3878

e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs

URL: <http://hungarologiaikozlemeneyek.ff.uns.ac.rs>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Szabó Laki Boglárka
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Andrić Edit

Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta

A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik /

Proof-reader for Serbianian Language: Ljiljana Ćuk

Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila

Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint

Példányszám / Tiraž / Copy: 200

Nyomda / Štampa / Print: Sajnos, Újvidék, 2019

ISSN 0350-2430

9 770350 243006